ХӘЛИЛ ЈУСИФОВ

НИЗАМИНИН ЛИРИКАСЫ

БАКЫ - 1968

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

ХӘЛИЛ ЈУСИФОВ

НИЗАМИНИН ЛИРИКАСЫ

113259

... Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика...
КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1968

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору М. ГУЛУЗАДӘ

7-2-2
94-68М

ИЛК СӨЗ

Низами дүнја мәдәнијјәти тарихинә өлмәз «Хәмсә» мүәллифи кими дахил олмушдур. Лакин о, ејни заманда Јахын Шәрг поезијасынын гәсидә, гәзәл, рүбаи кими лирик шәкилләринә дә биканә галмамыш, Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин јаздығына көрә 20 мин бејт һәчминдә бир диван тәртиб етмишдир[1]. Низаминин лирик ше'рләри, әлбәттә бүтөв бир тарихи дөврүн ајнасы олан «Хәмсә» гәдәр шөһрәт газанмамыш, онун гәдәр јајылмамыш, онун кими бүтөвлүклә кәлиб бизә чатмамышдыр. Лакин һазырда шаирин лирикасындан әлдә олан нүмунәләр көстәрир ки, Низами бу саһәдә дә ән гүдрәтли шаирләрдән бири олмуш, јарадычылығынын әввәлиндән ахырына гәдәр чохлу мигдарда лирик ше'рләр јазыб јаратмышдыр.

Әслиндә бөјүк шаир јарадычылыға лирика илә башламыш, өз лирик әсәрләри илә гүдрәтли бир сәнәткар кими танындыгдан сонра јарадычылыг мејданыны кенишләндирмиш, лирик вә епик үнсүрләрин сых вәһдәтиндән јаранмыш олан, һәмчинин даһа бөјүк лөвһәләр, зәнкин фикирләр ифадә етмәјә имкан верән поемалары јазмышдыр. Бөјүк шаир поемалары илә јанашы бүтүн јарадычылығы дөврүндә лирик ше'рләр јазмагда давам етмиш, һәтта өз јарадычылығына Азәрбајчан лирик поезијасынын ән көзәл нүмунәләриндән олан мәшһур «Гочалыг» ше'ри илә јекун вурмушдур.

Низами лирик ше'р саһәсиндәки бу фәалијјәтинә «Хәмсә»дә дәфәләрлә ишарә етмишдир. Мәсәлән, шаир

---

[1] دولتشاه سمرقندی، تذکرة الشعراء، بمبی، ۱۳۱۸، ص: ٦٠

«Сирләр хәзинәси»ндә һәмин әсәрдән әввәлки әдәби фәалиjjәтинә ишарә едәрәк jазырды:

شعر نظامی شکرافشان شده ورد غزلخوانان شده[2]

Низами ше'ри шәкәр сачан олмушдур,
Гәзәл охујан аһуларын әзбәри олмушдур.

Бурада шаирин һәлә јенинчә јазылмагда олан «Сирләр хәзинәси»ни нәзәрдә тутдуғуну демәк садәлөвһлүк оларды, әксинә, шаирин артыг о вахт дилләр әзбәри олан гәзәлләрини хатырладығыны еһтимал етмәк һәгигәтә даһа јахын көрүнүр. Һәр һалда Низаминин өз шәкәр сачан ше'ринин гәзәлхан (јә'ни ханәндә) көзәлләрин дилинин әзбәри олдуғуну хәбәр вермәсини башга чүр изаһ етмәк чәтиндир.

Јенә һәмин әсәрдә Низаминин гоча шаирләрин онун һүнәрини, јени руһлу ше'рләрини инкар етмәсиндән данышмасы да бу әсәр јазылан вахтдан әввәлки һадисәләрә, даһа доғрусу, шаирин «Сирләр хәзинәси»ндән әввәлки әдәби фәалиjјәтинә ишарәдир. Низаминин бу әсәрдә бәдии јарадычылыг мәсәләләриндән кениш сөһбәт ачмасы, сарај ше'рини тәнгид едиб сарај шаирләринин агибәтини хатырлатмасы вә с. көстәрир ки, Низами «Сирләр хәзинәси»нә гәдәр узун бир јарадычылыг јолу кечмиш вә өзүнүн јени руһлу, јени мәзмунлу лирик ше'рләри илә кениш шөһрәт газанмышдыр. Мараглы бурасыдыр ки, Низами бу дөврдә јаздығы лирик ше'рләрини хатырлатмагдан әлавә онларын гыса сәчиjјәсини, үмуми идеја истигамәтини дә мүәjјәнләшдирәрәк јазмышдыр:

شعر بمن صومعه بنیاد شد
شاعری از مصطبه آزاد شد
زاهد و راهب سوی من تاختند
هر دو بمن خرقه‌در انداختند[3]

[2] نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام ع. ع. علی‌زاده باکو، ۱۹٦۰، ص: ٦۵

[3] Низами. Мәхзәнүл-әсрар, Бакы, 1960, сәһ. 48.

Ше'р мәнимлә сомиәләрдә гәрар тутду,
Шаирлик әјләнчә мәчлисләриндән азад олду.
Заһид вә раһиб мәнә тәрәф чапдылар,
Һәр икиси мәним үстүмә хиргә атдылар.

Бу сәтирләрлә шаир билаваситә «Сирләр хәзинәси» әсәриндән әввәл јаздығы лирик ше'рләрә ишарә едир вә онларын өз идеја мәзмуну е'тибарилә сарај-мәдһиjјә әдәбиjјатына тамамилә зидд олдуғуну көстәрир. Мәһз бу сәтирләрдән ајдын олур ки, Низаминин һәлә илк кәнчлик дөврүндә јаздығы ше'рләри әдәбиjјаты дар сарај мүһити чәрчивәсиндән чыхармыш, кениш күтләләрин малы етмишдир. Низаминин бу ше'рләри өз дәрин мәзмуну, јүксәк сәнәткарлыг хүсусиjјәтләри сајәсиндә о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, заһид вә раһибләри белә һәрәкәтә кәтирмишдир. Бунунла бәрабәр, Низами өзүнү ше'р, сәнәт күлүстанында һәлә гөнчә һалында олан бир гызыл күлә бәнзәдир, дәрин бир инам вә гүрур һисси илә даһа јүксәк әсәрләр јаратмаға гадир олдуғуну билдирир:

سرخ گلی غنچه مثالم هنوز
منتظر باد شمالم هنوز
گر بنمایم سخن تازه‌را
صور قیامت کنم آوازه‌را[4]

Мән һәлә гөнчә мисал бир гызыл күләм,
Шимал күләјинин интизарыны чәкирәм.
Әкәр тәзә сөзләр көстәрсәм,
Гијамәт сурунун сәси ешидиләр.

«Хосров вә Ширин» поемасында исә Низами ифтихар һисси илә гәзәлләринин Елдәкизләр сарајында ханәндәләр тәрәфиндән охундуғуну јазыр. Гызыл Арслан тәрәфиндән көрүшә дә'вәт олунан шаир шаһын дүшәркәсинә јахынлашаркән мәчлисдә ханәндәләрин онун гәзәлләрини охудуғуну ешидир:

[4] Низами. Мәхзәнүл-әсрар, Бакы, 1960, сәһ. 48.

غزلهای نظامی را غزالان
زده بر زخمهای چنك نالان[5]

Көзәлләр Низами гәзәлләрини
Чәнкин инилтили сәси алтында охујурдулар.

Јенә һәмин әсәрдә шаир онун Гызыл Арсланын тә’рифинә һәср етдији мәдһијјәнин рави тәрәфиндән охундуғуну да хатырладыр:

در آمد راوی و بر خواند چون در
ثنائی کان بساط از گنج شد پر[6].

Рави дахил олду вә дүрр кими бир сәна охуду ки,
О мәчлис хәзинәјлә долду.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында шаир өз лирикасына аид даһа әтрафлы мә’лумат вермишдир. Шаир гејд едир ки, мәһз «диваныны» гаршысына гојуб севинчли бир әһвали-руһијјәдә олдуғу вахт Ширваншаһ Әхситандан «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси мөвзусунда бир дастан јаратмаг һаггында сифариш алыр:

روزی بمبارکی و شادی
بودم بنشاط کیقبادی
ابروی هلالیم گشاده
دیوان نظامیم نهاده[7]

Бир күн хошбәхтлик вә шадлыгла
Кејгубад кими севинирдим.
Һилал гашларым ачыг иди,
Низами диванымы гаршыма гојмушдум.

---

5 نظامی گنجوی خسرو و شیرین، ترتیب دهندهٔ متن علمی و انتقادی له‌و آلکساندرویچ خه‌تاقوروف، باکو، ۱۹۶۰، ص: ۷۸۷

елми-тәнгиди мәтн, сәһ. 789.
6 Низами. «Хосров вә Ширин»,

7 نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، یادگارو ارمغان وحید دستگردی، تهران، ۱۳۱۷، ص: ۲٤

Бу бејтләр алимләр тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилләрдә изаһ олунур. Мәсәлән, В. Бахер һәмин бејтләрә әсасланараг гејд едирди ки, Низами диваны «Лејли вә Мәчнун» әсәрини јазмаг сифариши алынан вахт редактә олунуб гуртармышды[8]. Профессор Һ. Араслыја көрә шаирин һәмин вахт бир диван һәчми гәдәр лирик ше’рләри вар имиш[9]. Ј. Е. Бертелс исә В. Бахерә е’тираз едәрәк јазыр ки, бурада диванын мәһз «Лејли вә Мәчнун» мөвзусунда әсәр јазмаг сифариши алынан вахтда гуртарыб-гуртармамасына даир һеч бир ишарә јохдур. «О даһа әввәлләрдә тамамлана биләрди. Мән бу сөзләри даһа чох белә баша дүшүрәм ки, шаир садәчә олараг өз кәнчлик ше’рләрини вәрәгләјирмиш. Нәһајәт, әкәр диван сөзүнү анчаг лирик ше’рләр мәчмуәси дејил, даһа кениш мә’нада баша дүшсәк, еһтимал етмәк оларды ки, шаирин гаршысында садәчә олараг ағ вәрәгләр вар имиш. Шаир ону јени ше’рләрлә долдурмаг истәјирмиш»[10]. Ј. Е. Бертелс В. Бахерә е’тираз етмәкдә һаглыдыр; доғрудан да, көстәрилән мисраларда мәһз һәмин вахт Низами диванынын тамамланмасына һеч бир ишарә јохдур. Лакин һәмин дөврдә Низаминин бир диван һәчминдә лирик ше’рләри олдуғу тамамилә мүмкүндүр. Анчаг јухарыдакы мисралар дејил, тамамилә башга фактлар белә бир еһтимал ирәли сүрмәјә имкан верир. Бир гәдәр әввәл дејилдији кими Низами јарадычылығы «Сирләр хәзинәси» әсәриндән хејли әввәл лирик ше’рләрлә башламышдыр. Һәлә отуз јашларында јаздығы бир гәсидәдән ајдын олур ки, һәлә о дөврдә бөјүк сәнәткар гүдрәтли шаир кими бүтүн Шәргдә мәшһур олмушдур! «Сирләр хәзинәси»ндән хејли әввәл јазылдығы еһтимал олунан фәхријјәсиндә шаир артыг өзүнүн «әрғәнун сәдасы верән гәзәлләри»ндән ифтихар һисси илә данышыр, «Хосров вә Ширин»дә исә гәзәлләринин Елдәкизләр сарајында ханәндәләр тәрәфиндән охундуғуну хатырладыр. Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, «Лејли вә Мәчнун» дастаны јазылдығы

---

8 W. Bacher. Nizamis Leben und Werke..., Leipzig, 1871, p. 29.
9 Һ. Араслы. Низаминин гәзәлләри һаггында. Низами. Гәзәлләр, Бакы, 1956, сәһ. 5—6.
10 Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. М., 1962, сәһ 232.

вахтларда Низаминин бир диван һәчминдә лирик ше'рләри ола биләрди. Чох еһтимал ки, һәмин лирик ше'рләр «Лејли вә Мәчнун» мөвзусунда дастан јаратмаг сифариши алынан вахт, ја да ондан бир гәдәр әввәл бир диван һалында топланылмыш имиш. Јухарыдакы мисралар да бу еһтималы тәсдиг едир. Һәмин мисрадакы диван сөзү алтында «кәнчлик ше'рләринин», ја да «ағ вәрәгләрин» нәзәрдә тутулдуғуну иддиа етмәк, бизчә, доғру дејилдир. Артыг 47—50 јашларына гәдәм гојан, «Сирләр хәзинәси», «Хосров вә Ширин» кими әсәрләрин мүәллифи олан бир сәнәткарын өз «кәнчлик ше'рләри» илә әјләндијини, јахуд һәлә јеничә гаршысына ағ вәрәгләр гојуб ше'р јазмаг хәјалында олдуғуну демәк сәһвдир. Әксинә, бурада шаирин јеткинлик дөврләриндә јаздығы ше'рләрдән тәртиб олунмуш мүкәммәл бир дивандан сөһбәт кетдијини демәк даһа доғру оларды.

Марағлыдыр ки, шаир бир гәзәлинин сонунда Ширваншаһ Әхситаны өз диванынын саһиби адландырыр. Шаир гәсидәнин «кириши»ни хатырладан һәмин гәзәлин сонунда көзәлә мүрачиәт едәрәк јазыр:

پیش نظامی خرام تا بتو سر بر کند
تاج ملوك اخستان صاحب دیوان من[11]

Ирәли кет, Низами, сәнин сөһбәтинлә өмрү баша вурсун,
Падшаһларын тачы, мәним диванымын саһиби Әхситан.

Бурадан белә ајдынлашыр ки, шаир лирик ше'рләр диваныны да Әхситана бағышламышдыр. (Әхситан 1149—1197-чи илләр арасында һөкмранлыг етмишдир). Әлбәттә, бурада тәәччүблү һеч бир шеј јохдур. Бу һадисә ола билсин ки, тәхминән «Лејли вә Мәчнун» әсәринин Әхситана тәгдим олунмасындан бир аз сонра олмушдур. Лакин шаир, мә'лум олдуғу кими, сонралар да лирик ше'рләр јазмышдыр. Низами «Лејли вә Мәчнун» әсәринин башга бир јериндә ајры-ајры шәкилләр саһәсиндәки фәалијјәти һаггында јазыр:

[11] گنجینۀ گنجوی، یادگارو ارمغان وحید دستگردی،
تهران، ۱۳۱۸ ص: ۲۱۹

گر پیشه کنم غزل سرائی
او پیش نهد دغل درائی
گر ساز کنم قصاید چست
او باز کند قلاید سست
بازم چو بنظم قصه راند
قصه چه کنم که قصه خواند
من سکه زنم بقالبی خوب
او نیز زند ولیك مقلوب[12]

Әкәр гәзәл јазмагла мәшғул олсам,
О, чығаллығы ирәли чәкир.
Әкәр мән мәтин гәсидәләр јазсам,
О, сүст бојунбағылар ачыр.
Шаһиним «гиссә» јазмаг мејданында пәрваз едәндә,
Нә «гиссә» едим, о, гиссә баша дүшүр[13].
Мән јахшы гәлибли сиккә вурурам,
О да вурур, лакин гәлп вурур.

Бурада Низами өз лирик ше'рләрини поемалары илә јанашы гојур, онлары бир-бириндән ајырмыр, һәм гәзәл, һәм гәсидә, һәм дә «гиссә» шәкилләриндән өз фикир вә дујғуларыны ифадә етмәк үчүн ејни дәрәчәдә истифадә етдијини билдирир вә бунунла да, онун лирик ше'рләрини «Хәмсә»дән зәиф һесаб едән, јахуд «Хәмсә»јә әлавә һесаб едән һәр чүр фикирләри өзү рәдд едир. Сонракы поемаларында шаир лирик әсәрләриндән бәһс етмир.

* * *

Низаминин лирикасы һаггында тәсәввүрүмүзү онун лирик ше'рләриндән әлдә олан нүмунәләр бир гәдәр дә кенишләндирир вә Низаминин ардычыл олараг өмрү бо-

[12] Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317, сәһ. 41.
[13] Бурада Низами «гиссә» сөзүнү бир нечә мә'нада ишләтмишдир: биринчи «гиссә» сөзү «дастан», «епик әсәр», икинчи «нә гиссә» едим, «нә дејим», үчүнчү «гиссә» нағыл, бош-бош мә'насыз сөзләр демәкдир. Шаир демәк истәјир ки, мәним епик әсәрләрим һекајә, нағыл данышмаг хатиринә дејил, бөјүк фикирләр ифадә етмәк үчүн јазылмышдыр. Анчаг рәгибим бунлары «һекајә», «нағыл» һесаб едир.

ју лирик ше'рләр јаздығыны көстәрир. Мәсәлән, Низами мәшһур هم جرس جنبید و هم در جنبش آمد کاروان мисрасы илә башлајан гәсидәсиндә јазыр:

سی گذشت از عمر بر خیز ای نظامی گوشه گیر
من نصیحت کرده ام باقی تو دانی هان و هان! [14]

Өмүрдән отуз ил кечди галх, еј кушәнишин Низами!
Мән нәсиһәт етмишәм, галаныны өзүн билирсән, бах һа!

Әкәр Низаминин 1141-чи илдә анадан олдуғуну гәбул етсәк, онда бу гәсидәнин 1171-чи илдән сонра, лакин «Сирләр хәзинәси»ндән хејли әввәл јазылдығыны демәк лазым кәлир. Чүнки бурада шаир өмрүндән отуз ил кечдијини хәбәр верирсә, «Сирләр хәзинәси»ни јаздығы вахт јашынын гырха чатмаг үзрә олдуғуну билдирир. Ј. Е. Бертелс бу әсәрин 1172—1173-чү илләрдә јазылдығыны еһтимал едир[15]. Бу ше'рдән ајдын олур ки, һәмин дөврдә надир истe'дада малик кәнч шаири лајигинчә гијмәтләндирмир, онун һүнәр вә исте'дадыны инкар едирмишләр. Шаир танынмаг, шөһрәт газанмаг үчүн Ирага кетмәк арзусунда олдуғуну билдирир. О, өзүнү Кәнчәдә даш ичиндә галмыш күмүшә, каныңдан чыхмамыш лә'лә бәнзәдир вә өзүнә мүрачиәт едир ки, артыг јашын отузу кечиб, бу кушәнишинликдән әл чәк, Кәнчәдән кәнара чых! «Күмүш дашдан чыхмајынча рөвнәги артмаз, лә'л канындан чыхмајынча гијмәти олмаз»[16]. Бу гәсидәдә шаир Ирагла јанашы Кә'бәјә кетмәк арзусунда олдуғуну да билдирир.

[14] نظامی گنجوی، دیوان قصاید و غزلیات، شامل احوال و آثار نظامی با مقدمه و حواشی و فهرست و اعلام وبتصحیح ومقابله از روی بیست و هشت نسخهٔ چاپی وقد یمترین نسخه های خطی موجود در دنیا بکوشش سعید نفیسی تهران ۱۳۳۸، ص: ۲۴۶

Бу бејтдәки «кушәкир» сөзү Низами лирикасынын русча вә азәрбајчанча тәрчүмәләриндә «кушә тут» шәклиндә кетмишдир ки, биз буну догру һесаб етмирик. Чүнки гәсидәнин сон һиссәсиндән ајдын олур ки, шаир Кәнчәдән кәнара чыхмаг, Кә'бәјә кетмәк арзусундадыр. О, Кәнчәдә өзүнү бир кушәнишин сајыр вә бу кушәнишинликдән гуртармағы өзүнә мәсләһәт көрүр.

[15] Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 165.

Низаминин бу гәсидәдәки Кәнчәдән кәнара чыхмаг, Ирага, Кә'бәјә кетмәк барәдә арзу вә фикирләри «Сирләр хәзинәси» әсәринин сонундакы фикир вә арзулары илә сәсләшир. Орада да шаир өз һүнәр вә исте'дадына лајигли гијмәт алмаг үчүн Ирага чан атыр.

سلطان کعبه رابین بر تخت هفت کشور мисрасы илә башлајан гәсидәнин Нүсрәтәддин Әбу Бәкр ибн-Мәһәммәд Бишкинин мәдһинә һәср олунмасы көстәрир ки, һәмин ше'ри шаир 1191-чи илдән сонра, јә'ни Нүсрәтәддинин һакимијјәт башына кәлмәсиндән сонра јазмышдыр. Һәмин гәсидәдәки

زین پیشتر بسی در در پای شه فشاندم
وز پس در آن ترازونه سنك دیده نه زر [17]

Бундан әввәл дә шаһын ајағына чох дүрләр сәпмишәм,
Сонра һәмин тәрәзидә нә даш көрмүшәм, нә гызыл.

бејтинә әсасланараг демәк олар ки, шаир бу мәдһијјәни Нүсрәтәддинин һакимијјәт башына кечмәсиндән хејли сонра јазмышдыр. Һәмин гәсидәнин кириш һиссәсиндә шаир һәлә дә Кә'бәни көрмәк арзусу илә јашадығыны билдирир. Демәк, Низами 70-чи илләрдән 30 јашларында олдуғу вахтдан бәсләдији бу арзуја 90-чы илләрдә, 50—55 јашларында да чатмамышдыр. Чох күман ки, бу арзусуна шаир сонралар да наил ола билмәмишдир[18]. Лакин XII әсрин 90-чы илләриндә јазылмыш белә бир гәсидәнин кәлиб бизә чатмасы көстәрир ки, шаир бу дөврләрдә дә ардычыл олараг лирик ше'рләр јазырмыш.

Јенә 1191-чи илдә, Хаганинин вәфаты мүнасибәти илә јазылмыш бир мәрсијәдән бә'зи мәнбәләрдә бир бејт сахланылмышдыр ки, онун да мүәллифи Низами һесаб олунур. Бејт өз сәнәткарлығы, хүсусилә бир нечә сәс вә сөз тәкрирләринә көрә Низами гәсидәләрини хатырладыр. Һәмин бејт будур:

[16] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 190.
[17] Јенә орада, сәһ. 207.
[18] Бах: Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 139—140.

بدل بودم که خاقانی در یغا گوی من باشد
در یغا من شدم آخر در یغا گوی خاقانی[19]

Үрəјимдə дејирдим ки, Хагани мəнə мəрсијə јазан олачаг.
Əфсус ки, ахырда мəн Хаганијə мəрсијə дејəн олдум.

Бир чох низамишүнаслар бу бејтин Низами тəрəфиндəн јазылдығы фикрини рəдд едирлəр. Мəсəлəн, В. Дəсткирди бу бејтин Низамијə аид олдуғуну рəдд едəрək јазыр ки, «бу бејтин Низаминин олмадығы шүбhəсиздир, чүнки Низами тəгрибəн Хаганидəн 40 јаш (?) кичикдир, бу сөзү елə бир адам јазар ки, ја Хагани илə јашыд олсун, ја да ондан бөјүк»[20].

Ј. Е. Бертелсə көрə дə həмин бејт Низамијə мəхсус ола билмəз. «Хагани тəхминəн 35 јаш (?) Низамидəн бөјүк иди, она көрə дə Низаминин Хаганинин өзүндəн чох јашајачағыны күман етмəси чох тəəччүблүдүр»[21].

Һəр ики мүəллифин өз фикрини əсасландырмаг үчүн һəгигəти тəhриф едəрək Низами илə Хагани арасындакы јаш фəргини нə гəдəр шиширтдиклəри көз габағындадыр. Хүсусилə тəəччүблү бурасыдыр ки, Ј .Е. Бертелс өзүнүн «Низами» монографијасында көстəрир ки, Хагани тəхминəн 514—515 (1120/21—1121/22)-чи иллəрдə[22], Низами исə 536—537 (1141—1143)-чи иллəрдə анадан олмушдур[23].

Белəликлə, Ј. Е. Бертелсин өз мүəјјəнлəшдирдији вə тарихи həгигəтə даhа јахын олан доғум тарихлəринə көрə Хагани Низамидəн тəхминəн 20 јаш бөјүкдүр. Бəс ејни əсəрдə Хаганинин тəхминəн 35 јаш Низамидəн бөјүк олдуғуну дејəркəн Ј. Е. Бертелс нəјə əсасланырды? Гəтијјəтлə демəк лазымдыр ки, heч бир шејə!

Јухарыдакы бејтə кəлдикдə онун Низамијə мəхсус олмасы тамамилə мүмкүндүр. Хаганинин ајры-ајры əсəрлəри əсасында, Əhмəд Атəшин дə мүəјјəн етдији кими, Хагани тəхминəн XII əсрин 80-чы иллəриндə Кəнчəдə олмушдур[24]. О вахт алтмыш јашларында олан Хаганинин артыг 40 јашларында олан вə шөhрəти бүтүн Јахын Шəргə јајылмыш Низами Кəнчəви илə көрүшүб онунла дост олмасы тамамилə мүмкүндүр. Һəтта Хаганидəн 20 јаш кичик олмасына бахмајараг Низами Хаганинин ондан чох јашајачағыны, она мəрсијə јазачағыны да həгигəтəн күман едə билəрди. Бурада гејри-тəбии бир шеј јохдур. Үмумијјəтлə, həмин бејтин Низамијə мəхсус олдуғуну гəти сурəтдə мүəјјəнлəшдирмəк чəтин олса да, чəсарəтлə демəк лазымдыр ки, онун Низами тəрəфиндəн јазылмасы тамамилə мүмкүндүр. Бир hалда ки, həмин бејт мəнбəлəрдə həлəлик анчаг Низаминин адына јазылыр, онун доғрудан да Низами тəрəфиндəн јазылдығыны бу чүр мүлаhизəлəрə көрə шүбhə алтына алмаг дүзкүн дејилдир.

Мəшhур «Гочалыг» гəсидəсиндə онун јазылма тарихинə аид конкрет бир ишарə олмаса да, орадакы бир чох ишарəлəр көстəрир ки, бу ше'р шаирин ахырынчы əсəри, бəлкə дə ахырынчы əсəрлəриндəн биридир. Бу ше'рин həр бејти ,həр мисрасы, həр сөзү өмрүнүн сона чатдығыны hисс едəн вə көрəн, јашамагдан дојмајан, јаратдығы əсəрлəрə həм ифтихар, həм дə кəдəрлə сон дəфə нəзəр салан бөјүк бир инсанын ахырынчы шаиранə дујғу вə дүшүнчəлəри олдуғуну демəкдəдир:

رسید روز باخر چو جغد میخواهم
کزین خرابه بمعموره بقا بپرم
ز دیدهای ضعیف از محبت احباب
بچهره اشك فشانم که عازم سفرم
به میهمانیم امد اجل چه چاره کنم
که جز حیات نسازد قبول ما حضرم[25]

Күн сона чатды, истəјирəм бајгуш кими
Бу хəрабəдəн бəга сарајына учум...
Зəиф көзлəримдəн достларын мəhəббəтиндəн
Үзүмə јаш төкүрəм ки, сəфəр үстəјəм...
Əчəл мəнə гонаг кəлмишдир, нə чарə едим
Ки, həјатдан башга heч бир шеји гəбул етмир.

---

19 Бах: Низами. Диване-гəсаедо гəзəлијјат, сəh. 349.

20 В. Дəсткирди. Кəнчинеји-Кəнчəви, Теhран. 1318, сəh «کا»

21 Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сəh. 139.

22 Јенə орада, сəh. 53.

23 Јенə орада, сəh. 104.

24 Ahmet Ateš Hakani. Islam ansiklopedisi, cilt V, Istambul, 1950, s. 91.

25 Кəнчинеји-Кəнчəви, сəh. 196—199.

Беләликлә көрүрүк ки, Низами јарадычылыға башладығы илк күнләрдән та өмрүнүн ахырына гәдәр тәхминән 30—40 ил лирик ше'р саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Она көрә дә Дөвләтшаһын Низами диванынын һәчми һаггындакы фикрини мүбалиғә, шиширтмә һесаб етмәк доғру дејилдир. Низаминин лирик ше'рләри өз һәчми е'тибарилә, доғрудан да, 20 мин бејт, бәлкә дә даһа чох олмушдур.

Низами «Хәмсә»синдәки ајры-ајры ишарәләр, шаирин лирик әсәрләриндән әлдә олан вә јазылма тарихләрини тәхмини дә олса мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олан ше'рләр көстәрир ки, шаир һәм епик, һәм дә лирик ше'р саһәсиндә һәмишә паралел сурәтдә чалышмышдыр, онун үчүн епик ше'р јеканә јарадычылыг мејданы олмамышдыр. О, «Хәмсә»дән әввәл, поемалары арасында кечән фасиләләрдә, поемаларла ејни вахтда, һәтта «Хәмсә»дән сонра да чохлу мигдарда лирик ше'рләр јазмышдыр. «Хәмсә» илә бәрабәр бу ше'рләр дә һәлә шаирин өз сағлығында охучуларын рәғбәтини газанмыш, та зәманәмизә гәдәр ән бөјүк лирикләр үчүн белә өрнәк вә илһам мәнбәји олмушдур. Низами лирикасындан Ҹәлаләддин Руми, Әвһәди, Һафиз, Ҹами, Саиб, Мәһәммәд Һүсејн Шәһријар кими сәнәткарлар өјрәнмиш, онун һуманист лирикасындан илһам алмыш, она ҹаваблар јазмышлар. Лакин һәләлик дәгиг мә'лум олмајан сәбәбләр үзүндән Низами диванынын бүтөв шәкилдә һарада олдуғу мә'лум дејилдир. Бунунла белә Низаминин лирик әсәрләри тамам итиб батмамышдыр. Шаирин орта әсрләрдә мүхтәлиф ше'р һәвәскарлары тәрәфиндән ҹүнк вә тәзкирәләрә көчүрүлмүш лирик ше'рләри бир сыра дүнја низамишүнасларынын сә'ји вә хидмәти нәтиҹәсиндә топланмыш вә нәшр олунмушдур.

Низаминин әлдә олан лирик әсәрләри көстәрир ки, о өзүндән әввәл јазыб јаратмыш Рудәки, Насир Хосров Губадијани, Сәнаи, Әнвәри, Гәтран Тәбризи, Хагани кими шаирләрин мүтәрәгги ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирмиш, поезијаны һәјата, инсанын арзу вә әмәлләринә јахынлашдырмышдыр. Низами лирикасынын өјрәнилмәси вә нәшри саһәсиндә индијә гәдәр бир сыра совет вә харичи өлкә алимләри тәрәфиндән хејли иш көрүлмүш, лакин бөјүк шаирин лирик әсәрләри һәлә дә кениш елми тәһлилдән кечирилмәмиш, онун өзүндән әввәлки фарс дилли ше'рлә әлагәси, сонракы дөврләрин лирикасына тә'сири лајигинҹә өјрәнилмәмишдир. Белә бир мәсәлә әлбәттә 25 ил бундан әввәл гојула билмәзди. Һазырда исә индијә гәдәр көрүлән ишләрә әсасланараг Низами лирикасыны әлагәләри илә бирликдә кениш сурәтдә тәһлил етмәк Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығынын гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир.

* * *

Әсәр јазыларкән Низами лирикасынын В. Дәсткирди вә С. Нәфиси тәрәфиндән топланыб нәшр олунмуш фарсча орижиналы әсас көтүрүлмүшдүр. Лакин кәләҹәк фәсилдән дә көрүндүјү кими мүәллиф һәмин нәшрләрә тәнгиди сурәтдә јанашараг, орада Низами адына јазылан бүтүн әсәрләри дејил, анҹаг Низамијә мәхсус олдуғу шүбһә доғурмајан ше'рләри сечмиш вә онларын әсасында бөјүк шаирин лирик јарадычылығыны гијмәтләндирмәјә чалышмышдыр. Ајры-ајры ше'рләрин Низамијә мәхсус олуб-олмамасы мәсәләсиндә мүәјјән дәрәҹә В. Дәсткирдинин көрдүјү ишин нәтиҹәләри, биринҹи нөвбәдә исә Низами адына јазылан әсәрләрин гејд олундуғу мәнбәләрин гәдимлији, мө'тәбәрлији, орадакы әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, һәмин ше'рләрин башга мүәллифләрә дә иснад едилиб-едилмәмәси вә с. нәзәрә алынмышдыр.

I фәсил

НИЗАМИ ЛИРИКАСЫНЫН ӘСАС МӘНБӘЛӘРИ, ТОПЛАНЫЛМАСЫ, НӘШРИ ВӘ ТӘДГИГИ ТАРИХИНДӘН

Низами Кәнҹәвинин лирик ше'рләри һаггында дүрүст тәсәввүр әлдә етмәк үчүн биринчи нөвбәдә бу әсәрләрин илк мәнбәләринә, топланма, нәшр вә тәдгиг тарихинә өтәри бир нәзәр салмаг лазымдыр. Белә бир бәһс хүсусилә она көрә ваҹибдир ки, һазырда Низаминин лирик әсәрләри бүтүнлүклә әлдә дејилдир. Әлдә оланлар исә мүхтәлиф мәнбәләрдән топланмыш вә Низами ирсинин чох аз бир һиссәсини тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән, бә'зи мәнбәләрдә Низами адына јазылан бир сыра ше'рләр башга мәнбәләрдә ајры-ајры шаирләрә иснад едилир, бә'зи ше'рләр исә садәҹә олараг шүбһәли көрүнүр вә онларын Низами адына јазылмасы тәәҹҹүб доғурур. Белә бир бәһс исә бу саһәдә мүәјјән бир ајдынлыг јаратмаға вә шаирин лирикасы һаггында фикрин тарихини ишыгландырмаға көмәк едә биләр.

Низами лирикасындан нүмунәләр верән мәнбәләрдән бир групу мүхтәлиф дөврләрдә јазылмыш тәзкирәләрдир. Шаирин лирикасындан илк нүмунәләр верән тәзкирә М. Өвфинин «Лүбабүл-әлбаб»ыдыр (1221). М. Өвфи өзү Низами диваныны көрмәмиш, нүмунә кәтирдији үч гәзәли дә Нишапурда бир гочадан ешитмишдир[1]. Демәк, XII әсрдә Низами ше'рләрини әзбәрдән охујурлармыш, лакин бу ше'рләрин топландығы диван чох аз јајылмышдыр. Дөвләтшаһ Сәмәргәнди (1487) исә 20 мин бејтдән ибарәт Низами диваныны көрмүш, лакин ондан анҹаг бир нүмунә кәтирмишдир[2]. Низами диванына јахшы бәләд олан, онун бир сыра ше'рләринә, о ҹүмләдән мәшһур «Гочалыг» гәсидәсинә ҹаваб јазан Әбдүррәһман Ҹами (1414—1492) исә М. Өвфидәки бир гәзәли нүмунә вермәклә кифајәтләнмишдир[3]. Бир әср сонра јашамыш Тәгиәддин Кашанинин тәзкирәсиндә (1585)[4] артыг Низами лирикасындан 21 ше'р топланмышдыр. Бу ше'рләрин үмуми һәҹми 180 бејтдир. Марагла бурасыдыр ки, Т. Кашани дә Низами диваныны көрмәмиш, бүтүн бу ше'рләри мүхтәлиф мәнбәләрдән топламышдыр. Бундан сонра јазылан тәзкирәләрдә даһа чох јени ше'рләрә раст кәлинир. Мәсәлән, Әмин Әһмәд Разинин 1594-ҹү илдә тамамланмыш «Һәфт иглим» тәзкирәсиндә 22 ше'р вардыр[5] ки, бунлардан анҹаг бири Т. Кашанидә дә вардыр. Лүтфәлибәј Азәрин «Атәшкәдә» (1781)[6], Рзагулухан Һидајәтин «Ријазүл-арифејн» (1848)[7] вә «Мәҹ-

---

[1] محمد عوفی. لباب الالباب، ازروی چاپ اروپا که پرفسور ادوارد براون و علامه قزوینی تصحیح کرده‌اند. باتصحیحات جدید و حواشی وتعلیقات کامل بکوشش سعید نفیسی تهران، ۱۳۳۵، ص: ۵۲۹—۵۳۰

[2] Дөвләтшаһ Сәмәргәнди. Тәзкирәтүш-шүәра, Бомбеј, 1318, сәһ. 60.

[3] عبدالرحمن جامی، بهارستان، استانبول، ۱۳۱۱، ص: ۸۵—۸۶

Бах: ... نظامی گنجوی، دیوان قصاید و غزلیات، بکوشش سعید نفیسی، تهران، ۱۳۳۸. ص ۱۵۸— ۱۵۹، ۲۱۹.

[5] امین احمد رازی هفت اقلیم әлјазмасы, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, инв. № 7479, сәһ. 518—519.

[6] آذر بیگدلی، آتشکده، بکوشش حسن سادات ناصری، بخش سوم، تهران ۱۳٤۰ ص: ۱۳۲۷ - ۱۳٤۳.

[7] رضاقلی خان هدایت ریاض العارفین، تهران، ۱۲۰۵ ص: ۱۵۹—۱۵۰

113259

М. Ф. Ахундов адына Азәрбајҹан Республикасы КИТАБХАНАСЫ

мәүл-фүсәһа» (1867)[8] әсәрләриндә дә верилән ше'рләрин хејли һиссәси јенидир. Адлары чәкилән бу тәзкирәләри Низаминин лирик ше'рләри гејд олунмуш ән мө'тәбәр мәнбәләрдән һесаб етмәк лазымдыр. Ики-үч ше'ри чыхмаг шәртилә, инамла демәк олар ки, бу мәнбәләрдәки әсәрләрин һамысы Низамијә мәхсусдур.

Низами ше'рләринин башга бир мәнбәји «Низами диваны» ады илә мәшһур олан вә дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында сахланылан ше'р мәчмуәсидир. Бу мәчмуә гејд олундуғу кими сон дөврдә тәртиб олунмуш вә Низами ше'рләринин һамысыны әһатә етмир[9]. Бурадакы ше'рләрин јарыја гәдәринин Низамијә аид олмасы шүбһәлидир. Бу мәчмуәнин Оксфордда ики, Берлиндә бир, Тәбриздә бир, Һиндистанын мүхтәлиф шәһәрләриндә бир нечә нүсхәси вардыр[10].

Бүтүн бу нүсхәләр ејни мәнбәдән көтүрүлмүш вә араларында елә әсаслы бир фәрг јохдур[11]. Бурадакы ше'рләрин үмуми һәчми 11 гәсидә, 104 гәзәл, 4 гит'ә, 37 рүбаи олмаг үзрә тәхминән мин бејтдән бир аз артыгдыр. Демәк, бу мәчмуә Дөвләтшаһын хәбәр вердији ијирми мин бејтлик Низами диванынын чох аз бир һиссәсидир. Дикәр тәрәфдән бу әсәрләрин мүәјјән гисминин Низамијә аид олмасы инди дә шүбһәлидир. Бу ше'рләрдән бә'зиләри өз мәзмуну, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә Низами дүһасындан узаг көрүнүр, бә'зиләри исә Низаминин сәләфләри, мүасирләри вә ардычылларынын диванларында да мөвчуддур. Бу мәчмуә чох күман ки, билаваситә Низами диваны әсасында дејил,

8 رضاقلی خان هدایت مجمع الفصحاء، تهران ۱۲۹٤ ص: ٦۳۷

9 گنجینۀ گنجوی یادفتر هفتم حکیم نظامی گنجوی، یادگار وارمغان وحید دستگردی، تهران ۱۳۱۸ ص «یکم»

10 Sachau Ed. and Ethé H. Catalogue of fhe persian... manuscripfs of fhe Bodleian library, Oxford, 1889, №№ 618, 619; W. Pertsch. Verzeichniss der persischen Handschriften der Bibliothek zu Berlin, Berlin, 1888, № 681. Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 1;...

11 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 1—2.

бир сыра икинчи дәрәчәли мәнбәләр әсасында тәртиб олундуғундан ораја хејли мигдарда Низамијә аид олмајан ше'рләр дә топланмышдыр. Хидивијјә китабханасындакы Низами адына гејд олунан диван исә В. Дәсткирдинин «Әрмәған» журналында чап олунан бир мәгаләсиндән ајдын олдуғу кими, Низами Кәнчәвинин дејил, Сәфәвиләр дөврүндә Истамбулда јазыб јаратмыш бир түрк шаиринә мәхсусдур[12].

Низами лирикасы үчүн ән гијмәтли мәнбәләрдән бири дә Саиб «сәфинәси»дир. 12 гәзәл, 5 рүбаи, бир гит'әдән әлавә мәшһур «Гочалыг» гәсидәси дә анчаг һәмин «сәфинә»дә гејд олунмушдур[13]. Тәхминән Саиб «сәфинәси» илә ејни вахтда тәртиб олунан Халхали «сәфинәси»ндә дә Низаминин ше'рләри вардыр[14].

Нәһајәт, Низами лирикасынын әсас мәнбәләриндән бири дә мүхтәлиф чүнкләрдир ки, бунлардан јери кәлдикчә бәһс едиләчәкдир.

Бүтүн бу мәнбәләрдә олан ше'рләр өзү дә узун мүддәт бир јерә чәм едилмәдијиндән алимләр ја Низами лирикасындан сөһбәт ачмыр, ја да шаирин диваны олдуғуну шүбһә алтына алырдылар. Мәсәлән, В. Бахер Низами ше'рләринин тамам итиб батдығыны јазырды[15].

Сөзүн әсил мә'насында Низами лирикасынын топланмасы вә нәшри иши бизим әсрин 20-чи илләриндән башлајыр. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә XIX әсрин ахырларындан мүхтәлиф Шәрг өлкәләриндә даш басмасы јолу илә нәшр олунмуш ајры-ајры мүнтәхәбат вә башга әсәрләрдә Низами ше'рләрини дә көрмәк олур. Мәсәлән, 1880-чы илдә Лаһорда басылмыш «Гессеје Әһмәд Чами — мәшһур бе чәһар пәри» адлы китабын ахырында Низаминин бир ше'ри (جوانی برسر کوچ است ودریاب این جوانی را)[16]

12 وحید دستگردی، نظامی ترک، «ارمغان»، سال ۱٦ شماره ۵، تهران، ۱۳۲٤، ص: ۳۲۷—۱۳۸

13 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 1—3.

14 Јенә орада.

15 Бах: Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, М., 1962, сәһ. 163.

16 قصۀ احمد جامی مشهور به چهار پری، لاهور، ۱۸۸۰، ص: ۱۲۷

1890-чы илдә Истамбулда басылмыш «Харабат» адлы мүнтәхәбатын гәсидәләр һиссәсиндә фәхријјәси[17], 1897-чи илдә Бомбејдә басылмыш «Төһфәтүл-үшшаг» адлы мәчмуәдә Низамијә иснад едилән бир гәзәл (شدم بر صورتی عاشق که بر ده‌یکند غوغا)[18] Зәһирәддин Фарјабинин 1906-чы илдә Теһранда басылмыш диванына әлавә олараг Низаминин мәшһур фәхријјәси верилмишдир[19]. Әлбәттә, бунлары һәлә Низами ше'рләринин чапы һесаб етмәк олмаз.

Тәзкирәчиләрдән сонра Низами лирикасынын топланмасы иши илә мүәјјән дәрәчәдә мәшһур һинд алими Ш. Нү'мани мәшғул олмушдур. Ш. Нү'манинин 1909-чу илдә Әлигәрһдә нәшр олунмуш «Ше'рүл-әчәм» әсәриндә илк дәфә шаирин лирикасындан бир нечә нүмунә верилир ки, бунлардан да бә'зиләри шүбһәли һесаб олунур[20].

Низами лирикасынын топланмасы иши даһа чох ики көркәмли низамишүнасын — Вәһид Дәсткирди вә Сәид Нәфисинин ады илә бағлыдыр. Илк дәфә 1921-чи илдә В. Дәсткирди «Әрмәған» журналы сәһифәләриндә шаирин бир нечә гәсидә вә гәзәлини нәшр едир. 1923-чү илә гәдәр тәк-тәк бир нечә гәсидә, гәзәл дәрч олунур. 1923-чү илин әввәлиндә һәмин журналда дәрч олунан бир мәктубдан ајдынлашыр[21] ки, Сәид Нәфиси бу һади-

Бу китабын һашијәсиндә Мәсиһинин «Вәрга вә Күлша» дастанына мәзмун вә сүжет чәһәтдән чох јахын олан фарсча бир «Вәрга вә Күлша» мәнзумәси верилмишдир. Бә'зи мүәллифләр сәһв олараг ону XI әсрин мәшһур шаири Әһмәд Чамијә иснад едирләр.

[17] ضیابیك خرابات، استانبول، ۱۸۹۰، ص ۲۰۹

[18] تحفة العشاق، بمبی، ۱۳۱۱، ص: ٤—۵

[19] ظهیر الدین فاریابی، دیوان، تهران ۱۳۳٤،ص:۳٦۸

[20] شبلی نعمانی، شعر العجم...، جلد اول، تهران ۱۳۱٦ ص: ۲۲۵—۲۲۷

[21] سعید نفیسی، یك مکتوب ادبی «ارمغان» سال، چهارم شمارۀ ۳—٤ ص: ۱۱۹—۱۲۰

сәдән дөрд ил әввәл, јә'ни 1918-чи илдән башлајараг мүхтәлиф тәзкирә вә чүнкләрдән Низами ше'рләрини топламаға башламыш вә онун топладығы ше'рләрин үмуми һәчми 400 бејтдән артығдыр. Бундан сонра С. Нәфисинин топладығы һәмин ше'рләр һиссә-һиссә В. Дәсткирдинин кичик гејдләри илә «Әрмәған»ын сәһифәләриндә дәрч олунмаға башлајыр. В. Дәсткирди өзү дә мүхтәлиф мәнбәләрдән топладығы ше'рләри бунлара әлавә едирди. Артыг 1926-чы илдә В. Дәсткирди шаирин мин бејтдән артыг ше'ри чап олундуғуну јазырды, һәм дә о, көстәрирди ки, индијә гәдәр нәшр олунан әсәрләрин бә'зиләри һеч шүбһәсиз ки, Низаминин дејилдир[22].

Бу дөврләрдә Низами лирикасынын топланмасы илә Русијада Ј. Н. Марр, Һиндистанда Хачә Әхтәр Мијан мәшғул олмушлар (Ј. Н. Марр һаггында сонра данышылачагдыр).

Хачә Әхтәр Мијан «Низами диваны»нын Авропада вә Һиндистанда олан нагис нүсхәләри вә башга мәнбәләр әсасында шаирин лирик ше'рләрини мәчмуә һалында топлајыб нәшр етдирмәк истәјир, сонра В. Дәсткирдинин бу ишлә мәшғул олдуғуну билиб тәртиб етдији мәчмуәни она көндәрир[23].

Марағлы бурасыдыр ки, 1925-чи илә гәдәр Иран алимләри јухарыда адыны чәкдијимиз «Низами диваны»ндан хәбәрсиз идиләр. Илк дәфә «Низами диваны» ады илә Авропада бир ше'р мәчмуәсинин сахландығыны вә онун Оксфордда ики, Берлиндә бир нүсхәсинин олдуғуну Ј. Н. Марр В. Дәсткирдијә вә башга Иран алимләринә билдирир[24].

1935-чи илдә «Әрмәған» журналынын биринчи нөмрәсиндә Низаминин 25 гәзәли дәрч олунур. Һәмин гәзәлләри журнала кениш елми мүгәддимә илә бирликдә мәшһур Чехословакија шәргшүнасы Ј. Рыпка тәгдим етмишди. Мүәллиф бу ше'рләри 1330-чу илдә јазылмыш

[22] «ارمغان» سال ۵، شمارۀ ۸—۷، ص: ٤٦۱

[23] Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 1

[24] وحید دستگردی، مستشرق نظامی پرست «ارمغان» سال ٦، شمارۀ اوّل، ص: ۵۲

вә һазырда Ајасофија китабханасында сахланылан 2051 нөмрәли чүнкдән көтүрмүшдүр[25]. Бу мәнбә о вахта гәдәр Низами лирикасындан сајча чох нүмунә верән, еһтимал ки, шаирин диванындан көтүрүлмүш ән гәдим вә мө'тәбәр мәнбә иди вә инди дә ән мө'тәбәр мәнбәләрдән бири сајылыр. Ј. Рыпка журнала мүәјјән дәрәчәдә елми мәтн тәгдим етмишди. О, мәтндәки бә'зи сәһвләри дүзәлтмиш, вахтилә «Әрмәған»да чап олунмуш ајры-ајры әсәрләрин нүсхә фәргләрини гејд етмишди. Бу дөврләрдә В. Дәсткирди Низами әсәрләринин мүкәммәл мәтнини һазырлајыб нәшр етдирир. О чүмләдән 1939-чу илин ахырында мүәллифин Низами лирикасыны топламаг саһәсиндәки сә'јләринә јекун вуран «Кәнчинеји-Кәнчәви»ни нәшр едир[26]. Бу нәшр үчүн Иран алими бир чох мәнбәләрдән истифадә едир. Бу мәнбәләрдән бири «Низами диваны» ады илә танынан мәчмуәдир ки, В. Дәсткирди онун 8 нүсхәсини әлдә етмишди. Бураја Берлин, Оксфорд, Рампур, Лакнау, Кәлкүттә (Буһар), Тәбриз нүсхәләри вә Хачә Әхтәр Мијан тәрәфиндән һазырланмыш мәчмуә дахил иди. Бундан әлавә В. Дәсткирди Ј. Рыпканын «Әрмәған» журналына тәгдим етдији 25 гәзәлдән, Саиб, Халхали бајазларындан вә бир сыра башга мәнбәләрдән истифадә етмишди. Мәнбәләрдә Низами адына јазылан ше'рләрин мәзмун, форма чәһәтдән бир-бириндән чох фәргли олдуғуну бир сыра ше'рләрин ајры-ајры мүәллифләрә дә аид едилдијини нәзәрә алараг, В. Дәсткирди топладығы бүтүн ше'рләри үч груп алтында чәмләшдирмишдир: 1) шүбһәсиз Низамијә мәхсус әсәрләр (бураја 5 гәсидә, 56 гәзәл, 2 гит'ә, 9 рүбаи дахил едилир); 2) шүбһәли ше'рләр (бураја дахил едилән 29 гәзәл дә әсасән Низаминин һесаб едилир); 3) шүбһәсиз, Сәфәви дөврүндә Иран вә Һиндистанда јашамыш молла низамиләр тәрәфиндән јазылмыш ше'рләр (бураја 7 гәсидә, 49 гәзәл, 6 гит'ә, 39 рүбаи дахил едилмишдир). Нәһајәт, бунлара әлавә олараг бир сыра ше'рләр дә верилир ки, мүәллиф онла-

[25] ژان ریپکا، چند غزل تازه از نظامی گنجهٔ «ارمغان»، سال ۱٦، شمارهٔ اوّل، ص: ۳۱۹

[26] Кәнчинеји-Кәнчәви, Теһран, 1318.

рын да бә'зиләрини шүбһәсиз олараг Низаминин һесаб едир.

Низами ше'рләринин әсас мәнбәләри илә В. Дәсткирдинин нәшрини мүгајисә етдикдә ајдын олур ки, мүәллиф бу бөлкүдә мүәјјән дәрәчәдә Ј. Рыпка тәрәфиндән ашкар едилмиш гәзәлләрә, Саиб, Халхали бајазларына вә бир сыра әсас тәзкирәләрә әсасланмышдыр. Лакин мүәллиф бу мәнбәләрдәки ше'рләрин дә бә'зиләрини шүбһәлиләр сырасына дахил етмишдир ки, бу да онун әсасән һәр һансы елми бир принсипә дејил, шәхси зөвгүнә әсасландығыны көстәрир. Мүәллиф өз шәхси зөвг вә ме'јарына әсасландығындан сол мөвге тутмуш вә мәнбәләрдә Низами адына јазылан әсәрләрин јарысыны үчүнчү група дахил етмишди. Сон арашдырмалар көстәрир ки, беләә бир солчулуг доғру дејилдир. Мәсәлән, В. Дәсткирдинин Сәфәви дөврү Низамиләриндән һесаб етдији ше'рләрин бә'зиләри сәфәвиләрдән ики әср габаг јазылмыш вә шүбһәсиз ки, Низами диванынын әслиндән көтүрүлмүш чүнкдә Низами адына јазылыр[27]. Јахуд Сәфәви дөврү Низамиләри тәрәфиндән јазылдығы күман едилән 39 рүбаидән бири каһ Хәјјамын, каһ да Һафизин адына јазылыр[28]. Һәтта мараглы чәһәт бурасыдыр ки, В. Дәсткирдинин шүбһәсиз Низамидән һесаб етдији гәзәлләрдән икиси Сәнаи диванында да мөвчуддур вә чох күман ки, онундур. Бунлардан бири:

جوانی کردم اندر کار جانان
که هست اندر دلم بازار جانان[29]

[27] Бах: Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 308—345. Һәмин рүбаинин илк мисрасы беләдир:

«از هر چه خورد مرد شراب اولی تر»

[28] خواجه حافظ شیرازی، دیوان، بکوشش ح. پژمان، تهران ۱۳۱۸ ص: ۳۷۰—۳۸۰

[29] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 219; سنائی، دیوان، بکوشش مظاهر مصفا تهران ۱۳۳٦ ص: ۵۰۰—۵۰۱. سنائی، کلیات، بمبی، ۱۳۲۸، ص: ۹۳.

дикәри:

دلم بردی و جان در کار داری
مگر جای دگر بازار داری[30]

мәтлә'ли гәзәлләрдир. Бу гәзәлләрдән биринчиси Халхали бајазында да Низами адына јазылыр; икинчи гәзәлин ахырында исә Низами тәхәллүсү ишләнир. В. Дәсткирдинин фикринчә, Саиб вә Халхали бајазларындакы ше'рләр билаваситә Низами диванындан көтүрүлмүшдүр. Бизим фикримизчә, Саиб вә Халхалинин Низами диваныны көрдүкләрини гәти демәк чәтиндир. Онлар гејд етдикләри Низами ше'рләрини башга мәнбәләрдән дә көтүрә биләрдиләр. Буна бахмајараг Саиб вә Халхали сәфинәләри һәләлик Низами лирикасына аид ән мө'тәбәр мәнбәләрдән сајылыр вә сајылмалыдыр. Бу дәлилләр санки һәмин ше'рләрин Низамијә аид олдуғуну көстәрмәкдәдир. Лакин Сәнаи диванында һәмин ше'рләрин даһа кениш шәкилдә мөвчуд олмасы һәмин ше'рләри Сәнаинин һесаб етмәјә имкан верир. Низами диванында биринчи ше'р 6 бејт, икинчи 4 бејт олдуғу һалда[31], Сәнаи диванында биринчи ше'р 11 бејт, икинчи ше'р исә 12 бејтдир[32].

В. Дәсткирди Саиб сәфинәсиндә Әһмәд Чам, Низари адына јазылан ше'рләри дә шүбһәлиләр сырасына дахил едир. Һалбуки өзү елә орадача һәмин ше'рләрин јухарыда ады чәкилән мүәллифләрә аид олдуғуну тәсдиг едир. Бу да мүәллифин өз ишинә нә дәрәчәдә еһтијатла јанашдығыны көстәрир. Мәһз бу чәһәт әсәрә бир гарышыглыг кәтирир. Әлбәттә, белә кичик нөгсанлар «Кәнчинеји-Кәнчәви»нин бөјүк тарихи әһәмијјәтини азалтмыр. В. Дәсткирди өз дөврүнә көрә бөјүк тарихи әһәмијјәтә малик бир иш көрмүшдүр. Бу һадисәдән сонра бир чох алимләр Низами лирикасындан инамла данышмаға башладылар.

[30] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 221—222. Сәнаи. Диван, Теһран, 1936, сәһ. 547—548.

[31] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 314—315, 331.

[32] Сәнаи. Диван, бекушеше-Мәзаһер Мусәффа, Теһран, 1336, сәһ. 500—501; 547—548; Сәнаи. Күллијјат, Бомбеј, 1328, сәһ. 93, 121—122.

«Кәнчинеји-Кәнчәви» нәшр олундугдан сонра Низами лирикасындан көтүрүлмүш нүмунәләр онларча ше'р мәчмуәләринин вә әдәбијјат тарихләринин сәһифәләрини бәзәмишдир. Рзазадә Шәфәгин[33], З. Сәфанын[34] әдәбијјат тарихләри, З. Мө'тәмәнин «Фарс ше'ринин инкишафы» әсәри[35], «Кәнче-сохән»[36], «Сәфинеје-Фәррох»[37], «Әш'аре-чавидане-фарси»[38] вә с. бу кими ше'р мәчмуәләри буна мисал ола биләр.

Сәид Нәфисинин һәлә 1918-чи илләрдән башлајараг мүхтәлиф мәнбәләрдә Низами адына јазылан ше'рләри топладығындан јухарыда бәһс едилмишдир. Лакин мүәллиф һәмин фәалијјәтини «Кәнчинеји-Кәнчәви» нәшр олундугдан сонра да дајандырмамыш, бир сыра јени вә даһа мө'тәбәр мәнбәләрдән Низаминин хејли лирик ше'рини топламыш вә чап етдирмишдир. Иран алими Низами лирикасындан әлдә етдији јени ше'рләри илк дәфә 1956 (1335)-чы илдә «Лүбабүл-әлбаб» тәзкирәсинин әлавәсиндә нәшр етдирмишдир[39]. Бурадакы ше'рләр әсасән үч мәнбәдән көтүрүлмүшдүр. Һәмин мәнбәләрдән бири вә ән әһәмијјәтлиси XIII әсрин орталарында Чәмаләддин Хәлил Ширвани адлы индијә гәдәр

[33] رضازاده شفق، تاریخ ادبیات ایران، تهران ۱۳۲۱ ص: ۲۵۴—۲۵۵

[34] ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، تهران ۱۳۳۹ ص: ۸۱۰—۸۲٤

[35] زین العابدین مؤتمن، تحول شعر فارسی تهران ۱۳۳۹ ص: ۱۳۲—۱۳۵

[36] ذبیح الله صفا، گنج سخن...، جلد دوّم، تهران ۱۳۳۹، ص: ۱۷—۱۹

[37] سفینه فرّخ، گرد آورنده محمود فرّخ، تهران ۱۳۲۱ ص: ۹۵—۹٦: ٤۲۲—٤۲۳

[38] امیر مسعود سپهرم، اشعار جاویدان پارسی، تهران، ۱۳۳۹، ص: ۱۲٦، ۳٤۲

[39] Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 746—759.

намә'лум бир Азәрбајҹан шаири тәрәфиндән тәртиб олунмуш «Нүзһәтүл-мәҹалис» адлы рүбаиләр мәҹмуәсидир[40]. Бурада Низаминин 10 рүбаиси гејд олунмушдур ки, онлар шәксиз-шүбһәсиз Низамијә мәхсусдур.

Икинҹи мәнбә тәхминән XIV әсрин ахыры, XV әсрин әvвәлләриндә Сејфәддин Һүсам Һәрәви тәрәфиндән тәртиб олунмуш «Мәҹмуеје-ләтајеф вә сәфинеје-зәрајеф» адлы ҹүнкдүр[41]. Бу ҹүнкдә Низами адына үч гәсидә вә беш гәзәл верилмишдир. Гәзәлләрдән икисинә илк дәфә анҹаг бу мәнбәдә раст кәлирик: (...برده تابان زمشك ناب، هر گه که تیری میخورم زان جعبهٔ ترکان او) Лакин бу мәнбәнин әсас әһәмијјәти ондадыр ки, вахтилә «Кәнҹинеји-Кәнҹәви»дә јарымчыг вә нагис шәкилдә олан «Кәрдәд» рәдифли гәсидә бурада бүтүнлүклә гејд олунмушдур. Галан ики гәсидәдән бири шаирин мәшһур фәхријјәси, о бириси исә چه‌دهد مرا زمانه بکف از چمانهٔ غم мисрасы илә башлајан гәсидәдир. В. Дәсткирдинин Сәфәви дөврү молла низамиләринә аид һесаб етдији бу гәсидәнин нисбәтән белә бир мө'тәбәр мәнбәдә гејд олунмасы көстәрир ки, она еһтијатла јанашмаг лазымдыр. Бу сәтирләрин мүәллифи дә һәмин ше'ри бир сыра сәбәбләрә көрә Низамијә аид һесаб етмир (бу барәдә сонра данышылаҹагдыр).

Сәид Нәфисинин ашкар етдији үчүнҹү мәнбә мүәллифин еһтималына көрә тәхминән XIII әсрин ахыры, XIV әсрин әввәлиндә тәртиб олунмуш бир ҹүнкдүр[42]. Бурада Фирдовси, Сәнаи, Әзрәги, Низами, Вәтват, Әнвәри, Хагани, Мүҹирәддин Бејләгани, Фарјаби, Шефруһ Исфаһани, Сә'ди дә дахил олмагла 17 шаирин әсәри гејд олунмушдур. Тәртибчи һәр шаирин ады јанында «әлејһәррәһмә» сөзү ишләдир ки, бу, һәмин ҹүнк тәртиб олунаркән адлары чәкилән шаирләрин вәфат етмиш олдугларыны көстәрир. Һәмин шаирләрдән ахырынҹы вәфат едәни Сә'дидир (1292-ҹи илдә вәфат етмишдир). Дикәр тәрәфдән һәмин мәҹмуәдәки ше'рләрин имласында «چ» «ج» «ب»، پ، که، کی، арасында мүхтәлифлик вардыр. Катиб «چ» һәрфини каһ үч, каһ да бир нөгтә илә јазыр, бу да һәмин әлјазмасынын гәдимлијини көстәрир. Мәһз буна көрә дә С. Нәфиси ону Низами лирикасы гејд олунан «ән гәдим вә ән мө'тәбәр» мәнбә һесаб едир. Лакин һәмин мәнбәдә гејд олунан ше'рләрлә танышлыг онун һәм гәдимлијини, һәм дә мө'тәбәрлијини шүбһә алтына алыр. Әввәлән она көрә ки, Низами лирикасы гејд олунан вә индијә гәдәр ашкар едилмиш нисбәтән гәдим вә мө'тәбәр мәнбәләрдәки ше'рләрин әксәријјәти һәмишә јени олур, бурада Низами адына јазылан 13 лирик ше'р ичәрисиндә исә демәк олар ки, јениси јохдур. Дикәр тәрәфдән, һәмин 13 ше'рдән 5-и башга мүәллифләрин дә адына јазылыр. Башгаларынын адына јазылан ше'рләр бунлардыр:

ختنی جمالی ای مه حبشی چه‌نام داری

Бу ше'р Саиб «сәфинәси»ндә Низари Гөһестанинин (1247—1320) адына јазылыр, онун диванынын ән гәдим нүсхәләриндә дә мөвҹуддур[43].

روزگار آشفته تر یا زلف تو یا کارمن мисрасы илә башлајан гәзәлин бир нечә бејти «Мәҹмәүл-фүсәһа»да Низами адына јазылырса[44], ондан нечә әср әввәл јазылмыш Дөвләтшаһ тәзкирәсиндә даһа мүфәссәл вә там

[40] Бу мәҹмуә һаггында бах: Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 758—759; سعید نفیسی، زنان سخنور آذربایجان سالهٔ هفتم نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال چهار دهم، شمارهٔ چهارم تبریز ۱۳٤۱ زمستان ص: ٤٤٤—٤٥٢

Хәлил Јусифов. Беш нәфәр намә'лум Азәрбајҹан шаири, «Азәрбајҹан гадыны» журналы, 1965, № 7.

[41] Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 753—754.

[42] Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 748.

[43] Мәһәммәд Өвфи. Либабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 749; نزاری قهستانی، دیوان Салтыков-Шедрин адына Ленинград Дөвләт китабханасынын әлјазмалары шө'бәси, Дорн № СДХV, сәһ. 234.

[44] Рзагулухан Һидајәт. Мәҹмәүл-фүсәһа, I ҹилд, Теһран, 1294, сәһ. 638.

һалда Шаһфур Нишапуринин адына гејд олунур[45]. Бу ше'рдә тәхәллүс ишләнмәмәси дә онун Низамијә аид олмадығыны көстәрир, чүнки Низаминин ән гәдим мәнбәләрдән әлдә едилмиш гәзәлләринин демәк олар ки, һамысында тәхәллүс вардыр.

گر توانی ای صبا بگذر شبی در کوی او мисрасы илә башлајан гәзәлин беш бејти Сәид Нәфисинин ашкар етдији чүнкдә Низамијә истинад едилир[46]. Лакин «Лүбабүл-әлбаб» тәзкирәсиндә бу гәзәл Шефруһ Исфаһанинин адына јазылмышдыр[47].

«Лүбабүл-әлбаб»да һәмин ше'р 10 бејтдир[48], бурада да тәхәллүс јохдур. Бу гәзәлин «Лүбабүл-әлбаб»да Шефруһ Исфаһанијә иснад едилдијинин Сәид Нәфисинин нәзәринә чатыб-чатмадығы бизә мә'лум дејилдир.

غمت جز دردل یکتا نگنجد мисрасы илә башлајан ше'р Чәмаләддин Исфаһанијә аид һесаб едилир[49], Чәмаләддинин башга гәзәлләриндә олдуғу кими, бу гәзәлдә дә тәхәллүс јохдур.

نظر کردم بچشم رای و تدبیر[50] мисрасы илә башлајан гит'ә исә сонралар Сәид Нәфисинин өзүнүн дә гејд етдији кими, Сә'дијә дә иснад верилир[51].

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг демәк лазымдыр ки, Сәид Нәфисинин ашкар етдији үчүнчү мәнбә гәдим олса белә, мө'тәбәр сајыла билмәз вә орада гејд олунан ше'рләрин һамысыны Низаминин һесаб етмәк доғру олмаз. Ола билсин ки, һәмин ше'рләр һәгигәтән Низамијә

45 Дөвләтшаһ Сәмәргәнди. Тәзкирәтүш-шүәра, Бомбеј, 1318, сәһ. 64.
46 М. Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 749—750.
47 Јенә орада, сәһ. 221.
48 Јенә орада, сәһ. 222.
49 جمال الدین اصفهانی، دیوان، بکوشش حسن وحید دستگردی، تهران ۱۳۲۰ ص: ٤٥٦-٤٥٧
50 М. Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 750.
51 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 349. سعدی، کلیات، تبریز، ۱۳۱۷ ه. ق، ص ۲۵۵-۲۵٦

мәхсусдур, лакин онлары Низами адына јазмаға һәләлик һеч бир әсас вә еһтијач јохдур.

1958-чи илдә С. Нәфиси Низами ше'рләрини јенидән нәшр етдирди[52]. С. Нәфисинин Низами ше'рләрини јенидән нәшр етмәсинин бир сыра сәбәбләри вар иди. Әввәлән, мүәллиф ајры-ајры мәнбәләр әсасында Низами лирикасындан бир чох јени нүмунәләр топламышды ки, бунлары да чап етдирмәк зәрури иди. Бу нүмунәләрдән хејли һиссәси 1328-чи илдә јазылмыш вә һазырда Ајасофија китабханасында сахланылан 4819 №-ли чүнкдән көтүрүлмүшдүр. Һәмин чүнкдә верилән 59 ше'рдән 30-у јенидир. Марағлы бурасыдыр ки, јени олмајан ше'рләрин чоху «Кәнчинеји-Кәнчәви»дә шүбһәсиз Низамијә аид едилән ше'рләрдир, анчаг икиси үчүнчү група дахил едилмишдир.

Дикәр тәрәфдән Низами лирикасынын нәшриндә Вәһид Дәсткирдинин көтүрдүјү принсип С. Нәфисини тә'мин етмир. С. Нәфиси белә һесаб едир ки, Низами адына јазылан бүтүн әсәрләри олдуғу кими мәнбәләрини көстәрмәклә нәшр етдирмәк лазымдыр. Чүнки әввәлән, һәмин әсәрләр мәнбәләрдә Низами адына јазылыр, икинчиси бөјүк сәнәткарлар бә'зән зәиф әсәр дә јаза биләрләр[53]. Она көрә дә онларын адына јазылан зәиф әсәрләри рәдд етмәк доғру дејилдир. С. Нәфисинин бу фикри үмумијјәтлә доғрудур. Ајры-ајры «зәиф» вә Низами дүһасына јад әсәрләрин Низамијә аид олуб-олмамасына кәлдикдә В. Дәсткирдинин мөвгеји даһа доғрудур. В. Дәсткирди Низами гәләминдән зәиф бир әсәр чыха биләчәјини гәбул етмир. Бу гәнаәтин доғрулуғуну С. Нәфисинин ашкар етдији Истамбул чүнкүндә олан ше'рләр дә тәсдиг едир. Бу ше'рләрин ичәрисиндә бир бејт дә олсун зәиф әсәр јохдур. Һәмин чүнкдә Низами-

52 نظامی گنجوی، دیوان قصاید و غزلیات، شامل شرح احوال و آثار حکیم نظامی گنجوی بامقدمه و حواشی و فهرست و اعلام و تصحیح و مقابله زروی بیست و هشت نسخه چاپی و قدیمترین نسخه های خطی موجود در دنیا، بکوشش سعید نفیسی، تهران، ۱۳۳۸.
53 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 212—213.

нин 59 ше'ри верилмишдир. Бу ше'рләрдән 29-у «Кәнчинеји-Кәнчәви»дә дә вардыр. Бу 29 ше'рдән ијирми једдиси В. Дәсткирди тәрәфиндән шүбһәсиз Низамијә аид едилән әсәрләрдир, икиси исә Низамијә аид олмајан ше'рләр сырасына дахил едилмишдир. Инди һәмин ики ше'ри дә Низами әсәрләри сырасына дахил етмәк лазымдыр. Мәһз бу чәһәт В. Дәсткирдинин принсипини мүәјјән дәрәчәдә доғрултмагдадыр.

С. Нәфисинин нәшринин әсас әһәмијјәти ондадыр ки, бурада ше'рләрин сајы артмышдыр. Мүәллиф һәр бир ше'рин үзәриндә онун көтүрүлдүјү мәнбәләри гејд едир, лакин һансы мәнбәнин әсас олдуғуну, ајры-ајры мәнбәләрдәки нүсхә фәргләрини С. Нәфиси көстәрмир. Башга мүәллифләрә аид олдуғу мә'лум олан ше'рләр белә Низами әсәрләри сырасына дахил едилир. Сәид Нәфиси бә'зән чох ирәли кедәрәк һәтта ејни бир әсәрин нүсхә фәргләрини дә ајры-ајры әсәрләр кими гәбул едир. Мәсәлән, «مرا پرسی که چونی چونم ای دوست» мисрасы илә башлајан гәзәлин рәдифи бә'зи мәнбәләрдә «еј дуст» јеринә «еј чан» шәклиндә кетмишдир. (Буну В. Дәсткирди дә көстәрмишдир). С. Нәфиси исә ејни бир ше'ри мәһз бу рәдиф фәргинә көрә ики ајрыча әсәр кими чап етдирмишдир[54]. «عشق فتوی میدهد کز کعبه در بتخانه شو» мисрасы илә башлајан гәзәлин ики бејти С. Нәфисинин вахтилә өзү топладығы мәчмуәдә «باش» («ол») рәдифи илә гејд едилдијиндән, јени нәшрдә ајрыча әсәр кими верилмишдир[55]. Нәһајәт, ики рүбаинин мүхтәлиф вариантлары да ајрыча әсәрләр кими чап едилмишдир[56].

Бу нөгсанларына бахмајараг С. Нәфиси тәрәфиндән Низами лирикасынын јенидән топланылыб нәшр етдирилмәси бөјүк әһәмијјәтә малик бир һадисә һесаб едилмәлидир.

Совет Иттифагында Низами лирикасынын топланылмасы вә нәшри илә илк дәфә көркәмли рус алими J. Н. Марр мәшғул олмушдур. О, 1924-чү илдә Ленинград әлјазмаларында раст кәлдији бир сыра Низами ше'рләрини кичик гејдләрлә академијанын «Мә'рузәләри»ндә дәрч етдирмишдир. Алим бу барәдә илк мәгаләсини Асија музејиндәки бир әлјазмасындан көтүрдүјү бир гәзәлә һәср етмишдир[57].

Бу, دوش رفتم بخرابات مرا راه نبود мисрасы илә башлајан гәзәлдир ки, инди онун Низамијә аид олмадығына һеч бир шүбһә јохдур. Һәмин гәзәлин мүәллифи XIII әср шаири Фәхрәддин Ираги-Һәмәданидир[58]. Онун Низамијә аид олмамасындан В. Дәсткирди[59], J. Е. Бертелс[60], С. Нәфиси[61] кими алимләр данышмышлар. Буна көрә бу мәсәлә үзәриндә дајанмаға еһтијач јохдур. Амма мүәллифин һәмин мәгаләдә «Атәшкәдә»дән кәтирдији ше'рләрин чоху, јухарыда гејд едилдији кими, Низамининдир. Алим икинчи мәгаләсини «Һәфт иглим» тәзкирәсиндә Низами адына јазылан ше'рләрә[62], үчүнчү јазысыны исә јенә Асија музеји әлјазмасындан көтүрдүјү бир гәсидәјә һәср етмишдир[63]. «Һәфт иглим»дәки ше'рләрдән јухарыда данышылмышдыр. J. Н. Маррын ашкар етдији гәсидәјә кәлдикдә, демәк лазымдыр ки, о Низаминин дејилдир. Онун мүәллифи XV әср шаири Низам Астарабадидир[64]. Гәсидә өзү Сәнаинин

منسوخ شد مروت و معلوم شد وفا
زین هر دو مانده نامچو سیمرغ و کیمیا[65]

[54] Низами. Диване-гәсадео гәзәлијјат, сәһ. 271, 314.
[55] Јенә орада, сәһ. 294, 324.
[56] Јенә орада, сәһ. 352, 356—357.

[57] Ю. Н. Марр. Газель Низами в рукописи Азиатского музея, ДРАН-В, 1924, сәһ. 51—54.
[58] Бах: فخرالدین عراقی همدانی، کلیات بکوشش سعید نفیسی تهران ۱۳۳۸ ص ٤٤—٤٥، ۱۹۰٦
[59] Кәнчинеји-Кәнчәви. Теһран, 1335, сәһ. 187, 199.
[60] В. Э. Бертельс. Низами, Творческий путь поэта, Москва, 1956, сәһ. 233.
[61] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 285; Ираги. Күллијјат, Теһран, 1338, сәһ. 32—35, 196.
[62] Ю. Н. Марр. Газели и рубаи Низами приведенные в «Хафт иклим», ДРАН-В, 1924, сәһ. 90—93.
[63] Ю. Н. Марр. Касыда Низами в рукописи Азиатского музея, ДРАН-В, 1924, сәһ. 94—96.
[64] Бах: Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 218.
[65] Сәнаи. Диван, Теһран, 1336, сәһ. 24—26; 840.

мәтлә'ли гәсидәсинин тә'сири алтында јазылмыш вә онун илк мисрасыны тәзмин етмишдир.

J. Н. Маррдан сонра Низами лирикасынын топланылмасы вә нәшри саһәсиндә мүәјјән бир дурғунлуг башлады. 1940-чы илдә Низами јубилејинә һазырлыгла әлагәдар олараг шаирин әдәби ирсини нәшр етмәк саһәсиндә дә бир сыра ҝијмәтли ишләр көрүлдү. О ҹүмләдән, Низами лирикасындан мүхтәлиф мәнбәләрә сәпәләнмиш нүмунәләр топланылыб тәрҹүмә олунур вә мүхтәлиф шәкилләрдә дәрҹ едилирди. Һәлә 1939-ҹу илдә «Револјусија вә култура» журналынын мај нөмрәсиндә мәнбәләрдә Низами адына јазылан бир гәзәлин (دوش رفتم بخر ابات مرا راه نبود) азәрбајҹанча тәрҹүмәси верилмишди[66]. Гәзәли Азәрбајҹан дилинә Р. Мирзәһәсән тәрҹүмә етмишди. Јухарыда гејд етдијимиз кими, бу әсәр Низаминин дејилдир.

Бу һадисәдән 8 ај сонра бир сыра гәзет вә журналларда јубилејлә әлагәдар олараг Низаминин мүхтәлиф мәнбәләрдән топланмыш лирик ше'рләриндән хејли нүмунә дәрҹ олунур[67].

Мүхтәлиф гәзет вә журналларда сәпәләнмиш бу ше'рләри Азәрбајҹан дилинә Ч. Хәндан, Ә. Ваһид, О. Сарывәлли, М. Дилбази, Р. Никар, М. Раһим, рус дилинә А. Плавник вә башгалары тәрҹүмә етмишдиләр. Бир аз сонра һәмин тәрҹүмәләр ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилир[68]. Китабчаја 32 гәзәл, 3 гәсидә вә бир сыра башга парчалар дахил едилмишдир. Гәзәлләрдән 25-и Ј. Рыпканын мәгаләсиндән көтүрүлмүш, галанлары исә Һ. Араслынын сә'ји нәтиҹәсиндә мүхтәлиф мәнбәләрдән топланылмышдыр. Низами лирикасындан чох аз бир һиссәни әһатә едән бу китабчанын бә'зи нөгсанлары да вар иди ки, онлар Ә. Мүбаризин мәгаләсиндә гејд олунмушдур[69]. Мәсәлән, бә'зи рүбаиләр гит'ә, бә'зи гит'әләр

[66] Низами. Гәзәл, «Револјусија вә култура», 1939, № 5, сәһ. 72.

[67] Јенә орада, Бакы, 1940, № 2; «Низами», II китаб, Бакы. 1940; «Литературный Азербайджан», 1940, № 12 вә башгалары.

[68] Низами Кәнҹәви. Лирика. Һ. Араслынын мүгәддимәси илә, Азәрнәшр, Бакы, 1940.

[69] Ә. Мүбариз. Низами Кәнҹәви. Лирика, Бакы, 1940 (рә'ј), «Коммунист» гәзети, 8 јанвар 1941.

исә рүбаи башлығы алтында кетмишдир[70]. Бунлардан әлавә Низаминин олмајан бә'зи ше'рләр дә бураја дахил едилмишдир. Мәсәлән, «Сачларын дағыныгмыдыр..»[71] ше'ри «Мәҹмәүл-фүсәһа»да Низами адына јазылса да[72], Дөвләтшаһ тәзкирәсиндә дә гејд олундуғу кими, Шаһфур Нишапурининдир[73]. Бу барәдә вахтилә С. Нәфиси дә јазмышдыр[74]. «Јенә мејханәјә дүшмүшдү күзарым бу кеҹә», «Һәбәшә бир охшајыркән көзәлим, о хәтти-халын» гәзәлләри вә бә'зи рүбаиләр һаггында да буну демәк олар. Бунлардан бириҹиси, гејд едилдији кими, Фәхрәддин Ирагинин, икинҹиси исә Низари Гөһестанининдир[75].

Китабчада шаирин мәшһур фәхријјәси доғру олараг гәсидә башлығы алтында верилмишдир, амма нәдәнсә, Ә. Мүбаризин мәгаләсиндә бу, сәһв һесаб олунур.

Үмумијјәтлә, бә'зи кичик нөгсанларына бахмајараг бу китабчанын чап олунмасы Низами ирсинин нәшри саһәсиндә әламәтдар бир һадисә иди вә бурада проф. Һ. Араслынын хидмәти хүсуси олараг гејд едилмәлидир.

Сонралар «Кәнҹинеји-Кәнҹәви» илә танышлыг шаирин лирик әсәрләринин Азәрбајҹан нәшринә бә'зи дәјишикликләр етмәјә имкан верди. 1941-ҹи илдә мәтбуат сәһифәләриндә Низами лирикасындан Азәрбајҹан вә рус дилләриндә бир нечә јени тәрҹүмәләр нәшр олунду. Мүһарибәнин башланмасы Низами јубилеји илә јанашы шаирин лирик әсәрләринин дә нәшри ишини мүәјјән дәрәҹәдә тә'хирә салды. Нәһајәт, 1947-ҹи илдә Низаминин лирик ше'рләри јенидән нәшр олунду[76]. Бу нәшр индијә гәдәр Низами лирикасынын Азәрбајҹан дилиндә

[70] Бах: Низами Кәнҹәви. Лирика, сәһ. 52—60.

[71] Јенә орада, сәһ. 37.

[72] Рзагулухан Һидајәт. Мәҹмәүл-фүсәһа, Теһран, 1294, сәһ. 638.

[73] Дөвләтшаһ Сәмәргәнди. Тәзкирәтүш-шүәра, Бомбеј. 1318, сәһ. 64.

[74] سعید نفیسی، یك مکتوب ادبی «ارمغان» سال ٤ شمارهٔ ٣—٤ ص: ١١٩—١٢٠

[75] Бах: Кәнҹинеји-Кәнҹәви. сәһ. 176. В. Дәсткирди јазыр ки һәмин ше'р Саиб «сәфинәси»ндә Низари адына гејд олунмушдур, онун диванында да мөвҹуддур; Сәфинеји-Фәррох, сәһ. 436.

[76] Низами Кәнҹәви. Лирик ше'рләр, Бакы, Азәрнәшр, 1947.

олан ән јахшы нәшри иди. Бурада «Кәнчинеји-Кәнчәви» әсасында гәсидә вә гәзәлләрин сајы артмыш, рүбаи вә гит'әләр гарышыг дүшмәмишдир. (خوشتر از این گو سخن...) сөзләри илә башлајан гәзәлин рүбаи адланмасыны истисна етмәклә. Бураја 61 гәзәл, беш гәсидә, 12 рүбаи вә бир нечә гит'ә дахил едилмишдир. Лакин бу нәшрин дә өзүнә көрә нөгсанлары вар. Һәр шејдән әввәл, «Кәнчинеји-Кәнчәви»дә биринчи вә икинчи групa дахил едилән ше'рләрин әсасән һамысы, үчүнчү група дахил едилән ше'рләрин исә бә'зиләри һеч бир әсас олмадан Низаминин әсәрләри кими дәрч едилмиш, галан әсәрләр исә тамамилә атылмышдыр ки, буну да доғру һесаб етмәк олмаз. Әввәлән, һәмин атылан ше'рләр ичәрисиндә Низамијә мәнсуб оланлары да ола биләрди вә вар иди; икинчиси, бурада гејдсиз-шәртсиз Низаминин адына јазылан ше'рләрин бә'зиләри шүбһәли вә мүбаһисәлидир. «Јенә мејханәјә дүшмүшдү күзарым бу кечә» мисрасы илә башлајан ше'р буна мисал ола биләр. Бу чүр ше'рләри «шүбһәли», «мүбаһисәли» әсәрләр ады алтында вермәк даһа доғру оларды.

1953-чү илдә Низами лирикасындан гәзәлләр ајрыча китаб шәклиндә нәшр олунду. Китабча охучу күтләләри тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыландығындан 1956 вә 1959-чу илләрдә тәкрар сурәтдә чап едилди[77].

Бүтүн бу нәшрләр бә'зи нөгсанларына бахмајараг бөјүк шаирин ирсини јајмаг саһәсиндә гијмәтли һадисәләр иди. Низами лирикасы бир сыра гардаш халгларын дилләриндә дә чап олунмушдур. Ермәни вә күрчү дилләриндә олан нәшрләр буна мисал ола биләр[78].

1940-чы илдә шаирин лирик әсәрләринин русча нәшрә һазырландығы хәбәр верилир, һәтта нәшрин һансы мәнбәләр әсасында һазырландығы да көстәрилир[79]. Лакин мүәјјән сәбәбләр үзүндән һәмин нәшр ләнкимиш, сонра тә'хирә салынмыш, нәһајәт, 1947-чи илдә проф. Ј. Е. Бертелсин тәртиб вә мүгәддимәси илә нәфис шәкилдә нәшр олунмушдур[80]. Бу китабы һазырлајаркән мүәллиф «Кәнчинеји-Кәнчәви»ни әсас көтүрмүшдүр. Өз һәчми, көзәл мүгәддимәси вә изаһларына көрә диггәти чәлб едән бу нәшрин дә өзүнә көрә нөгсанлары вардыр. Һәр шејдән әввәл, ајры-ајры Низами гәсидәләринин ихтисар едилмиш шәкилдә верилмәси, даһа доғрусу, ше'рин мәзмуну, мәнтиги инкишафы вә сүжет бүтөвлүјү илә һесаблашмадан онларча бејтин чыхарылмасы һәмин әсәрләрин әсил көзәллијини позмушдур. Икинчиси, бурада бә'зи ше'рләр ики јерә парчаланараг ики ајрыча гит'ә кими верилмишдир[81]. Үчүнчүсү; Низами тәрәфиндән јазылдығы шүбһә доғуран В. Дәсткирдинин Сәфәви дөврү Низамиләринә аид етдији әсәрләрин бә'зиләри гејд-шәртсиз бураја дахил едилмишдир. Мәсәлән, вахтилә Ј. Н. Марр тәрәфиндән Низами адына нәшр едилән Низам Астрабади гәсидәсини бөјүк шаирин әсәрләри сырасында көрүрүк. Даһа тәәччүблүсү будур ки, В. Дәсткирди тәрәфиндән Низамијә иснад едилән 9 рүбаидән анчаг үчү бураја дахил едилмиш, галанлары исә атылмышдыр. Бунун әвәзинә Иран алиминин рәдд етдији рүбаиләрдән 9-у бу китаба дахил едилмишдир. «Һәфт иглим» тәзкирәсиндән көтүрүлмүш бу рүбаиләрин бирини чыхмаг шәртилә, Низами әсәрләри сырасына дахил едилмәси тамамилә доғру һәрәкәтдир. Лакин һәмин рүбаиләрдән бири[82] ән гәдим әлјазмаларында каһ Һафизин, каһ да Хәјјамын адына јазылыр[83] вә чох еһтимал ки, ја Хәјјам, ја да Һафиз гәләминин мәһсулудур. Бу рүбаи һаггында вахтилә А. В. Жуковски дә данышмышдыр[84]. Бүтүн бу көстәрилән нөгсанлар Низами лирикасынын икинчи нәшриндә дә тәкрар едилмишдир.

---

[77] Низами. Гәзәлләр. Һ. Араслынын мүгәддимәси илә, Бакы, Азәрнәшр, 1953, 1956, 1959.

[78] Низами. Сечилмиш гәзәлләр. А. Грамшинин тәрчүмәси. Һ. Араслынын мүгәддимәси илә, Бакы, 1940 (ермәни дилиндә); Низами. Ше'рләр. С. Вурғунун мүгәддимәси илә, Јереван, 1941 (ермәничә); Низами. Лирика. Тбилиси, 1947 (күрчүчә).

[79] Бах: Низаминин лирикасы. «Әдәбијјат гәзети», 16 август 1940 (аноним).

[80] Низами. Лирика. Составление, предисловие Е. Э. Бертельса, Москва, 1947.

[81] Низами. Лирика, М., 1947, сәһ. 69—101; сәһ. 140—143.

[82] Јенә орада, сәһ. 171.

[83] Бах: Һафиз. Диван, Теһран, 1312, сәһ. 370—380.

[84] А. В. Жуковский. Омар Хайям и странствующие четверостишия, сб. статей учеников проф. Бар. В. Р. Розена, С.-Петербург, 1897, сәһ. 353.

Бунлардан әлавә Низами лирикасындан нүмунәләр шаирин сечилмиш әсәрләриндә, Азәрбајчан ше'ри антолокијасында да дәрч олунмушдур[85].

Үмумијјәтлә ајры-ајры нөгсанларына бахмајараг бүтүн бу нәшрләр Низами ирсинин јајылмасы саһәсиндә диггәтәлајиг һадисәләрдир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәләлик Низами лирикасы дүзкүн елми принсипләр әсасында нәшр едилмәмишдир. Иран нәшрләри јухарыда көстәрдијимиз кими, бир сыра гијмәтли чәһәтләринә бахмајараг нөгсанлыдыр. Совет нәшрләри дә Низами адына јазылан ше'рләри тамамилә әһатә етмир. Совет Иттифагында Низами ирсини тәһлил вә изаһ етмәк, Низами ирсинин әсил һуманист маһијјәтини ачмаг, Низами «Хәмсә»синин елми-тәнгиди мәтнини тәртиб етмәк саһәсиндә көрүлән ишләр һеч бир харичи өлкәдә көрүлмәмишдир. Лакин шаирин лирикасынын нәшри саһәсиндә буну демәк олмаз. Һәлә дә Низаминин вәтәниндә онун лирик әсәрләринин орижиналы дүзкүн елми принсипләр әсасында тәртиб вә нәшр олунмамышдыр.

* * *

Мә'лумдур ки, Совет Иттифагында Низами лирикасы анчаг тәрчүмәләрлә јајылмыш вә кениш охучу күтләләри шаирин лирик әсәрләри һаггында бу тәрчүмәләр әсасында фикир јүрүдүр. Она көрә дә бу тәрчүмәләрин кејфијјәтиндән, онларын орижинала нә дәрәчәдә јахын олуб-олмамасындан данышмаг зәруридир. Тәсадүфи дејилдир ки, һәлә 1940-чы илдә Низами лирикасынын илк Азәрбајчан нәшри барәдә Ә. Мүбаризин јаздығы мәгаләдә даһа чох Низами ше'рләринин тәрчүмәләринин кејфијјәтиндән бәһс едилир. Ә. Мүбаризин көстәрдији тәнгиди гејдләр мүәјјән кәскинлијинә бахмајараг әсасән букүн дә өз гүввәсиндә галыр, чүнки о вахтдан Низаминин лирик әсәрләри бир нечә дәфә нәшр олунмуш, јени-јени тәрчүмәләр бу китабчаја әлавә олунмуш,

85 Низами. Избранные произведения, М., 1947, сәһ. 299—342; Низами. Поэмы и стихотворения, вступительная статья, А. Н. Болдырева, Л., 1960; Антология азербайджанской поэзии, в 3-х томах, т. I, ГИХЛ. М., 1960.

лакин көстәрилән нөгсанлар арадан галдырылмамышдыр.

Низами бөјүк шаирдир. Онун ше'риндә һәр чүмлә, һәр ифадә, һәр сөз, һәтта һәр сәс мүәјјән бир мә'на вә поетик вәзифә дашыјыр. Мүтәрчимләр исә орижиналы билмәдикләриндән сәтри тәрчүмә әсасында Низами ше'ринин тәхмини мәзмунуну вермәјә чалышыр, бу тәхмини мәзмуну верә билмәдикдә ону өзләри истәдикләри кими дәјишдирирләр. Беләликлә дә, Низами ше'рини һәм мәзмун, һәм дә формача тәһриф едирләр.

Низами ше'рләринин чохуну Ч. Хәндан тәрчүмә етмишдир. Онларын ичәрисиндә мәһарәтлә јеринә јетирилмиш тәрчүмәләр чохдур. Анчаг үмумијјәтлә, Ч. Хәнданын тәрчүмәләринин бә'зиләри зәифдир, онлар нәинки вәзн, форма, ејни заманда мәзмун чәһәтдән дә орижиналы тәһриф едирләр. Мәсәлән, Низами јазыр:

رخ را چو شمع افر و خته پروانه را پر سوخته
من تشنه و لب دوخته او چشمه حیوان من
گفتم به مهرای نازنین شو با نظامی همنشین
گفتا که باشم بعد از این من آن او او آن من[86]

Ч. Хәндан бу һиссәни белә тәрчүмә етмишдир:

Парлар јанағын шәм' тәк, пәрванә јанды сүбһәдәк!
Биз тәшнәјик, су вер ичәк, еј чешмеји-һејванымыз.
Лутф ејлә бир, еј назәнин, Низамијә ол һәмнишин,
Гә'т ејләдин оллам сәнин, бәс һардадыр пејманымыз?[87]

Заһирән орижиналла тәрчүмә арасында елә бир фәрг јохдур, мүәллиф вәзни, гафијәләри, һәтта дахили гафијәләри дә сахламышдыр. Анчаг диггәтлә нәзәр јетирдикдә ајдын олур ки, орижиналла тәрчүмә арасында һәм бәдиилик, һәм дә мәзмун чәһәтдән чидди фәрг вардыр. Әввәлән, «су вер ичәк», «бәс һардадыр пејманымыз» кими әлавәләр ше'рин мәзмунуну тәһриф едир, һәтта демәк олар ки, анлашылмаз бир һала салыр. Орижиналда ше'р никбин вә мәнтиги бир сонлугла битир.

86 Низами. Дивани-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 319.

87 Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 61; Низами. Гәзәлләр, Бакы, 1956, сәһ. 67.

«Меһрибанлыгла дедим: еј назәнин, Низамијә һәмдәм ол!» Деди: «Бундан сонра мән онунам, о да мәнимдир». Тәрчүмәдә исә «лүтф ејлә»дән, «гә'т ејләмәк»дән, «бәс һардадыр пејманымыз»дан сөһбәт кедир ки, бу да ше'рә бир анлашылмазлыг кәтирир.

Башга бир гәзәлин сонунда Низами јазыр:

خورد سوگند نظامی بسر شر و انشاه
که چو بیدار شدم یاربخواب آمده بود[88]

Еј Низами, деди, бирдән, ајылыб көрдүм о јох
Демә рөјадә бизә чешми-хумар кәлмиш иди[89].

Бурада оринжинал тәһриф олунмагдан әлавә, ше'рдә бир мәнтигсизлик әмәлә кәлмишдир. Әввәлки бејтләрдән ајдындыр ки, ашигин јары чохдан кетмишдир. Бәс «еј Низами» дејән кимдир? Бу, тәрчүмәдән мә'лум олмур. Амма оринжиналда белә шејләр јохдур. Шаир Ширваншаһын башына анд ичир ки, ојананда көрдүм јар јухуда кәлибмиш, јә'ни бүтүн бу данышыглар јуху имиш. Оринжинал өз мәзмуну, гурулушу е'тибарилә «гәзәлдән» мәдһә кечиди (киризкаһ) хатырладыр. Еһтимал ки, бу ашигано парча Низаминин мүасири олан Ширван һөкмдарларындан биринин мәдһинә һәср едилмиш бир гәсидәнин киришидир. Мүтәрчимин белә тарихи, әдәби әһәмијјәтә малик бир бејти дәјишдирмәјә ихтијары јохдур.

Низами јазыр:

کار دل سهل است کان در دست تست
جهد کن تا چارهٔ جانم کنی[90]

Сәтри тәрчүмәси:

Үрәјин иши асандыр, чүнки о сәнин әлиндәдир, сән чәһд ет ки, чаныма чарә гыласан.

Ч. Хәндан исә бу бејти белә тәрчүмә етмишдир:

Үрәк демә, артыг әлдән вермишәм,
Она чарә өзүн, чанан, едәсән![91].

[88] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 286.
[89] Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 54.
[90] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 338
[91] Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 28.

Көрүндүјү кими, тәрчүмәдә оринжинал тамам тәһриф едилмишдир.

М. Раһимин тәрчүмәләриндә дә белә тәһрифләр вардыр. Мәсәлән, Низами јазыр:

گفتم که وفا کنی نکردی
گفتند مرا نمی شنیدم[92]

Сәтри тәрчүмәси:

Дедим (јә'ни күман етдим) ки, вәфа едәрсән, етмәдин. Мәнә (буну) дедиләр, ешитмәдим.

М. Раһим бу бејти белә тәрчүмә едир:

Мәнә кәл ејлә вәфа, сөјләдим, һеч ејләмәдин,
Алмадын сајә нәдән сөјлә, үрәк сөһбәтини[93].

Бу бејтлә Низами бејтинин һеч бир әлагәси јохдур. Һәр икисиндә мүштәрәк бир сөз вә ја фикир варса, о да «вәфа» сөзүдүр. Галан нә варса, М. Раһимин өз фикридир, өз сөзүдүр.

О. Сарывәллинин, М. Дилбазинин, Р. Никарын, С. Рүстәмин, хүсусән Ә. Ваһидин тәрчүмәләри нисбәтән гәнаәтбәхш һесаб олуна биләр. Ә. Ваһид Низами гәсидәләринин вә гәзәлләринин вәзнини, мәзмунуну — үмуми руһуну сахлаја билмишдир. Лакин бу мүәллифләрин тәрчүмәләриндә дә јухарыда көстәрдијимиз нөгсан вә тәһрифләр вардыр. Ајры-ајры һалларда мүәллифләр Низами ше'ринин тәгриби мәзмунуну версәләр дә, сәнәткарлыг чәһәтдән Низами ше'ринин көзәлликләрини сахлаја билмәмишләр. Ајры-ајры һалларда мүтәрчимләр Низами ше'ринә өзләриндән јени рәдиф ујдурур, гафијә хатиринә артыг, бә'зән јеринә дүшмәјән сөзләр, ифадәләр ишләдирләр, шаирин јаратдыгы образлары сөз јыгыны илә әвәз едирләр. Бу тәрчүмәләрдә әксәр һалларда вәзн позулур. Бу чүр тәһрифләрин бир сәбәби дә одур ки, тәрчүмәчиләр Низами ше'рләриндәки јүксәк ше'ријјәти сахламаг үчүн мүвафиг бәдии ифадә васитә-

[92] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 303.
[93] Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 34.

ләри тапмагда чәтинлик чәкирләр. Низаминин гәзәлләри орижиналда чох садәдир. Амма бу садәлијин архасында даһијанә бир усталыг вар. Белә ше'рләри јазмаг чәтин олдуғу кими, тәрчүмә етмәк дә чәтиндир. Низами ше'ринин бүтүн көзәлликләрини сахламаг гејри-мүмкүндүр. Анчаг һазыркы тәрчүмәләри даһа да тәкмилләшдирмәк, орижинала даһа да јахынлашдырмаг олар вә лазымдыр.

* * *

Бу нөгсанлар Низами ше'рләринин русча тәрчүмәсиндә өзүнү даһа ајдын һисс етдирир. Бурада Низами ше'ринин бир сыра форма көзәлликләри демәк олар ки, тамамилә итмишдир. Анчаг мәзмуну вермәк чәһәтдән јахшы тәрчүмәләрә раст кәлмәк олар. Мәсәлән, шаирин рүбаиләрини О. Румер, «Гочалыг» вә وقت آن است کهاین مهره مششدر گردد гәсидәләрини Кочетков јахшы тәрчүмә етмишләр. Ајры-ајры гәзәл вә гәсидәләр ичәрисиндә дә јахшы тәрчүмә олунмуш ше'рләр вардыр. Лакин русча тәрчүмәнин нөгсанлары даһа чохдур.

Низами јазыр:

زد بدلم در آتشی عشق بتی، که نام او
زهره و آفتاب را زهره بآب میکند[94]

Сәтри тәрчүмәси:

Үрәјимә бир көзәлин ешги од салды, онун ады
Күнәшин вә Зөһрә (Венера)нын өдүнү суја салыр.

Русча тәрчүмәси:

Кумиром сердце зажжено, чье имя Зухра, —
И солнце силы лишено пред нежным божеством любви[95].

Бурада орижинал тәһриф олунмушдур. Белә чыхыр ки, ашигин севкилисинин ады Зөһрә имиш? Көрүнүр, бу тәһриф сәтри тәрчүмәдән кәлир, чүнки һәмин тәһриф Низами лирикасынын 1940-чы илдәки Азәрбајчан нәшриндә дә варды. Ону Ә. Мүбариз доғру тәнгид етмишди.

Низами јазыр:

[94] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 283.
[95] Низами. Лирика, сәһ. 19.

چو من در خدمت زلفت کمر چون مور بر بستم
بغارت کردن موری سلیمانی مکن چند ین[96]

Сәтри тәрчүмәси:

Инди ки, мән сәнин зүлфләринин хидмәтиндә гарышга кими бел бағламышам,
Гарышганы гарәт етмәк үчүн бу гәдәр Сүлејманлыг етмә.

Русча тәрчүмәси:

Ты, чтоб ограбить муравья, не заносишь, как Сулейман,
И заклинаний не твори, ручью стремиться вспять зачем[97].

Јенә дә тәрчүмәдә шаирин образлары тамам тәһриф олунмушдур. Бурада орижиналын илк мисрасы атылмыш, икинчи мисра биринчинин јеринә кечмиш вә она да орижинала дәхли олмајан бир мисра артырылмышдыр.

Низами јазыр:

ملك الملوك فضلم بفضيلت معانی
زمی و زمان گرفته بمثال آسمانی[98]

Сәтри тәрчүмәси:

Мән өз фәзиләтимлә фәзиләт падшаһларынын падшаһыјам,
Көјләрин фәрманы илә зәмин вә заманы тутмушам.

Русча тәрчүмәси:

Царь царей в слаганье слов я, в нем я — только совершенство
Небо, время и пространство чувствуют мое главенство[99].

Көрүндүјү кими, тәрчүмәдә икинчи мисра тәһриф олунмушдур. Үмумијјәтлә, бә'зи нөгсанларына бахмајараг Низами лирикасынын рус дилиндә тәрчүмә вә нәшр

[96] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 320.
[97] Низами. Лирика, М., 1947, сәһ. 141.
[98] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 255.
[99] Низами. Лирика, М., 1947, сәһ. 175.

олунмасы бөјүк шаирин әсәрләринин јајылмасы јолунда атылмыш тәгдирәлајиг бир аддымдыр.

* * *

Низами лирикасынын өјрәнилмәси даһа кеч башланылмышдыр. Дүздүр, шаирин лирикасы һаггында һәлә тәзкирә мүәллифләри мүәјјән фикирләр сөјләмишләр. О чүмләдән илк тәзкирә мүәллифләриндән олан Мәһәммәд Өвфи «Лубабүл-әлбаб»да Низаминин лирик ше'рләри һаггында анчаг ашағыдакы, гыса вә бә'зи чәһәтләрдән диггәти чәлб едән мә'луматы верир:

جز مثنویات ازوی شعر کم روایت کرده اند در نیشابور ازبزرگی شنیدم ..[100] (Мәснәвиләрдән әлавә ондан аз ше'р нәгл едирләр, бу ше'рләри Нишапурда бөјүк бир адамдан ешитдим).

Бурадан ајдын олур ки, бөјүк шаирин лирик ше'рләри өз дөврүндән башлајараг кениш јајылмыш вә дилләр әзбәри олмушдур.

Низаминин лирик ше'рләр диваны һаггында илк гијмәтли мә'луматы көркәмли Азәрбајчан алими Зәкәријја Гәзвини вермишдир. О, өзүнүн «Асарүл-билад фи әхбарүл-и'бад» адлы мәшһур чоғрафи әсәриндә Кәнчәдән данышаркән Низамини хатырлајараг јазыр:

ابو محمد نظامی شاعر مفلق عارف حکیمی بود، دیوانی نیکو دارد و بیشتر شعر او الهیات و مواعظ و حکم و رموز عارفان و کنایات ایشان است و ازوست داستان خسرو و شیرین و ازاوست داستان لیلی و مجنون ازوست مخزن الاسرار و هفت پیکر . . .[101]

---

[100] Мәһәммәд Өвфи. Лубабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 529.

[101] Бах: Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 64. «Асарүл-билад фи әхбарүл-и'бад» әсәринин әрәбчә орижиналы 1848-чи илдә Готтинкендә, 1938-чи илдә исә Гаһирәдә нәшр олунмушдур. Лакин нә бу нәшрләри, нә дә һәмин әсәрин орижинал әлјазмасыны әлдә едә билмәдик. Кәнчә вә Низами һаггында олан һиссәнин фарсча тәрчүмәси Сәид Нәфиси тәрәфиндән јухарыда ады чәкилән әсәрин «Шәрһе-әһвало асаре-Низами» һиссәсиндә бүтүнлүклә гејд олунмушдур. Биз ондан истифадә етдик.

«Әбу Мәһәммәд Низами јениликчи, алим, ариф бир шаир иди, јахшы бир диваны вардыр, ше'рләринин чоху илаһијјат, нәсиһәт, фәлсәфә (һикмәт), суфиләрин рәмз вә ејһамларындан ибарәтдир. «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун» дастанлары, «Сирләр хәзинәси» вә «Једди көзәл» онун әсәрләридир...».

Зәкәријја Гәзвининин бу гејдинин әсас әһәмијјәти ондадыр ки, шаирин вәфатындан тәхминән 50—60 ил сонра, јә'ни XIII әсрин орталарында Низаминин лирик ше'рләринин бир диван шәклиндә мөвчуд олдуғуну тәсдиг едир.

Зәкәријја Гәзвининин Низами лирикасына вердији гыса сәчијјә дә диггәти чәлб едир. Бурадан ајдын олур ки, шаирин диванында товһид, нә'т, миначат типли ше'рләр дә вар имиш, чүнки Низами ше'рләринин бир гисминин илаһијјатдан ибарәт олдуғуну дејәркән мүәллиф әсасән ән'әнәви дини ше'рләри нәзәрдә тутмушдур. Низаминин белә дини ше'рләриндән һәләлик һеч бир нүмунә әлдә едилмәмишдир. Лакин З. Гәзвининин бу гејдинә әсасланараг еһтимал етмәк олар ки, «Хәмсә»дә олдуғу кими, шаирин диванында да ән'әнәви дини ше'рләрә мүәјјән јер верилмишдир. З. Гәзвининин «Низаминин ше'рләринин чоху илаһијјатдан, нәсиһәтчиликдән вә с. ибарәтдир» фикрини вә хүсусилә илаһијјата аид ше'рләри әввәлчә хатырламасыны ријази дәгигликлә гәбул етмәк бизчә, доғру дејилдир. «Хәмсә»дә олдуғу кими, шаирин диванында да дини мөвзулара, шүбһәсиз ки, чох аз јер верилмишдир. Мүәллифин Низами ше'рләринин һансы мөвзулара һәср олундуғуну дејәркән биринчи нөвбәдә илаһијјата аид ше'рләри хатырламасыны дини идеолокијанын һаким олдуғу шәраитдә јашамыш бир алимин гејди кими нәзәрә алмаг вә гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Мүәллифин Низами ше'рләринин чохунун «нәсиһәтдән вә фәлсәфәдән» ибарәт олмасы һаггындакы фикрини бу күн әлдә олан гәсидәләр вә башга лирик парчалар да тәсдиг едир.

З. Гәзвининин Низами ше'рләринин чохунун суфиләрин рәмз вә ејһамларындан ибарәт олмасы фикрини тәсдиг едәчәк материал чох аздыр. Шаирин әлдә олан лирик әсәрләри ичәрисиндә суфиләрин рәмз вә ејһамлары

анҹаг бир-ики хырда ше'рдә өзүнү көстәрир. Лакин һазырда Низаминин лирик јарадыҹылығында «суфијанә» ше'рләрин мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир.

Үмумијјәтлә көтүрдүкдә З. Гәзвининин вердији бу гыса сәҹијјәдән ајдын олур ки, Низами диванына дахил олан ше'рләр ичәрисиндә ичтимаи-фәлсәфи мотивләр даһа гүввәтли, бәлкә дә әсас мотивләр олмушдур.

З. Гәзвинидән сонра Низами диванындан Дөвләтшаһ Сәмәргәнди бәһс етмишдир. Дөвләтшаһын «Тәзкирәтүш-шүәра»да вердији мә'лумат З. Гәзвининин Низами диваны һаггында фикрини даһа да тамамлајыр. Дөвләтшаһ јазыр: دیوان شیخ و راء خمسه قریب بیست هزار بیت باشد غزلیات مطبوع وموشحات و شعر مصنوع بسیار دارد...[102]

«Хәмсә»дән әлавә Шејхин диваны ијирми мин бејтә јахындыр. Үрәкачан гәзәлләри, мүвәшшәһләри вә сәнәткарлыгла јазылмыш чохлу ше'рләри вардыр».

Көрүндүјү кими, Дөвләтшаһын диггәтини даһа чох Низаминин үрәкачан (јахуд хоша кәлән) гәзәлләри ҹәлб едир. Сонра исә чох күман ки, гәсидә вә гит'әләрә аид фикирләр кәлир, онун бу ше'рләрини «мәсну' ше'рләр» адландырыр. Һәм дә мәсну' сөзү бурада поетик истилаһ кими ишләнмәмишдир. Садәҹә оларағ Дөвләтшаһ Низами гәсидәләринин фигурлар ҹәһәтдән зәнкинлијинә ишарә етмәклә бәрабәр, онларын сәнәткарлыг ҹәһәтдән чох гүввәтли олдуғуну көстәрмәк истәмишдир. Буна көрә дә Ј. Е. Бертелсин «мәсну'» сөзүнү «сүн'и» («искуственный»)[103] сөзү илә тәрҹүмә етмәсини доғру һесаб етмирик.

---

[102] Дөвләтшаһ Сәмәргәнди. Тәзкирәтүш-шүәра, Бомбеј, 1318, сәһ. 60. (Классик поетикаја көрә мүвәшшәһ о ше'рләрә дејилир ки, онларын мисраларынын әввәл вә ја ахыр һәрфләрини бир јерә ҹәм едәндә ја бир ад, ја бир мәсәл, јахуд кичик бир ше'р парчасы алыныр. Бах: محمد بن عمر الرادویانی. ترجمان البلاغه، باهتمام وتصحیح وحواشی وتوضیحات احمد آتش، استانبول، ۱۹٤۹، ص: ۱۰٦

Һәләлик Низамидә белә бир гајда илә јазылмыш ше'рә раст кәлмәмишик.

[103] Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 163.

Бундан сонра јазан тәзкирәчиләр ја М. Өвфинин, ја да Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин сөзләрини тәкрар едир вә шаирин диваныны көрмәдикләрини билдирирләр. Һәтта Дөвләтшаһла ејни заманда јашајан мәшһур фарс-таҹик шаири Әбдүррәһман Ҹами өзүнүн «Баһарыстан» әсәриндә М. Өвфинин сөзләрини тәкрар едәрәк јазыр: «...وبیرون ازآن کتاب (یعنی از خمسه) ازوی شعر کمرو ایت کرده اند»[104] (Бу китабдан (јә'ни «Хәмсә»дән) әлавә ондан аз ше'р нәгл едирләр).

«Атәшкәдә» мүәллифи исә Дөвләтшаһын јухарыда гејд олунан сөзләринә әсасланараг јазыр: «Дејирләр, Низаминин «Хәмсә»дән әлавә ијирми мин бејтдән ибарәт гәзәл, гәсидә, гит'ә вә рүбаиләри вар имиш ки, һал-һазырда әлдә дејилдир»[105]... «Мәҹмәүл-фүсәһа» мүәллифи исә јазыр: «Дејирләр, Шејхин «Хәмсә»дән әлавә нечә мин бејт ше'ри вардыр; амма мән көрмәмишәм»...[106].

Беләликлә, көрүрүк ки, сонракы тәзкирә мүәллифләри Низами диваныны көрмәдикләриндән онун һаггында елә диггәтәлајиг бир хәбәр верә билмәмишләр. Буна көрә дә бунларын үзәриндә дајанмаға еһтијаҹ јохдур.

Низамидән бәһс едән илк Авропа алимләри шаирин лирикасына аид мә'луматы билаваситә Дөвләтшаһын тәзкирәсиндән көтүрмүшләр.

XIX әсрин әввәлләриндә јазыб јаратмыш алимләрдән С. де Саси[107], Һ.-Пургштал[108], Шармуа[109], Ердман[110] вә башгалары буна мисал ола биләрләр. Бу мүәллифләрә гәдәр А. Крымскинин јаздығы кими, «Авропада Низаминин анҹаг гуру ады мә'лум иди»[111]. Анҹаг XIX әсрин

---

[104] Ҹами. Баһарыстан, Истамбул, 1311, сәһ. 85.

[105] Азәр Бегдели. Атәшкәдә, III һиссә, Теһран, 1340, сәһ. 1327.

[106] Рзагулухан Һидајәт. Мәҹмәүл-фүсәһа, Теһран, 1294, сәһ. 637.

[107] S. de Sasi. Notices et extraits, vol. IV, Paris, 1799.

[108] J. Hammer. Geschichte der schönen Redekünste Persiens, Wien, 1818.

[109] F. B. Charmoy. Expedition d'Alexandre le Grand..., SPB, 1829.

[110] F. Erdmann. Die Expeditione Russorum Berdaam versus, Kazan, 1826.

[111] А. Крымский. Низами и его изучение, «Низами Гянджеви» (сборник статей), Баку, 1947, сәһ. 148.

икинчи јарысындан башлајараг бу мәсәлә илә әлагәдар бир сыра јени мүлаһизә вә фактлара раст кәлинир. Мәсәлән, 1854-чү илдә јазылмыш бир каталогда илк дәфә Низами диванынын тәсвири верилир[112]. Әлбәттә, бу, Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин хәбәр вердији диван дејил, јухарыда һаггында бәһс етдијимиз мәчмуәнин бир нүсхәсидир.

Һәмин «диван»ын тәсвирини бир нечә ил сонра Перч[113] вә Ете[114] вермишләр. Онларын тәсвириндән ајдын олду ки, һәмин мәчмуәнин Оксфордда ики (№№ 618, 619), Берлиндә бир (№ 691) нүсхәси вардыр. Бүтүн бу нүсхәләрин һамысы А. Шпренкерин тәсвир етдији мәчмуәдә олдуғу кими

هر که از روی خرد روی بیزدان آرد
لطف یزد انش همی تحفه غفران آرد

Ким ағыл васитәсилә аллаһа үз тутур,
Аллаһын лүтфү һәмишә онун күнаһларындан кечир.

мәтлә'ли гәсидә илә башлајыр. Һәр ики мүәллиф бәһс етдикләри мәчмуәнин А. Шпренкер тәрәфиндән тәсвир олунмуш әлјазмасынын башга нүсхәләри олдуғуну көстәрирләр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Берлин нүсхәси З. Фарјабинин ше'рләри илә бир чилддәдир. Һ. Ете исә өз тәсвириндә јазыр ки, Низами диванынын мәтни 1283-чү илдә Аграда чап олунмушдур[115]. С. Нәфиси вә башгалары бу фикри доғру һесаб етмирләр.

Беләликлә, «Низами диваны» ады илә бир ше'р мәчмуәсинин ашкар едилмәси көстәрди ки, Низаминин лирик әсәрләри бүтүнлүклә итиб батмамышдыр. Бөјүк шаирин лирик әсәрләринин кичик бир һиссәси намә'лум бир мүәллиф тәрәфиндән топланмыш вә бир мәчмуә дүзәлдилмишдир. Һәмин мәчмуәнин инди дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында она гәдәр нүсхәси вардыр. Лакин бу мәчмуәни «Низами диваны» дејил, «Псевдо-Низами диваны» адландырмаг даһа дүзкүн оларды. Чүнки һәчмчә чох кичик олан бу мәчмуәдәки ше'рләрин јарыја гәдәри зәиф олмагла бәрабәр, башга мүәллифләрә дә иснад едилир вә ондан Низами лирикасыны нәшр едәркән анчаг икинчи дәрәчәли бир мәнбә кими истифадә етмәк олар.

[112] A. Sprenger. A catalogue of the manuscripts... of the library of the Keng of Oudh, Calcutta, 1854, p. 523.

[113] W. Pertsch. Die Handschriften verzeichnisse der koniglichen bibliothek zu Berlin, 1888, pp. 720–721.

[114] Sachau Ed. and Ethe H. Catalogue of the Persien, Turkish, Hindustany and Pustu manuscripts in the Bodlean library, pt. I, Oxford, 1889, pp. 496—497.

[115] Sachau Ed. and Ethè H. Catalogue..., pt. I, pp. 495–497.

1871-чи илдә мачар алими В. Бахер илк дәфә олараг «Лејли вә Мәчнун»да шаирин өз лирикасы һаггында фикирләринә вә З. Гәзвининин Низами диваны барәсиндәки мүлаһизәләринә диггәти чәлб етди[116]. Бу фактлара әсасланараг алим көстәрди ки, Низами Кәнчәвинин ејни заманда лирик ше'рләр диваны олмушдур, лакин јәгин о диван чохдан итиб-батмыш вә онун лирик ше'рләри кәлиб бизә чатмамышдыр. В. Бахерин архасынча мәшһур инкилис шәргшүнасы Е. Браун үмумијјәтлә, Низаминин диваны олдуғуну шүбһә алтына алараг 1906-чы илдә нәшр етдирдији «Иран әдәбијјаты тарихи» әсәринин икинчи чилдиндә бу һагда јазырды: «Әкәр доғрудан да, Низаминин диваны олмушса (?), о чохдан итиб-батмыш вә унудулмушдур»[117].

Е. Браунун бу сөзләриндә кичик бир һәгигәт олса да, онун фикри үмумијјәтлә доғру дејилдир. Бу кичик һәгигәт ондан ибарәтдир ки, сөзүн әсил мә'насында Низами диваны, доғрудан да әлдә дејилдир. XII әсрдән башлајараг бир чох тәзкирә мүәллифләри дә Низами диванының көрмәдикләрини хәбәр верирләр. А. Шпренкер, Һ. Ете вә башгалары тәрәфиндән тәсвир олунан ше'р мәчмуәсини исә Низами диваны кими гәбул етмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки әввәлән бу дивандакы ше'рләр Низами диванынын чох аз бир һиссәсидир. Дикәр тәрәфдән бурадакы ше'рләрин анчаг бир һиссәси Низамијә мәхсусдур, галанлары шүбһәлидир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бәлкә дә Низаминин диваны олмамышдыр.

З. Гәзвининин, Д. Сәмәргәндинин, һәтта Низаминин өз сөзләри вә бир сыра башга амилләр гәти шәкилдә

[116] W. Bacher. Nizamis Leben und Werke..., Leipzig. 1871, p. 29.

[117] E. Browne. A. literary history of Persia, vol., II, London, 1964, p. 402.

көстәрир ки, Низаминин диваны олмуш вә ону XIII—XV әсрләрдә јашамыш бир сыра тәзкирә вә ҹүнк мүәллифләри көрмүшләр.

Е. Браунун бу сәһвини бир нечә ил сонра башга Авропа алимләри тәсһиһ етдиләр. 1922-чи илдә һолланд шәргшүнасы М. Т. Һоутсма «Низами диваны һаггында бә'зи гејдләр» адлы бир мәгалә дәрч етдирди[118]. Мәгаләдә Перч вә Ете тәрәфиндән тәсвир олунмуш «Низами диваны» адлы мәҹмуәдән бәһс едилирди.

М. Һоутсма һәр шејдән әввәл Е. Браунун «бәлкә дә Низаминин һәгигәтдә диваны олмамышдыр» һөкмүнү тәкзиб едир вә көстәрир ки, әввәлән Низаминин диваны олмушдур, икинҹиси, бу диванын нагис дә олса, үч нүсхәси Авропа китабханаларында сахланмагдадыр, һәм дә бу әлјазмалар ејни бир мәҹмуәнин мүхтәлиф нүсхәләридир. Сонра мүәллиф ону да гејд едир ки, бу әлјазмалары һеч дә Дөвләтшаһын тәсвир етдији 20 мин бејтлик диван дејилдир, бунунла белә, бу ше'рләрин Низамијә аид олдуғуна шүбһә ола билмәз, чүнки бурада Низами тәхәллүсүндән әлавә Кәнҹәнин дә ады чәкилир[119].

М. Һоутсма «Низами диваны»ндакы илк гәсидә үзәриндә дә хејли дајаныр вә онун Низами тәрәфиндән јазылдығыны мүмкүн һесаб едир. Гәсидәнин сон бејтиндән белә анлашылыр ки, куја һәмин әсәр Кәмаләддин Исфаһанијә ҹаваб олараг јазылмышдыр:

این بدان وزن و قوافی است که گفتست کمال؟
«هر نسیمی که بمن بوی خراسان آرد»[120]

Бу һәмин вәзн вә гафијә иләдир ки, Қамал (?) демишдир; «Һәр нәсим ки, мәнә Хорасанын әтрини кәтирир».

Кәмаләддин Исфаһани тәхминән 1172-чи илдә анадан олмуш, 1237-чи илдә өлдүрүлмүшдүр. М. Һоутсманын фикринҹә, бу тарихләр Низаминин Кәмаләддинә ҹаваб јазмасыны шүбһә алтына ала билмәз[121]. Бу доғрудур, амма Қамал Исфаһанинин диванында белә бир мисра јохдур. Орта әср шаирләринин әсәрләринин нәзәрдән кечирилмәси нәтиҹәсиндә ајдын олду ки, сон мисра Сејид Һәсән Гәзнәвијә мәхсусдур. Сејид Һәсән һәмин гәсидәни Бағдадда јазараг Султан Сәнҹәрә көндәрмишдир[122]. Көстәрилән бејтдә Сејид јеринә Қамал јазылмасы анҹаг сәһвин нәтиҹәсидир.

М. Һоутсманын мәгаләсиндә «Низами диваны»ндакы ше'рләрин гыса сәҹијјәси һаггында да мә'лумат верилир. Мүәллиф јазыр: «Гәсидәләр... һәр һансы бир әмир вә һөкмдарын тә'рифинә һәср олунмуш мәдһијјә дејил, мүәјјән дәрәҹәдә суфи характер дашыјан дини һимнләрдир. Бу гејдләр онун гәзәл вә рүбаиләринә дә аиддир[123]. Бурада мүәллифин Низами ше'рләрини «суфи сәҹијјәли дини һимнләр» һесаб етмәси әлбәттә, сәһвдир. Бу мәҹмуәдәки истәр Низами тәрәфиндән јазылмыш, јахуд Низамијә аид һесаб едилән башга ше'рләрдә суфијанә чизкиләр вардыр, бә'зән мүәјјән фикирләр, дини ајә вә әфсанәләр васитәсилә ифадә олунур, лакин бу ҹәһәт онлары «суфи сәҹијјәли дини һимнләр» адландырмаға һагг вермир. Бурадакы Низами ше'рләриндә һәјат ешги, әмәјә, фәалијјәтә чағырыш руһу әсас јер тутур. Өз заманәсини, мүһитини кәскин тәнгид едән шаир инсанлары руһдан дүшмәмәјә, өмрү хејирли ишләрә сәрф етмәјә сәсләјир.

М. Һоутсмадан 13 ил сонра Чехословакија шәргшүнасы Ј. Рыпка «Әрмәған» журналында «Низамидән бир нечә тәзә гәзәл» адлы бир мәгалә дәрч етдирмишдир[124]. Мүәллиф Ајасофија китабханасындакы ҹүнкдән көтүрдүјү 25 гәзәлә әлавә етдији бу мәгаләдә һәмин ше'рләрин әсас мотивләри, шәкли хүсусијјәтләриндән бәһс ет-

[118] M. T. Houtsma. Some remarks on the diwan of Nizami, Ajab-nama, Cambridge, 1922, сәһ. 224–227.

[119] Јенә орада, сәһ. 225. Һәмин диванда олан вә Кәнҹәнин ады чәкилән ше'рин Низамијә аид олдуғу шүбһәлидир. Бах: «Кәнҹинени-Кәнҹәви», сәһ. 247.

[120] М. Т. Һоутсма. Көстәрилән әсәри, сәһ. 225.

[121] М. Т. Һоутсма. Көстәрилән әсәри, сәһ. 224—225.

[122] سیّد حسن اشرف غزنوی، دیوان، بتصحیح تقی مدرس‌رضوی تهران ۱۳۲۸ ص: ۳۹—٤۱

[123] М. Т. Һоутсма. Көстәрилән әсәри, сәһ. 223.

[124] ژان ریپکا. چند غزل تازه از نظامی گنجهٔ، مجلهٔ «ارمغان» سال ۱٦ شمارهٔ اوّل ص: ۹-۳۱

миш, онларын вәзнини мүәјјәнләшдирмишдир. J. Рыпка өз мәгаләсиндә јазыр ки, бу гәзәлләр өз форма мүкәммәллијинә, реал мәзмунуна көрә анчаг Низами кими бир устадын гәләминдән чыха биләр. «Бу ше'рләрин һәр кәлмәсиндә бир дүнја сөз вә мә'на инчәликләри вардыр» дејән алим «Хәмсә» илә гәзәлләрин бәдии чәһәтдән бир-бириндән ајрылмаз олдуғуну гејд едир. J. Рыпка доғру гејд едир ки, Низами «Хәмсә»дә олдуғу кими, гәзәлләриндә дә классик поетиканын тәсбит етдији бәдии сәнәтләрдән сых-сых истифадә етмиш, амма бир чох «гафијәпәрдазларын» (متشاعران) бош сөз ојунларындан узаг гачмышдыр.

Низами гәзәлләринин мотивләриндән данышаркән алим көстәрир ки, һәм поемаларда, һәм дә гәзәлләрдә тәсвир вә тәрәннүм олунан мәһәббәт мүәјјән реал бир зәминә әсасланыр вә бурадакы мәһәббәти «үрфани» (јә'ни суфи) мәһәббәт кими изаһ етмәк олмаз[125].

Мүәллиф өз фикрини бир аз да дәгигләшдирәрәк көстәрир ки, «әлбәттә, Низами әсәрләриндә шәраб» адланан һәр шеј һәмишә шәраб олмадығы кими, ешг адланан һәр шеј дә анчаг ешг дејилдир»[126]. Јә'ни бу ше'рләрдә ешг ајры-ајры һиссләри ифадә етмәк үчүн анчаг бир тәшбеһ дә ола билир. Рыпка бу тәшбеһин алтында ифадә олунан һисс вә ја фикрин дүнјәви олдуғуну да ајдын гејд едир. Амма бу доғру мүлаһизәдән бир гәдәр әввәл J. Рыпка беләә иддиа едир ки, «Низами ше'ри ики чешмәдән су ичмишдир; бир тәрәфдән гыпчаг кәнизинин мәһәббәти ону јандырыр, дикәр тәрәфдән суфизм (үрфан) онун ләтиф фикир вә дүшүнчәјә маил руһуна тәзә чан верир». Күја «суфизмлә ешг» онун гәзәлләриндә «ваһид бир нөгтәдә бирләшәрәк һәм јандырыр, һәм дә дастанларда олдуғу кими һәгигәтдир»[127]. Низами гәзәлләринин маһијјәт вә мәзмунуну бу шәкилдә суфизмлә бағламаг доғру дејилдир.

Үмумијјәтлә көтүрдүкдә, J. Рыпканын бу мәгаләси Низами лирикасы һаггында јазылмыш илк гијмәтли тәдгигат олмагла бәрабәр, индијә гәдәр бу барәдә јазылмыш ән јахшы әсәрләрдән бири сајылмалыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, J. Е. Бертелс бу мәгаләни «Низами лирикасынын ән көзәл тәһлили» адландырыр[128].

[125] J. Рыпка. Көстәрилән әсәри, сәһ. 19.
[126] Јенә орада.
[127] Јенә орада.

J. Рыпка сонралар да Низами лирикасына гајытмыш, һәтта башга сәнәткарлардан данышдығы вахт јенә Низаминин ше'рләрини хатырламыш, мүәјјән фикир сөјләмишдир[129].

М. Һоутсманын, J. Рыпканын мәгаләләриндән вә В. Дәсткирдинин Низами лирикасынын нәшри саһәсиндә көрдүјү ишләрдән сонра Авропа шәргшүнаслығында Низамидән данышан һәр бир алим истәр-истәмәз шаирин лирикасындан да сөһбәт ачыр, мүәјјән фикирләр сөјләјир. Әдәбијјат тарихләриндә, енсиклопедијаларда, мүхтәлиф мүнасибәтләрлә јазылмыш мәгаләләрдә ирәли сүрүлән бу фикирләр үмуми сәчијјә дашыјыр вә јухарыда адлары чәкилән мүәллифләрин тәдгигләринә әсасланыр. Бунлардан лап сон дөврләрдә јазылмыш ики әсәрдәки гејдләри нәзәрдән кечирәк. Мәсәлән, А. Арберринин 1958-чи илдә чап олунмуш «Классик фарс әдәбијјаты» адлы әсәриндә шаирин лирикасына бир нечә чүмлә һәср олунмушдур. Мүәллиф Низаминин «Хәмсә»дән әлавә чохлу гәсидә, гәзәл вә рүбаи јаздығыны, онун гәзәлләринин реал зәминә әсасландығыны, сүжетли олдуғуну вә үмумијјәтлә, шаирин лирик әсәрләринин поетик зәнкинлијини гејд едир[130].

1963-чү илдә Парисдә чыхмыш енсиклопедик бир лүғәтдә исә шаирин лирикасы һаггында беләә јазылыр: «Лирик ше'рләр диванындан әлавә о, беш бөјүк поема јаратмышдыр»[131]. Сонра Низами әсәрләринин суфи сәчијјә дашыдығы көстәрилир ки[132], бу да чох күман ки, М. Һоутсманын мәгаләсиндән, ја да J. Е. Бертелсин

[128] Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 164.
[129] Бах: ژان ریپکا، سخنرانی درباره خاقانی، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات، سال دهم شمارهٔ چهارم، تهران ۱۳۴۲، ص: ۴۰۴
[130] A. F. Arberry. Classical Persian literature, London, 1958, pp. 128—129.
[131] Grand larousse encyclopedique, vol VII, Paris, 1963, p. 783.
[132] Јенә орада.

«Ислам енсиклопедиjасы»ндакы очеркиндән ирәли кәлир[133].

Гәрби Аврова шәргшүнаслығынын Низами лирикасы һаггында мүлаһизәләри әсасән бунлардыр.

* * *

Шәрг өлкәләриндә Низами лирикасынын өjрәнилмәси илә тәзкирәчиләрдән сонра илк дәфә мәшғул олан алимләрдән бири көркәмли урду jазычысы, тарихчиси вә әдәбиjjатшүнасы Шибли Нү'мани (1857—1914)-дир. О, өзүнүн мәшһур «Ше'рүл-әчәм»[134] әсәриндә Низаминин һәjат вә jарадычылығы илә әлагәдар бир сыра гиjмәтли фикирләр ирәли сүрмүш вә илк дәфә шаирин лирик ше'рләри һаггында елми шәкилдә сөһбәт ачмаға чалышмышдыр. Шибли Нү'мани Низами лирикасындан данышаркән әсасән «Тәзкирәтүш-шүәра» вә башга тәзкирәләрдә верилмиш бир нечә хырда парчаjа әсасланырды. Онун «Низами диваны»ндан хәбәри jох иди. Низами лирикасынын топланылмасы вә нәшри ишиндә бөjүк ишләр көрмүш «Әрмәған» журналы исә бу һадисәдән он бир ил сонра нәшрә башламышды. Ш. Нү'мани өз мүлаһизәләриндә чәми 5—6 ше'р парчасына әсасландығындан доғру нәтичәләрә кәлиб чыха билмәмишдир.

Шибли Нү'мани гәзәл жанрындан, фарс дилли поезиjада лирик ше'рин инкишафындан данышаркән белә бир диггәтәлаjиг фикир ирәли сүрүр ки, «Сә'ди гәзәл шәклинин баниси олса да, бу шәклин чаны олан ашиганә ше'рин, мәһәббәт нәғмәләринин jарадычысы Низамидир... Инсафла десәк, Низами дастанларынын һәр беjти бир гәзәлә бәрабәрдир»[135]. Тамамилә доғру олан

[133] Encyclopedie de l'Islam, tom III, Z—R. Paris, 1936. J. E. Бертелс бурадакы «Низами» очеркиндә Авропадакы «Низами диванлары»нда олан гәсидәләри нәзәрдә тутараг jазыр: il ne contient pas de kasidas en stile de la cour et il a une couleur nettement sufie.., pp. 1002—1003.

[134] «Ше'рүл-әчәм» әсәри беш чилддән ибарәтдир. I—IV чилдләр 1909—1912-чи илләр арасында Әлигәрһдә, jарымчыг галмыш бешинчи чилди исә мүәллифин өлүмүндән сонра 1919-чу илдә Әзәмгәрһдә чап олунмушдур. Бах: Encyclopedie de l'Islam, Livraison G, Paris-Leide, 1927, p. 375.

[135] Ш. Нү'мани. Ше'рүл-әчәм, I чилд, сәh. 248—251.

бу фикри сонралар бир сыра Иран алимләри дә тәкрар етмишләр. Доғрудан да, Низаминин «Хосров вә Ширин», «Леjли вә Мәчнун» кими поемалары өзүндән сонракы мәһәббәт лирикасына, о чүмләдән гәзәл шәклинин мәзмунча зәнкинләшмәсинә, мүәjjән истигамәтдә формалашмасына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Тәсадүфи деjилдир ки, Низамидән сонра jазыб-jарадан ән бөjүк лирикләр өз гәзәлләрини шаирин «Хәмсә»синдән алынмыш фикир вә мисраларла бәзәмишләр. Лакин Низами ше'ри, даһа доғрусу, «Хәмсә» һаггында бир сыра дүзкүн вә сәррас фикирләр сөjләjән Шибли Нү'мани нәдәнсә шаирин лирикасыны дүзкүн гиjмәтләндирә билмәмишдир. Мүәллифин фикринчә, Низами өз гәсидәләриндә Сәнаинин архасынча кетмиш, фәлсәфә илә тәсәввүфү бирләшдирмиш, лакин бу саһәдә ондан кери галыр[136]. Бу фикир доғру деjилдир. Низаминин әлдә олан гәсидәләри көстәрир ки, доғрудан да, Сәнаи илә Низами арасында jахынлыг вардыр. Һәр ики шаирин әсәрләриндә мүһитдән наразылыг, әдаләтсиз чәмиjjәтдән үз дөндәрмәjә чағырыш мотиви мүһүм jер тутур. Амма нә Сәнаидә, нә дә Низамидә бу наразылыг тәрки-дүнjалыға кәтириб чыхармыр. Һәр ики шаир зүлмкар вә фанатик һаким гүввәләри тәнгид етмәклә инсанлары аjыг олмаға, һәjатын мә'насыны анламаға чағырыр. Һәр ики шаир мүәjjән дәрәчәдә о дөврдә дини вә дүнjәви һаким гүввәләрә гаршы чеврилмиш фикир чәрәjанлары илә бағлы олмушдур. Мәсәлән, Сәнаи әсәрләриндә суфизмин ирәли сүрдүjү бир сыра мүтәрәгги фикирләр мүәjjән изләр бурахдығы кими, Низами әсәрләри дә әхиликлә бағлыдыр. Шүбһәсиз ки, орта әсрләрдә jаранмыш бүтүн фикир чәрәjанларынын мүштәрәк чәһәтләри олмушдур вә бу мүштәрәклик әхиликлә тәсәввүф арасында да вардыр. Буна көрә дә Сәнаи илә Низами арасындакы jахынлығы тәглид вә тә'сир кими бәсит анламаг доғру деjилдир.

Низаминин Сәнаидән кери галмасына кәлдикдә бу фикри шаирин әлдә олан гәсидәләри тамамилә рәдд едир.

Даһа сонра мүәллиф көстәрир ки, Низами гәсидәләриндә тәзә бир шеj jохдур[137]. Бу һөкм һәр чәһәтдән сәһв-

[136] Ш. Нү'мани. Ше'рүл-әчәм, I чилд, сәh. 225.

[137] Jенә орада.

дир. Һәм «Хәмсә» илә мүгајисәдә, һәм шәкил, һәм дә мөвзу, мәзмун нөгтеји-нәзәриндән Низами гәсидәләриндә јени чизкиләр чохдур. Дикәр тәрәфдән Низами гәсидәләри һәм мәзмун, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтдән Сәнаинин әсәрләринә нисбәтән тамамилә јени мәрһәлә тәшкил етмәклә, бу шәклин ән јүксәк нүмунәләридир.

Һинд алиминин Низами гәзәлләри һаггында мүлаһизәләри даһа чох тәәччүбә сәбәб олур. Шаирин лирикасындан әлдә етдији бир нечә парчаја әсасланараг мүәллиф јазыр: «تعجب اینجا است که غزلیاتش نامرغوب وخنک بنظر میاید»[138] Тәәччүблү бурасыдыр ки, гәзәлләри хошакәлмәз вә сојуг көрүнүр). Бундан сонра Ш. Нү'мани өз фикрини әсасландырмаг үчүн ашағыдакы нүмунәләри мисал көстәрир:

خوشاجانی کزو جانی بیاسود،
مرا گوئی که چونی چونم ای دوست،
پیش تو کرده‌ام عیان حال تباه خویش‌را
ختنی جمالی ای مه حبشی چه‌نام داری[139]

Әввәлән гејд етмәк лазымдыр ки, үчүнчү гәзәл Низаминин дејилдир, сонунчу гәзәл исә Низари Гөһестанијә мәхсусдур вә онун диванында гејд едилмишдир[140]. Галан ше'р исә Низамининдир. Бу гәзәлләр Низами дөврүнүн гәзәлләри тәрзиндә јазылмагла бәрабәр, Сә'дијә гәдәрки гәзәлин ән јахшы нүмунәләридир. Дикәр тәрәфдән Низами гәзәлләри бүтүнлүклә әлдә олмадығындан бир-ики парчаја әсасланараг Низами кими бир сәнәткарын гәзәлләринин «сөнүклүјүндән», «хошакәлмәзлијиндән» данышмаг дүзкүн дејилдир. Амма Ш. Нү'манинин Низами лирикасы һаггында белә сәһв мүлаһизәләр јүрүтмәсиндә онун ше'рләринин әлдә олмамасы да мүәјјән рол ојнамышдыр.

138 Ш. Нү'мани. Ше'рүл-әчәм, I чилд, сәһ. 225.
139 Јенә орада.
140 Бах: وحید دستگردی «شعر العجم» «ارمغان» سال ۱۹ شمارهٔ ۳ ص: ۱۶۰

Сонра Шибли Нү'мани Низами адына јазылан دوش‌ر فتم بخرابات مرا راه نبود мисрасы илә башлајан гәзәлдән (Ш. Нү'мани ону гит'ә адландырыр) данышыр вә көстәрир ки, «сәлис, рәван, ширин вә үрәкачан бу гит'әјә һәлә һеч кәс чаваб јаза билмәмишдир»[141]. Амма бу ше'р Низаминин дејил, Фәхрәддин Ирагининдир вә онун диванында мөвчуддур[142].

Нәһајәт, Ш. Нү'манијә көрә, Низами мәдһијјә јазмамышдыр, о, гәсидәни мәдһијјәчилик буховундан гуртаран илк шаирдир[143]. Низаминин әлдә олан әсәрләри көстәрир ки, Низами дә мүәјјән вахтларда мәдһләр јазмышдыр. О чүмләдән, өзү Нүсрәтәддинә бир сыра мәдһијјә јаздығыны сөјләјир. Әлбәттә, Низами бу формаја чох аз мүрачиәт етмишдир. Дикәр тәрәфдән ичтимаи, фәлсәфи гәсидәләр һәлә Низамидән хејли әввәл Насир Хосров, Сәнаи, Хагани кими сәнәткарларын хидмәти сајәсиндә поезијада мөһкәм јер тутмушду. Она көрә дә бу чәһәтдән Низамини илк шаир адландырмаг доғру дејилдир.

Шибли Нү'манинин сәһв мүлаһизәләринә бахмајараг илк дәфә онун Низами лирикасына диггәти чәлб етмәси, онлары тәһлил етмәјә тәшәббүс көстәрмәси Низами лирикасынын өјрәнилмәси тарихиндә гијмәтли бир һадисәдир. Шибли Нү'мани илә ејни вахтда Низами јарадычылығындан бәһс едән Һүсејн Даниш исә өзүнүн «Сәрамәдане-сохән» әсәриндә һинд алиминин әксинә олараг бөјүк шаирин лирикасына даһа доғрусу, онун әлдә олан лирик әсәрләринә јүксәк гијмәт верир. Һ. Данеш Низаминин «Мәликүл-мүлүк» гәсидәсини Ш. Нү'манинин әксинә олараг классик ше'рин ән көзәл нүмунәләриндән, ејни заманда Низаминин ән јахшы әсәрләриндән бири сајыр. Мүәллиф бу гәсидәдәки әзәмәт вә аһән-

141 Ш. Нү'мани. Ше'рүл-әчәм, сәһ. 226.
142 فخرالدین عراقی، کلیات، باهتمام سعید نفیسی، تهران ۱۳۳۸ ص: ۳۲—۳۵—۱۹۶؛ ذبیح الله صفا، گنج سخن، جلد دوّم تهران ۱۳۳۹ ص: ۱۵۲—۱۵۳
143 Ш. Нү'мани. Ше'рүл-әчәм, сәһ. 227, 229.

ки «һаил бир фыртына гопдуғу əснада ешидилəн көј курламаларына» бəнзəдир вə көстəрир ки, «вəзн, кəлмəлəр вə һəрфлəр илə мөвзу о гəдəр мүнасиб дүшүнүлмүшдүр ки, һəр чүмлə гулаға бир əждəр бағыртысы кими ин'икас» едир[144].

1924-чү илдə «Əрмəған» журналынын сəһифəлəриндə көркəмли Иран алими Сəид Нəфисинин Низаминин һəјат вə јарадычылығына һəср олунмуш бөјүк бир əсəри дəрч олунур[145]. Һəмин əсəрдə лирика бəһси дə вардыр. Амма С. Нəфиси Низами лирикасынын тəһлилини вермир. О, əсасəн Низами лирикасынын мəнбəлəриндəн данышыр вə бурадан ајдын олур ки, о вахта гəдəр Иранда «Низами диваны»нын һеч бир əлјазмасы мə'лум дејилмиш. Амма Һ. Дағыстанинин гејди С. Нəфисијə мə'лумдур. Һəмин гејдə əсасланараг Иран алими белə бир гəнаəтə кəлир ки, Низами диваны тамамилə итмəмишдир вə чох күман ки, Һ. Дағыстанинин каталогунда тəсвир олунан əлјазмасы Низамининдир[146]. Лакин Сəид Нəфисинин бу фикри тамамилə сəһвдир ки, о, Низами диванынын анчаг фарс дилиндə ола билəчəјини күман едир. Каталогда көстəрилдијинə көрə һəмин диван түрк дилиндəдир, өзү дə Низами Кəнчəвијə мəхсусдур. Əлјазмасы 1517-чи илдə Пир Əһмəд бен-Искəндəр тəрəфиндəн көчүрүлмүшдүр. Лакин һəмин əлјазмасынын өјрəнилмəси нəтичəсиндə ајдын олур ки, орадакы ше'рлəр, доғрудан да, түрк дилиндəдир, лакин онун мүəллифи Низами Кəнчəви дејил, XV—XVI əсрлəрдə јашамыш Низами тəхəллүслү бир түрк шаиридир[147]. Бу барəдə илк дəфə В. Дəсткирди мə'лумат вермишдир.

---

[144] حسین دانش سر آمدان سخن، استانبول ١٣٢٧ (١٩٠٩) ص: ٢٨٢

[145] سعید نفیسی. حکیم نظامی گنجوی، «ارمغان» سال ٥ شمارهای ١—٥

[146] Низами. Диване-гəсаедо гəзəлијјат, сəh. 131.

[147] وحید دستگردی، نظامی ترك «ارمغان» سال ١٦ شماره ٥ تهران ١٣١٤ ص: ٣٢٦—٣٢٨

Низами лирикасынын топланылмасы, нəшри вə тəдгиги ишиндə көркəмли шаир, алим В. Дəсткирдинин хидмəти хүсусилə гејд едилмəлидир. Низами ше'ринин ən бөјүк пəрəстишкары, онун əсəрлəринин илк ən мө'тəбəр нəшрини һазырлајан бу алим 1920-чи иллəрдəн башлајараг өмрүнүн ахырына гəдəр Низами лирикасынын өјрəнилмəси иши илə дə мəшғул олмушдур. «Əрмəған» журналынын илк нөмрəлəриндə дəрч етдирдији мəгалəлəрдəн башлајараг 1939-чу илдə нəшр етдирдији монографијаја гəдəр Низами əсəрлəри һаггында јүксəк фикирлəр сөјлəјəн В. Дəсткирди шаирин лирикасына да ən көзəл сəнəт əсəрлəри кими бахмыш, «Хəмсə» мүəллифи илə ширин гəзəллəр, һəкиманə гəсидəлəр мүəллифини бир-бириндəн ајырмамышдыр. Дүздүр, В. Дəсткирди Низами лирикасы һаггында ајрыча əсəр јазмамышдыр. Лакин онун Шибли Нү'манинин фикирлəринə јаздығы тəнгид, «Əрмəған» журналында дəрч етдирдији јаздығы гыса гејдлəр вə «Кəнчинеји-Кəнчəви»нин нəшриндə апардығы текстоложи иш көстəрир ки, Иран алиминин Низами лирикасына бахышы чох јүксəк олмушдур. О, «Хəмсə» мүəллифини лирик ше'рлəр мүəллифи Низамидəн гəтијјəн ајырмыр.

Сон дөврлəрдə исə Низами лирикасындан Р. Шəфəг, З. Сəфа, З. Мө'тəмəн, Ə. Шəһаби вə башгалары бəһс етмишлəр. Мəсəлəн, Р. Шəфəг бирчə чүмлə илə чох сəрраст көстəрир ки, лирик ше'рлəриндə дə Низаминин усталығы вə гүдрəти ашкардыр[148]. З. Сəфа исə јазыр ки, шүбһəсиз, Низаминин гəсидəлəри чох олмушдур. Əсасəн нəсиһəтамиз фəлсəфи сəчијјə дашыјан бу гəсидəлəри Низами Сənаинин тə'сири илə јазмышдыр[149]. Əлбəттə, бурада З. Сəфанын Сənаи гəсидəлəри илə Низами гəсидəлəри арасындакы мəзмун јахынлығыны анчаг тə'сирлə изаһ етмəси тамамилə сəһвдир. Бу јахынлыг биринчи нөвбəдə ичтимаи шəраитдəн, икинчиси һəр ики

---

[148] رضازاده شفق، تاریخ ادبیات ایران، تهران ١٣١٢، ص: ٢٥٤

[149] ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، تهران١٣٣٩، ص: ٨١٠

сәнәткарын дүнјакөрүшүндәки јахынлыгдан, онларын һәјата, инсанлара, һадисәләрә мүнасибәтиндәки јахынлыгдан доғур. Низами бир шаир кими һеч кәсин архасынча кетмәмиш, һеч кәсин тә'сири илә јазыб јаратмамышдыр, өз гәлбинин дедикләрини үрәјинин дөјүнтүләринә үјғун шәкилдә гәләмә алмышдыр. Әлбәттә, бу һеч дә Низамини јетишдирән әдәби ән'әнәләрин, о чүмләдән, Сәнаи әсәрләринин фајдалы ролуну инкар етмәк дејилдир.

Зејналабдин Мө'тәмән исә «Фарс ше'ринин инкишафы» әсәриндә гәзәл шәклинин инкишафыны изләркән Низамијә мүәјјән јер верир вә көстәрир ки, XII әсрдә өз мүстәгиллијини һисс етдирән гәзәл шәклинин инкишафында Низами дә мүәјјән рол ојнамышдыр. Низами һәр шејдән әввәл гәзәл шәклини мәзмунча зәнкинләшдирмишдир[150]. Сонра мүәллиф Низами гәзәлләриндәки мусигидән, онларын тә'сирлилијиндән, һәзин, үрәк нәғмәләри олмаларындан вә саирәдән сөһбәт ачараг јазыр:

اگر نظامی بهمان نسبتی که بلطافت معنی نظرداشت، جانب سهولت ورقت الفاظ رانیز مانند انوری و جمال الدین مراعات میکرد و شیوه غزل سرائی رادنبال مینمود شاید امروز در شمار بهترین غزلسرایان قرار میگرفت[151].

(Әкәр Низами мә'на көзәллијинә фикир вердији гәдәр Әнвәри вә Чәмаләддин кими ифадәләрин дә рәванлығына вә инчәлијинә риајәт етсәјди, гәзәлчилик јолуну инкишаф етдирсәјди, бу күн ән јахшы гәзәл устадларындан сајыларды).

З. Мө'тәмәнин бу мүлаһизәси, бизим фикримизчә, биртәрәфлидир. Әввәлән, она көрә ки, Низаминин гәзәлләри өз ифадәләринин рәванлығына вә инчәлијинә көрә

[150] زین العابدین موتمن، تحول شعر فارسی، ته ان ١٩٦٠، ص: ٢٢١—٢٣٢

[151] زین العابدین موتمن، تحول شعر فارسی، تهران ١٩٦٠، ص: ٢٢١-٢٣٢

Әнвәри вә Чәмаләддин кими шаирләрин гәзәлләриндән үстүн олмаса да belә, әсла кери галмыр. Икинчиси, Низами гәзәлләриндән әлдә олан кичик бир һиссә көстәрир ки, Низами өз гәзәлләри илә, ән бөјүк гәзәл шаирләри илә јанашы дурмаға лајигдир. Хүсусилә, өзүндән әввәл јашамыш шаирләрин вә өз мүасирләринин гәзәлләри илә мүгајисәдә Низами гәзәлләри бу шәклин ән көзәл нүмунәләри сајылмаға лајигдир. Әкәр belә олмасајды, јә'ни Низами гәзәлләри өз сәләфләринин вә мүасирләринин гәзәлләриндән әскик олсајды, Низами өзү дөнәринин гәзәлләриндән «әрғәнун сәдасы верән гәзәлләриндән», «бүлбүлү мат гојан гәзәлләриндән», «әфсунлу гәзәлләриндән», «ширин гәзәлләриндән» сөһбәт ачардымы?! Шүбһәсиз ки, Низами епик ше'р, јә'ни романтик дастан саһәсиндә көстәрдији мө'чүзәни гәзәл саһәсиндә көстәрмәмишдир. О, бу мө'чүзәни хәләфләринә һәвалә етмиш вә гәзәл шәкли саһәсиндәки пејғәмбәрлик Сә'ди, Мөвләви, Һафиз кими сәнәткарлара гисмәт олмушдур. О, садәчә өзүндән әввәлки ән'әнәләрә садиг галараг гәлбиндән кечәнләри сәләфләринин вердији бир шәкил васитәсилә тәрәннүм етмишдир. Бунунла belә онун бакир дујғулары, шаир руһу гәзәл шәклини даһа да инкишаф етдирмиш, ону мәзмун, һәм дә форма чәһәтдән зәнкинләшдирмишдир.

Низами лирикасындан бәһс едән алимләрдән бири дә Әли Әкбәр Шәһабидир. О, өзүнүн «Низами шаире-дастансәра»[152] адлы әсәринин сонунда шаирин лирикасына да мүәјјән јер верир. Лакин бурада Низами лирикасына даир сәһв бир мүлаһизәдән башга јени фикир јохдур. Ә. Шәһабинин фикринчә, Низами диванынын итмәсинә сәбәб орадакы лирик ше'рләрин «Хәмсә»јә нисбәтән зәиф, орта сәвијјәли әсәрләр олмасыдыр[153]. Мүәллифин бу фикри чох һаглы олараг Г. Әлијев тәрәфиндән тәнгид едилмишдир[154]. Әкәр һәр шәклин өз спесифик тәләбләрини

[152] علی اکبر شهابی، نظامی شاعر داستان سرا، تهران ١٣٣٨ ص: ٣٥٢-٣٥٣

[153] Әли Әкбәр Шәһаби. Низами шаире-дастансәра, сәһ. 352.

[154] Бах: Журн. «Проблемы востоковедения», 1961, № 1, сәһ. 183—184.

нәзәрә алмасаг, Ә. Шәһабинин фикирләринә шәрик олмаг оларды. Лакин һәр шәклин өзүнә көрә ганунлары вардыр. Әкәр Ј. Рыпка, В. Дәсткирди кими низамишүнаслар да бу тәләбләри нәзәрә алмасалар, Низамидән әлдә олан гәзәлләрин анҹаг бөјүк «Хәмсә» мүәллифи тәрәфиндән јазыла биләҹәји» һөкмүнү вермәздиләр.

Низами лирикасындан бәһс едән алимләрдән бири дә М. Ә. Рәсулзадәдир. М. Ә. Рәсулзадәнин 1941-ҹи илдә тамамладығы, сонралар үзәриндә јенидән ишләдији вә 1951-ҹи илдә Анкарада нәшр етдирдији «Азәрбајҹан шаири Низами» китабы чох тәбии олараг сүкутла гаршыланмышдыр. Бу да мүәллифин бә'зи зәрәрли мејлләриндән, гәрәзли сәһв һөкмләриндән доғур. Белә ки, Низами һаггындакы бир сыра елми фикирләри илә Ј. Е. Бертелс, Һ. Араслы кими совет алимләри илә бирләшән мүәллиф чох јерсиз олараг китабынын бир нечә јериндә совет алимләринә, о ҹүмләдән адыны чәкмәдән Ј. Е. Бертелсә вә башгаларына һүҹумлар едир. Бунунла јанашы Низами һаггында бир сыра фикирләрини әсасландырмаг үчүн ән нүфузлу низамишүнаслардан бири кими дәфәләрлә Ј. Е. Бертелсә истинад едир. Үмумијјәтлә көтүрдүкдә, бу әсәрин јахшы ҹәһәтләри пис ҹәһәтләриндән чохдур. Бурада Низаминин һәјат вә јарадыҹылығы илә әлагәдар әввәлки мүәллифләрин фикирләри үмумиләшдирилмәклә бәрабәр, бир чох фикирләр илк дәфә ирәли сүрүлмүшдүр. Биз һәмин әсәрдә анҹаг Низами лирикасы илә әлагәдар ирәли сүрүлән фикирләрдән бәһс едәҹәјик. Бунун үчүн әввәлдән ону гејд етмәк лазымдыр ки, М. Ә. Рәсулзадәнин Низами лирикасы һаггындакы фикирләри В. Дәсткирди вә Ј. Е. Бертелс кими низамишүнасларын мулаһизәләри илә бирләшир. Онун да фикринҹә Низами «Мәхзәнүл-әсрар»ы јазмаздан әввәл лирик ше'рләри илә шөһрәт газанмыш вә бу саһәдә фәалијјәтини өмрү боју давам етдирмишдир[155]. О да бу фикирдәдир ки, «Мәснәви јазанларын Шејхи дејә анылан шаир әдәбијјатын башга гисим вә нөвләриндә дәхи кәнди гүдрәтини исбат етмиш бир устаддыр. Гәсидәләри кону е'тибарилә классик мәдиһләрә бәнзәмәмәклә бәрабәр, шәкил вә сәнәт е'тибарилә бунларын

[155] Mehmet Emin Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s. 233.

ән парлаглары илә бој өлчүшәҹәк бир дәјәрдәдир... Шаирин гәзәлләри дә көзәл вә нәфисдир... Низаминин гәзәлләриндә Бертелсин дә анлатдығы кими бејтләри бир-биринә бағлајан бир кону бүтүнлүјү вардыр... Онун гәзәли кәнди башына бүтүнлүк тәшкил едән органик бир әсәрдир[156].

М. Ә. Рәсулзадә шаирин лирик ше'рләрини «Хәмсә»дән ајырмыр, китабынын ајры-ајры фәсилләриндә Низаминин лирик әсәрләринә әсасланараг мараглы фикирләр ирәли сүрүр. Мәсәлән, «Лүбабүл-әлбаб»дакы бир мәрсијәјә әсасланараг Низаминин Мәһәммәддән башга бир оғлунун да олдуғуну еһтимал едир[157]. Низами лирикасы илә Ҹәлаләддин Руминин әлагәсиндән данышан һиссә дә китабын ән мараглы јерләриндәндир[158].

Үмумијјәтлә «Хәмсә» илә јанашы Низами диванынын да јүксәк дәрәҹәдә олдуғуну дејән мүәллифин шаирин лирикасы һаггында бә'зи сәһв мулаһизәләри дә вардыр. Һәр шејдән әввәл М. Ә. Рәсулзадәнин Низами гәсидәләриндә суфизмдән данышылдығыны гејд етмәси доғру дејилдир. Мүәллиф Низами гәсидәләрини белә сәҹијјәләндирир: «Шаирин јазмыш олдуғу гәсидәләр заманын бөјүкләри вә султанларына гаршы јалтаглыгларла долу сарај гәсидәләринә бәнзәмәз. (!) Низаминин гәсидәләри тәзкирәчиләрин иттифагла сөјләдикләри кими суфиликдән (?), тәҹәррүтдән вә каму (үмумун) мәнфәәтинә чалышмаја чағыран өјүдләрдән (!) ибарәтдир»[159]. Гејд етмәк лазымдыр ки, тәзкирәләрдә Низами гәсидәләринин «суфиликдән, тәҹәррүтдән ибарәт олмасына» даир һеч бир шеј јохдур. Бу, М. Ә. Рәсулзадәнин уйдурмасыдыр. Мүәллиф бурада да дајанмајараг Низаминин һәлә «Мәхзәнүл-әсрар»дан әввәл «суфичә гәсидәләр вә гәзәлләр» јаздығыны иддиа едир[160] ки, бу да тамамилә јанлышдыр. Мүәллиф китабынын 117-ҹи сәһифәсиндә јазыр: «Низамидән галан әдәби мирас доғу әдәбијјатында булунан бүтүн шәкилләри гаврамаг үзрә 48 мин бејт булмагдадыр. Бундан 19 бини (?) шаирин нис-

[156] Mehmet Emin Resulzade. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951, s. 233.
[157] Јенә орада, сәһ. 51—52.
[158] Јенә орада, сәһ. 91.
[159] М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајҹан шаири Низами, сәһ. 54.
[160] Јенә орада, сәһ. 56.

бәтән аз мәшһур олан дивани-әшарыны (гәзәлләр, гәсидәләр вә башга парчалар) әһатә едир[161].

Һазырда бүтөв шәкилдә әлдә олмајан Низами диванынын һәчми һаггында белә бир сөһбәт ачмаг, әлбәттә, јерсиздир. Дүздүр, Дөвләтшаһ шаирин диванынын 20 мин бејтә јахын олдуғуну јазмышдыр. Амма һәлә дә мүбаһисәли һесаб олунан бу мүлаһизә о демәкдирми ки, шаирин лирик әсәрләринин һәчми 19 мин бејт олмушдур? Әлбәттә, јох.

Низами лирикасына Мисир алими Әбдүлнәим Һәсәнејнин «Низами әл-Кәнчәви...» монографијасында да хејли јер верилмишдир[162]. Бурада шаирин лирикасындан бәһс едән һиссә ики фәслә ајрылмышдыр. Биринчи фәсилдә мүәллиф Низаминин һәгигәтән диваны олуб-олмамасындан, онун һәчминдән, «Низами диваны» адлы мәчмуәнин нүсхәләриндән вә саирәдән данышыр. Әбдүлнәим Һәсәнејн «Низами диваны»нын мөвчуд нүсхәләриндән данышаркән Гаһирәдә «Мисир китаб еви»ндә сахланылан мараглы бир әлјазмасынын (№ 168) тәсвирини верир[163], «сечилмиш әсәрләрдән ибарәт бир мәчмуәдә Низаминин «гәсидәләр диванынын» олдуғуну көстәрир. Мүәллиф орада Низаминин 1500 бејт лирик ше'ри олдуғуну јазыр. Лакин мә'лум олмур ки, бу диван вахтилә Һелми Әфәнди Дағыстани тәрәфиндән тәсвири верилән, өзү дә «түрк дилиндә» (?) олан дивандырмы, јохса башга әлјазмасыдыр.

Мүәллиф бу әлјазмасында В. Дәсткирдинин нәшриндән әлавә јени ше'рләр олуб-олмадығыны да билдирмир, она көрә дә онун јухарыда һаггында бәһс едилән вә дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында сахланылан «Низами диваны» адлы мәчмуәнин башга бир нүсхәси јахуд јени бир мәнбә олмасы һаггында бир сөз демәк чәтиндир.

---

[161] М. Ә. Рәсулзадә, Азәрбајчан шаири Низами, сәһ. 117.

[162] عبدالنعيم محمد حسنين، نظامى الگنجوى شاعر الفضيلة عصره و بيته و شعره القاهره ١٩٥٤ ص: ٤٣٥-٤٥٦

[163] Јенә орада, сәһ. 439.

Низами лирикасынын идеја мәзмунундан данышаркән мүәллиф шаирин лирик ше'рләрини әһатә етмәјә чалышмыш, гәсидә, гәзәл вә рүбаиләрдән ајрыча бәһс етмиш, Низами лирикасында фәхријјә, мәрсијә, зөһд, тәчәррүд, дүнјаны тәрк етмәјә чағырыш кими мәсәләләр гојмушдур. Лакин Ә. Һәсәнејнин Низами лирикасы һаггындакы фикри ондан ибарәтдир ки, куја Низами гәсидәләриндә «зөһдә, тәрки-дүнјалыға, ахирәт гејдинә галмаға, күнаһларыны бојнуна алмаға чағырыр», гәзәлләриндә исә суфијанә ешги, аллаһа ешги тәрәннүм едир»...[164].

Бу һөкмүн нә дәрәчәдә сәһв олдуғу сонракы тәһлилдән ајдын олачағы үчүн онун үзәриндә дајанмырыг.

Низами лирикасы һаггында олан мүлаһизәләр бунунла битмир. Вәһид Дәсткирдинин нәшриндән сонра һеч кәс «Низами диваны»ндан сөһбәт ачмағы унутмур. Низаминин лирик әсәрләрини мүнтәхәбатлара дахил едир, ајры-ајры үмуми, хүсуси әсәрләрдә онлардан сөһбәт ачырлар. Бу гејдләрдә јени бир фикрә раст кәлмәдијимиздән онлардан бәһс етмирик.

* * *

Низами лирикасынын өјрәнилмәсиндә, елми сурәтдә тәһлил едилмәсиндә совет алимләринин хидмәти хүсусилә бөјүкдүр. Совет Иттифагында Низами лирикасынын өјрәнилмәсиндән данышаркән биринчи нөвбәдә мәрһум Ј. Е. Бертелс јада дүшүр. Ј. Е. Бертелс Низами лирикасындан илк дәфә «Фарс әдәбијјаты тарихи очерки» адлы әсәриндә бәһс етмишдир. О вахт Ј. Е. Бертелс бә'зи Гәрб вә Шәрг алимләринин фикринә әсасланараг јазырды ки, Низами лирикасы онун даһијанә епосу гәдәр орижинал дејилдир, лакин бурада да чохлу инчиләр сәпәләнмишдир. Мәһз буна көрә дә өјрәнилмәјә лајигдир»[165]. Сонралар Низами лирикасы илә билаваситә таныш олан мүәллиф өзү бу иддиадан әл чәкмиш вә

---

[164] Әбдүлнәим Һәсәнејн. Низами әл-Кәнчәви, Гаһирә, 1954, сәһ. 449.

[165] Е. Э. Бертельс. Очерк истории персидской литературы. Л., 1928, сәһ. 38.

шаирин лирик әсәрләри һаггында јүксәк фикирдә олмушдур. Ј. Е. Бертелсин «Ислам енсиклопедијасы»ндакы очеркиндә Низами лирикасы һаггында ирәли сүрдүјү мүддәалар да әсасән Авропа шәргшүнаслығынын тә'сири алтында иди. О чүмләдән, Ј. Е. Бертелсин «Низаминин гәсидәләри сырф суфи сәчијјә дашыјыр[166] фикри ејнилә М. Т. Һоутсманын јухарыдакы мәгаләсиндән кәлирди ки, мүәллиф өзү сонралар буну е'тираф етмиш вә бу сәһв онун әсәрләриндә бир даһа тәкрар олунмамышдыр.

Ј. Е. Бертелс Низами лирикасындан әлдә олан нүмунәләрлә таныш олдугдан сонра даһа дүзкүн фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Һәлә 1940-чы илдә нәшр етдирдији «Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами» әсәриндә мүәллиф һәр шејдән әввәл Низами лирикасынын јүксәк бәдии дәјәрини мүәјјәнләшдирмиш, онлардакы сәмими еһтирасы, мүлајим мәзәммәти вә мусигини гејд етмишдир. Ј. Е. Бертелс әсасән шаирин гәзәлләрини нәзәрдә тутараг бир гәдәр дә мүбалиғәли тәрздә јазырды:

«Бөјүк ешг тәрәннүмчүсү олан Низамидән башга һеч кәс белә лирика јарада билмәзди, бу лирика һәтта онун бөјүк поемаларынын көзгамашдырычы мәнзәрәләри јанында белә өз гүввәсини итирмир»[167].

Јенә елә бу әсәрдә Ј. Е. Бертелс Низами ше'рләриндә һәгиги инсан мәһәббәтинин тәрәннүм олундуғундан, Низами гәзәлләринин орижинал хүсусијјәтләриндән, о чүмләдән онларын һәр биринин ајрыча бир мөвзуја һәср едилмәси мәсәләсиндән данышмышдыр. Мүәллиф бөјүк шаирин лирик ше'рләри һаггында мүлаһизәләрини өзүнүн сонракы әсәрләриндә, јә'ни Низами лирикасынын русча нәшринә јаздығы мүгәддимәдә вә башгаларында даһа да инкишаф етдирмиш вә тамамламышдыр. Өз јазыларында Низами лирикасы һаггында бир сыра мараглы елми фикирләр ирәли сүрән мүәллиф мүәјјән сәбәбләр үзүндән бә'зи сәһвләрә дә јол вермишдир. О чүмләдән онун Низами лирикасынын сүжетлилији һаггындакы фикирләри елми чәһәтдән доғру һесаб едилә билмәз. Ј. Е. Бертелс Ј. Рыпканын архасынча Низами гәзәлләриндәки мөвзу вәһдәтини Һафиз гәзәлләриндәки «пәракәндәлик» илә мүгајисә едәрәк јазмышдыр: «Јахын Шәргин бәдии методу гәзәлдән тематик вәһдәт тәләб етмирди (?)... Һәтта Һафиз кими бөјүк бир устадын белә гәзәлләри чох аз һалларда бүтөв бир тә'сир верә билир... Низами исә бунун әксинә олараг һәр бир гәзәли биткин бир вәһдәт кими јарадыр»...[168].

Низами гәзәлләриндәки сүжетлилијин бу чүр изаһы әлбәттә, доғру дејилдир. Јахшы мә'лумдур ки, XIII әсрә гәдәр гәзәлләр әсасән сүжетли олмушдур. Гәзәлдә бејтләрин сәрбәстлији бу шәклин инкишафы илә, даһа доғрусу, онун поетик васитәләр чәһәтдән зәнкинләшмәси, һәр бејтин ајры-ајрылыгда чилаланмасы илә әлагәдардыр ки, бу да Һафизин ады илә бағлыдыр. Бир сыра мүәллифләрин дә гејд етдији кими XII әсрдә гәзәлдә тематик вәһдәт, бејтләр арасындакы әлагә һәлә мөһкәм иди[169]. Буна көрә дә Низами гәзәлләриндәки сүжетлилији, мөвзу вәһдәтини истисна бир һал, анчаг Низамијә мәхсус, онун епик ше'рә мејли, јахуд «гәзәл» шәклини фәлакәтдән гуртармаг тәшәббүсү» кими изаһ етмәк дүзкүн дејилдир. Бу, мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә гәзәл шәклинин тәләбиндән доған бир һал олмушдур.

Әлбәттә, бөјүк монографијадан да көрүндүјү кими Ј. Е. Бертелс Низами лирикасынын кениш елми тәһлилини вермәмишдир. О, монографијаларында, шаирин лирик әсәрләринин русча нәшринә јаздығы мүгәддимәдә Низами лирикасындан бәһс етмиш вә бир сыра мараглы фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Бертелс шаирин лирикасына нисбәтән епик әсәрләри үзәриндә даһа дәрин елми мүшаһидә вә ахтарышлар апармышдыр.

Низами лирикасындан бәһс едән рус алимләриндән бири дә А. Н. Болдыревдир. Үмумијјәтлә, Низами ирсинин өјрәнилмәси вә нәшри саһәсиндә бир сыра фајдалы ишләр көрмүш олан бу алим ајры-ајры әсәрләриндә шаирин лирикасындан да бәһс етмишдир. Бу чәһәтдән А. Н. Болдыревин Низаминин сечилмиш әсәрләринә јаздығы мүгәддимә диггәти чәлб едир. Мүәллиф Низами

[166] Encyclopedie de l'Islam, tom III, Z—R, Leiden-Paris, 1936, pp. 1002—1003.

[167] Ј. Е. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами, Бакы, 1940, сәһ. 130.

[168] Ј. Е. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами, Бакы, 1940, сәһ. 129.

[169] Бах: А. Мирзоев. Рудаки и развитие газели в X—XV вв., Сталинабад, 1957, сәһ. 35.

лирикасыны әсасән дүзкүн гијмәтләндирәрәк јазыр: «Өз мүасирләринин лирик әсәрләриндән фәргли олараг Низами лирикасынын әсас хүсусијјәти онларын дәрин фикир вә мәзмуна малик олмаларыдыр[170]. А. Н. Болдырев һаглы олараг көстәрир ки, Низами шe'рләринин чоху онун дәрин фикир вә дујғуларыны әкс етдирир. Низами гәзәлләринин өз сәмимилији илә инсаны һејран етмәсиндән, онлардакы јүксәк кәдәр вә һәгиги никбинликдән данышыр, Низами шe'рләриндә ән'әнәви үнсүрләр (даш үрәкли севкилијә мүрачиәт, кедоник нидалар) олдуғуну гејд етмәји белә унутмур[171]. Бүтүн бу фикирләр дәрин елми мүшаһидәнин нәтичәсидир. Лакин бурада А. Н. Болдыревин кичичик бир сәһвини дә гејд етмәк лазымдыр. Е. Броунун архасынча А. Н. Болдырев дә бир сыра тарихи фактлары нәзәрә алмадан гејд едир ки, «үмумијјәтлә, Низаминин диваны олуб-олмадығыны биз билмирик[172]. Һалбуки, инди Низаминин «диваны» олдуғуну шүбһә алтына алмаг садәчә олараг һәгигәти инкар етмәкдир. Мә'лумдур ки, XIII әсрдә З. Гәзвини, XV әсрдә Дөвләтшаһ бу «диваны» көрмүш, онун ијирми мин бејтә јахын олдуғуну гејд етмишләр. XIV әсрин әввәлиндә көчүрүлмүш, һазырда Истамбулда сахланылан чүнкләрин бириндә Низами лирикасындан 25, башга бириндә 59 шe'р олмасы бу чүнкләрдәки шe'рләрин билаваситә Низами диванындан көчүрүлдүјүнү тәсдиг едир.

* * *

Низами лирикасы һаггында Азәрбајчанда даһа чох јазылмыш вә мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Азәрбајчанда Низами лирикасы илә Һ. Араслы, Ә. Мүбариз, М. Рәфили, М. С. Ордубади, М. Ариф, Мир Чәлал, Ч. Хәндан, М. Гулузадә, М. А. Султанов, Р. Әлијев, Ә. Ағајев кими бир чох алимләр мәшғул олмуш, гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Бу мүәллифләр ичәрисиндә классик әдәбијјатымызын ән мәһсулдар тәдгигатчысы вә аловлу тәблиғатчысы проф. Һ. Араслынын әсәрләри

170 А. Н. Болдырев. Низами. в кн. Низами, поэмы и стихотворения, Л., 1960, сәһ. 30.
171 Јенә орада.
172 Јенә орада, сәһ. 29.

хүсусилә диггәти даһа чох чәлб едир. Һ. Араслы тәкчә Низами лирикасына бир сыра елми мәгаләләр һәср етмишдир. Һ. Араслы да бир сыра башга Азәрбајчан алимләри кими 1939-чу илдә Низами лирикасы һаггында анчаг тәзкирәләрдәки, «Хәмсә»дәки гыса гејдләр вә бә'зи кичик парчалар әсасында фикир јүрүдүрдү. О чүмләдән, мүәллифин «Шаирин һәјаты»[173] адлы елми-биографик әсәриндә дә вәзијјәт беләдир. Бунунла јанашы елә бу әсәрдә Һ. Араслы Низами лирикасы илә әлагәдар олараг бир сыра диггәтәлајиг фикирләр ирәли сүрмүш, көстәрмишдир ки, Низами «Мәхзәнүл-әсрар»ы јазмаздан габаг лирик шe'рләр, ширин гәзәлләр вә гәсидәләр устады кими шөһрәтләнмишдир. Мараглыдыр ки, бу вахт мүәллифә Низаминин «Хәмсә»дән әввәл јаздығы гәсидә мә'лум дејилди. Алими бу гәнаәтә кәтирән «Сирләр хәзинәси» әсәринин әввәлиндәки гоча шаирләрдән шикајәт бәһси иди. Доғрудан да, «Сирләр хәзинәси»ндәки һәмин бәһсдән вә башга ишарәләрдән ајдын олур ки, Низами илк поемасындан әввәл лирик шe'рләр јазмыш, бу саһәдә пухтәләнмиш, өзкәләрин һәсәдинә сәбәб олмушдур. Һ. Араслынын бу елми-бәдии әсәриндә ирәли сүрдүјү мараглы фикирләрдән бири дә будур ки, «Лејли вә Мәчнун»ун јазылдығы әрәфәдә Низами диваны тамамланмаг үзрә иди. Әкәр һәләлик бу фикри тәсдиг едәчәк елә бир сәнәд јохдурса, ону рәдд едәчәк фактлар да јохдур. Һ. Араслы өз елми әсәр вә мәгаләләриндә Низами лирикасындан даһа әтрафлы бәһс етмишдир.

Алим Низами лирикасындан елми шәкилдә илк дәфә 1940-чы илдә «Әдәбијјат гәзети»ндә дәрч етдирдији бир мәгаләдә бәһс етмишдир[174].

Низамини әсринин мисилсиз лирик сәнәткары адландыран мүәллиф шаирин гәзәл формасыны инкишаф етдирдијини, Јахын Шәргдә гәзәлин јахшы нүмунәләрини јаратдығыны вә бу шe'рләриндә ифадә олунан идејаларын, фикир вә арзуларын «Хәмсә» илә вәһдәтдә олдуғуну көстәрмишдир. Мүәллиф «Шаирин һәјаты» әсәриндә

173 Һ. Араслы. Шаирин һәјаты, Бакы, 1940.
174 Һ. Араслы. Низаминин лирик шe'рләри һаггында. «Әдәбијјат гәзети», 3 ијул 1940.

бәдиі шәкилдә ифадә етдији бир фикри бурада даһа да дәгигләшдирәрәк јазыр: «Бөјүк Низами поемаларыны јарадана гәдәр лирик әсәрләр мүәллифи олараг мәшһур олмуш вә јарадычылығы боју бу форманы давам етдирәрәк диван јаратмышдыр»[175].

Һ. Араслы бу мәгаләсиндә үмумијјәтлә Низами лирикасы һаггында мә'лумат верир, онларын әсас мотивләри, сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән, јә'ни мөвзу вәһдәти, дил вә ифадә аһәнкдарлығы вә саирәдән данышыр. Мүәллиф Низами лирикасы һаггындакы бу фикирләрини сонралар «Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» китабындакы очеркиндә[176], Низаминин лирик ше'рләринин азәрбајҹанча нәшринә јаздығы мүгәддимәләриндә[177] даһа да инкишаф етдирмиш вә мүкәммәлләшдирмишдир.

1938—1940-чы илләрдә М. Рәфили дә орта әср Азәрбајҹан әдәбијјатына вә хүсусилә Низами Кәнҹәвинин һәјат вә јарадычылығына бир сыра гијмәтли әсәрләр һәср едир. Бу әсәрләрдә Низами лирикасындан да данышылыр. М. Рәфили чох доғру олараг шаирин епик әсәрләри илә лирикасыны үзви вәһдәтдә көтүрүр, поемаларындакы лиризми, лирик әсәрләриндә дә «Хәмсә»дә олдуғу кими бөјүк фикирләр, јүксәк амаллар тәблиғ етдијини гејд едир, гәзәлләринә көрә Низамини анҹаг инҹә руһлу бир лирик кими дејил, ејни заманда мүтәфәккир бир шаир кими танытдырыр[178].

Бир чох мүәллифләр кими М. Рәфили дә Низами ше'рләринин дүнјәви ешги тәрәннүм етдијини, онларын мүәјјән дәрәҹәдә шаирин өз һәјаты илә бағлы олдуғуну көстәрир. Лакин үмумијјәтлә, доғру олан бу фикри мүәллиф конкрет шәкилдә изаһ етмәјә чәһд едәндә биртәрәфлилијә јол верир вә сәһв едир. М. Рәфилинин фикринҹә, Низами Мәһсәтини дәрин бир мәһәббәтлә севмиш

175 Јенә орада.

176 Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1943, сәһ. 70—76.

177 Низами Кәнҹәви. Лирика. Һ. Араслынын мүгәддимәси илә, Бакы, 1940; Низами Кәнҹәви. Лирик ше'рләр. Һ. Араслынын мүгәддимәси илә, Бакы, 1947.

178 М. Рафили. Древняя азербайджанская литература, Баку, 1941, сәһ. 102; Низами Гянджеви. М., 1941, сәһ. 108.

вә ше'рләрини дә куја она һәср етмишдир[179]. Бу фикри әсасландырмаг үчүн мүәллифин көстәрдији фактлар да: Низами гәзәлләринин мүәјјән бир ханәндәјә һәср едилмәси, Низами гәбриндән чыхан гадын бәдәнинин Мәһсәти олмасы, Кәнҹә гочаларынын рәвајәти тамамилә әсассыздыр. Әввәлән она көрә ки, бу сәтирләрин мүәллифинин гәнаәтинә көрә Мәһсәти јарым әср Низамидән әввәл јашамышдыр. Икинҹиси, Низаминин Афагы дәрин бир мәһәббәтлә севдији «Хосров вә Ширин» поемасындан да јахшы мә'лумдур. Бир чох мүлаһизәләрә көрә шаир лирик әсәрләринин чох һиссәсини мәһз Афагы севдији илләрдә јазмышдыр. Ејни вахтда Низаминин ики адамы севдијини демәк онун аиләјә, севкијә мүнасибәтини тәһриф етмәкдир.

Низами ше'ринин мөвзусуну идеја ҹәһәтдән белә мәһдудлашдырмаг, онларын конкрет бир адама һәср олундуғуну иддиа етмәк сәһвдир. О ҹүмләдән Низами гәзәлләринин ахырында мә'шугә илә Гызыл Арсланын, јахуд Әхситанын әлагәләндирилмәсини белә бәсит шәкилдә анламаг садәлөвһлүкдүр. Мә'лумдур ки, XII әсрдә һәлә гәзәллә тәғәззүл арасындакы сәрһәд позулмамышды. Илк дөврләрдә олдуғу кими гәсидәләрин әввәлиндә кәлән ашиганә киришләрдән мәдһә кечмәк үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едилирди. Низами гәзәлләриндә көрдүјүмүз бу хүсусијјәт дә бурадан ирәли кәлирди.

Низами гәзәлләринин лирик гәһрәманыны бу ҹүр изаһ етмәк тәшәббүсү сәһв олса да, марагдыдыр. Мүәллифин Низами ирсини даһа конкрет изаһ етмәк тәшәббүсүнү көстәрир. Үмумијјәтлә, М. Рәфилинин Низами лирикасындан бөјүк мәһәббәтлә данышмасы, онун бир сыра сәҹијјәви хүсусијјәтләрини дүзкүн көстәрмәси бу әсәрләрин мүсбәт ҹәһәтләридир.

Бу мүәллифләрлә јанашы Низами јарадычылығынын, о ҹүмләдән лирикасынын өјрәнилмәси илә ҹидди сурәтдә мәшғул олан алимләрдән бири дә Ә. Мүбаризлир. Ә. Мүбариз һәлә 1940-чы илләрдә јаздығы бир сыра мәгаләләриндә[180] шаирин лирикасындан сөһбәт ачмыш,

179 Јенә орада, сәһ. 106; Низами Гянджеви. М., 1941, сәһ. 109—111.

180 Ә. Мүбариз. Низами јарадычылығынын мотивләри һаггында, «Әдәбијјат гәзети», 1938, 28 јанвар, 6 феврал; Аловлу патриот, «Әдәбијјат гәзети», 1940, 12 ијун.

ајрыча бир мәгаләсиндә исә онун лирик әсәрләринин азәрбајчанча нәшриндән бәһс етмишдир[181].

Анчаг мүәллифин Низами лирикасы һаггында мулаһизәләри илк дәфә јығчам шәкилдә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»[182] китабында ирәли сүрүлмүшдүр. Ә. Мүбариз дә белә бир нәтичәјә кәлир ки, «О, лирик әсәрләринин бөјүк бир гисмини илк бөјүк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ндән әввәл јазмышдыр... узун илләр јазыб јаратмаг тәчрүбәси арзу едилән нәтичәни вердикдән сонра, јә'ни гәзәлләри дилдән-дилә кәзиб һамы тәрәфиндән севилдикдән сонра Низами бөјүк һәчмли әсәрләр јазмаг гәрарына кәлмишдир[183]. Мүәллифин кәлдији бу дүзкүн фикир шаирин әсәрләри тәрәфиндән тәсдиг олунур. Амма Ә. Мүбаризин Низами лирикасынын мүәјјән гисминин Азәрбајчан дилиндә јазылмыш олмасы фикри өзүнүн дә дедији кими һәләлик гүввәтли бир еһтимал олараг галыр[184]. Белә бир еһтимал үчүн, доғрудан да, бир сыра әсаслар вардыр. Һәр шејдән әввәл Низами әсәрләриндәки азәрбајчанлылыг руһу буну тәсдиг едир. Онун әсәрләриндә түрк сөз көзәллик, гәһрәманлыг, шүчаәт, камал вә саир бу кими сифәтләрин рәмзи олмагдан әлавә онда түркләрә, о чүмләдән түрк дилли халглардан бири олан өз халгына дәрин бир мәһәббәт вардыр. Мәсәлән, Низами өзүнүн Фәрһад вә Ширин кими ән севимли гәһрәманларыны түрк кими көстәрир, Ширини, Мәһинбануну «Әфрасијаб мүлкүнүн вариси» — демәли, Азәрбајчан түркләри кими тәгдим едир.

Икинчиси, әкәр Низами азәрбајчанлы олмасајды, о түрк дилини нечә биләрди, бир гыпчаг кәнизи нечә онун севимли һәјат јолдашы оларды?!!

Бу вә бунун кими бир сыра сәбәбләр Низаминин өз ана дилиндә дә әсәрләр јазмыш олдуғуну еһтимал етмәјә әсас верир. Тәсадүфи дејилдир ки, М. С. Ордубади[185],

---

[181] Ә. Мүбариз. Низами Кәнчәви. Лирика, Бакы, 1940; «Коммунист» гәзети, 8 јанвар 1941.

[182] Ә. Мүбариз. Низами Кәнчәви, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», 3 чилддә, I чилд, Бакы, 1960.

[183] Јенә орада, сәһ. 19.

[184] Јенә орада.

[185] М. С. Ордубади. Низаминин дөврү вә һәјаты, «Әдәбијјат гәзети», 1 нојабр 1939.

М. Рәфили[186], М. Ариф[187], М. А. Султанов[188] кими бир чох көркәмли Азәрбајчан алимләри дә белә еһтимал ирәли сүрмүшләр. Әлбәттә, әкәр һәгигәтән дә Низами азәрбајчанча әсәр јазмышса, бу әсәрләрин анчаг лирик ше'рләрдән ибарәт олдуғуну еһтимал етмәк даһа доғру оларды.

Даһа сонра мүәллиф Низаминин лирик әсәрләриндәки форма вә мәзмун көзәллијиндән данышыр, онлардакы јүксәк, ичтимаи әхлаги, нәсиһәтамиз мулаһизәләрдән бәһс едир. Анчаг ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллифин Низаминин ән јахшы ше'ринә нүмунә олараг кәтирдији гәзәл она мәхсус дејилдир[189]. Һәмин ше'р Фәхрәддин Ирагининдир[190].

Үмумијјәтлә, Низами лирикасындан данышан алимләрин һамысы, о чүмләдән акад. М. Ариф[191], Мир Чәлал[192], Ч. Хәндан[193], М. Гулузадә[194], Ф. Садыгзадә[195], Ә. Ағајев[196] вә башгалары да Низами лирикасындакы форма вә мәзмун көзәллијини гејд етмиш, бу әсәрләрдә «Хәмсә»дәки фикирләрин ја рүшејмини, ја да лирик шәкилдә ифадәсини көрмүшләр. Онлар да Низаминин лирик ше'рләрлә јарадычылыға башлајыб өмрүнүн ахыры-

---

[186] М. Рафили. Низами. Жизнь и творчество, Баку, 1939, сәһ. 15.

[187] М. Ариф. Азәрбајчан халгынын әдәбијјаты, Бакы, 1958, сәһ. 10

[188] М. А. Султанов. Низаминин јени бир гәзәли һаггында, «Коммунист» гәзети, 1 август 1948. (Амма мүәллифин бәһс етдији гәзәл Низаминин дејилдир).

[189] Ә. Мүбариз. Низами Кәнчәви. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», I чилд, сәһ. 118.

[190] Фәхрәддин Ираги. Күллијјат, Теһран, 1338, сәһ. 196.

[191] М. Ариф. Азәрбајчан халгынын әдәбијјаты, Бакы, 1958, сәһ. 7—10; Низами әсәрләринин тәрчүмәсинә даир, «Низами», II китаб, Бакы, 1940, сәһ. 140—143...,.

[192] Мир Чәлал. Низами вә Фүзули ше'риндә бә'зи мүгајисәләр. «Әдәбијјат мәчмуәси», II чилд, Бакы, 1946, сәһ. 27—30.

[193] Ч. Хәндан. Низаминин лирик ше'рләри һаггында, «Коммунист» гәзети, 4 апрел 1941; Низаминин лирик ше'рләри, «Коммунист» гәзети, 16 март 1947.

[194] М. Гулузаде. Низами. БСЭ, т. 29, Изд. второе, М., 1954, сәһ. 603.

[195] Фируз Садыгзадә. Диван әдәбијјаты. «Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары», Бакы, 1963, сәһ. 150—151.

[196] Ә. Ағајев. Низами вә дүнја әдәбијјаты, Бакы, 1964.

на гәдәр бу формада әсәрләр јаздығыны, лирик ше'рләринин дә хүсуси шөһрәт газандығыны вә с. гејд едирләр. Бүтүн бу мүәллифләрин фикирләрини ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирмәјә еһтијач јохдур, анчаг сон дөврләрдә јазылмыш бир мәгалә үзәриндә дајанмаг вачибдир. Бу мәгалә Низами лирикасынын русча нәшринә Р. Әлијевин јаздығы мүгәддимәдир[197]. Бурада мүәллиф Низами һаггында үмумијјәтлә мә'лумат вериб онун Шәрг поезијасында јени дөвр ачдығыны гејд етдикдән сонра әсасән шаирин лирик әсәрләри үзәриндә дајаныр. Һәр шејдән әввәл онлардакы јүксәк сәнәткарлығы, тәбиилији сон дәрәчәјә гәдәр чилаланмыш, парлаг сөз вә ифадәләрин көмәкчи характер дашыдығыны сөјләјир, бу ше'рләрин әсас мотивләрини көстәрир. Мүәллифин бу чүр мулаһизәләри доғрудур. Анчаг онун бә'зи фикирләрини дүзкүн һесаб етмәк олмаз. О чүмләдән Р. Әлијевин Авропа ше'рилә Шәрг ше'рини гаршылашдырыб, «Шәрг шаирләринин лирикасы... Авропа халгларынын поезијасы кими инсан гәлбинин реал, тәбии һәгиги һисс вә һәјачанларыны ифадә етмир»[198] — демәси доғру дејилдир. Шәрг ше'ри дә һәмишә халгын истәк вә арзуларыны ифадә етмишдир. Дүздүр, Шәрг шаирләринин мәдһијјә сәчијјәли әсәрләриндә әсил дујғуларын ифадә едилмәдијини дејә биләрик. Ејни вәзијјәт Авропа ше'риндә дә вардыр. Анчаг ичтимаи, дидактики, фәлсәфи гәсидә вә гит'әләрдә нәинки һәгиги һисс вә дујғулар әкс олунмуш, һәтта демәк олар ки, бу чүр ше'рләрдә тәнгиди реализмин рүшејмләри өзүнү көстәрир. Гәзәл вә рүбаи жанрында јазылмыш әсәрләрдә дә һәмишә шаирин гәлбиндә баш галдыран һисс вә дујғулар ифадә олунмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, гәзәлдән бәһс едән алимләр ону инсан гәлбинин тәрчүманы һесаб едирләр. Буна көрә дә Р. Әлијевин «Низаминин ашиганә мәзмунлу ше'рләринин бөјүк әксәријјәтиндә әкс етдирилән һиссләр елә сәмими вә тәбиидир ки, әкәр гәзәл формасы олмасајды, онларын Шәрг шаиринин гәләминдән чыхдығыны чәтин күман етмәк оларды»[199] — демәси дә Шәрг ше'ринә гаршы бөјүк һагсызлыгдыр, бә'зи Гәрб алимләринин сәһв мүддәаларыны тәкрар етмәкдир.

Низами Кәнчәви өзү Шәрг шаиридир, онун бүтүн нәвәлләриндән башлајараг бу күнә гәдәр алимләр Низами Шәрг ше'ри вә мәдәнијјәтинин бүтүн наилијјәтләрини мәнимсәмиш, онун мүтәрәгги ән'әнәләрини даһа да инкишаф етдирмиш, зәнкинләшдирмиш, онун сонракы инкишафына да гүввәтли тә'сир көстәрмиш даһи бир шаирдир. Дүнјанын ән бөјүк сәнәткарларындан бири һесаб олунан Низаминин бөјүклүјүнү онун «авропасајаглығында» көрмәк, Низамини Шәрг ше'ри ән'әнәләриндән кәнарда ахтармаг сәһвдир.

Беләликлә көрүрүк ки, һәләлик Низами лирикасынын кениш елми тәһлили верилмәмишдир. XX әсрин әввәләриндән башлајараг бу күнә гәдәр алимләр Низами лирикасындан бу вә ја башга мүнасибәтләрлә сөһбәт ачмыш, мухтәлиф мулаһизәләр јүрүтмүшләр. Јахуд онун лирик ше'рләри һаггында үмуми гәзет вә журнал мәгаләләри, гыса мүгәддимәләр јазмышлар. Бу јазы вә гејдләр Низами лирикасынын өјрәнилмәси иши үчүн јол ачмыш, ону кениш күтлә ичәрисиндә јајмыш, Низами лирикасы илә әлагәдар олараг бир сыра мәсәләләри ајдынлашдырмышдыр. Мәһз бу тәдгигләрә әсасланмагла Низами лирикасынын кениш елми тәһлилинә киришмәк олар.

---

197 Р. Алијев. Предисловие на книгу Низами. Лирика, М., 1960.

198 Р. Әлијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 11.

199 Јенә орада, сәһ. 12.

II фəсил

НИЗАМИ ЛИРИКАСЫНЫН ИДЕЈА-БƏДИИ ХҮСУСИЈЈƏТЛƏРИ

Низаминин лирик ирсиндəн əлдə олан нүмунəлəр классик Шəрг ше'ринин анчаг үч шəклини — гəсидə, гəзəл вə рүбаи шəкиллəрини əһатə едир. Бу нүмунəлəр шаирин зəнкин лирик ирсинин чох аз бир һиссəсини тəшкил етсə дə, онлар бөјүк сəнəткарын лирик јарадычылығынын үмуми идеја истигамəти, бəдии хүсусијјəтлəри һаггында данышмаға, фикир јүрүтмəјə, мүəјјəн нəтичəлəрə кəлмəјə кифајəт гəдəр имкан верир. Бу əсəрлəр көстəрир ки, инсан, онун һəјаты, талеји, арзу вə истəклəри Низами лирикасынын əсас мөвзусу олмушдур. Бөјүк сəнəткар «Хəмсə»дə олдуғу кими, лирик ше'рлəриндə дə өз дөврүнүн мүтəрəгги идејаларына тəрəфдар олдуғуну көстəрмиш, əдалəти, инсанпəрвəрлији, тəмиз мəһəббəти, достлуғу, əмəксевəрлији, доғручулуғу вə с. бу кими мүсбəт сифəтлəри тəрəннүм етмишдир. Əкəр «Хəмсə»дə Низами өз дөврүнүн вə мүһитинин кениш мəнзəрəлəрини верирсə, лирик əсəрлəриндə һəмин дөврүн вə мүһитин шаирин гəлбиндə ојатдығы һисслəри, фикирлəри, дујғулары, дүшүнчəлəри əкс етдирмишдир. Даһа доғрусу, бу əсəрлəрдə XII əср һəјаты шаирин дујғулары, дүшүнчəлəри, арзулары шəклиндə əкс олунмушдур. Əкəр шаир поемаларында каһ фолклордан, каһ да тарихи хроникалардан истифадə едəрəк феодал чəмијјəтинин зиддијјəтини, дəһшəтли епик лөвһəлəрини јарадырса, лирик əсəрлəриндə һəмин зиддијјəт вə дəһшəтлəрдəн доған шикајəтлəри, наразылыглары, чағырыш вə

нидалары əкс етдирмиш, хејрин галиб кəлəчəјинə өз дəрин инамыны билдирмишдир.

Низаминин лирик əсəрлəри өз идеја дəринлији, форма көзəллији, бəдии тə'сир күчү е'тибарилə шаирин өлмəз дастанларындан əсла кери галмыр.

НИЗАМИНИН ГƏСИДƏЛƏРИ

Низаминин лирик ше'рлəри ичəрисиндə онун гəсидəлəри өз мөвзу рəнкарəнклији, идеја дəринлији вə форма көзəллији илə диггəти даһа чох чəлб едир.

Гəсидə əдəби бир шəкил кими исламијјəтдəн чох-чох əввəл əрəб ше'риндə јаранмыш, сонралар фарс дилли поезија тəшəккүлə башладығы илк күндəн онда да мөһкəм јер тутмуш вə бу дилдə јазыб јарадан бүтүн халгларын əдəбијјатына дахил олмушдур. Гəсидə, аа, ба, ва... вə и. а. тəрзиндə гафијəлəнəн вə Шəмс Гејсин јаздығына көрə бејтлəринин сајы 15—16-дан јухары олан «лирик ше'р шəклидир»[1].

Гəсидəлəр өз мөвзуларына көрə мүхтəлиф олурлар. Мəсəлəн, сијаси, ичтимаи, дини, фəлсəфи мөвзуларда јазылмыш гəсидəлəр олдуғу кими, ајры-ајры һөкмдарларын мəдһинə, шаирин өз тə'рифинə, мүхтəлиф һадисəлəрин тəсвиринə, шаирин өз мадди, мə'нəви вəзијјəтиндəн, гочалығындан, əтраф мүһитдə көрдүјү əдалəтсизликлəрдəн шикајəтлəринə һəср олунмуш гəсидəлəр дə вардыр.

Лакин гејд етмəк лазымдыр ки, фарс дилли ше'р тəшəккүлə башладығы илк күнлəрдəн гəсидə даһа чох ајры-ајры һөкмдар вə ə'јанлары мəдһ етмəк үчүн истифадə едилмишдир. Мəдһијјə-гəсидəлəр əсасəн кириш, кечид, мəдһ, фəхр, дуа-сəна адланан бир сыра һиссəлəрдəн ибарəт олур. Мəдһијјəлəрин киришлəри мөвзу чəһəтдəн мəһдуд олмаса да, тəбиəт тəсвирлəри, ашиганə парчалар бунун үчүн даһа сəчијјəвидир. Ајры-ајры сарај шаирлəрини бир-бириндəн фəрглəндирəн мəһз онла-

---

[1] شمس‌الدین محمد بن قیس الرازی، المعجم فی معاییر اشعار العجم، تصحیح مدرس رضوی، تهران، ١٣٣٨ ص: ٢٠١

рын гәсидәләринин кириш һиссәләридир. Рудәкинин, Үнсүринин, Әсәдинин, Әнвәринин, Хаганинин, Фәләкинин мәдһиjjәләри буна мисал ола биләр. Мәдһиjjәләрин галан һиссәләриндә исә шаирләр үмуми сабит ән'әнә әсасында бир-бирләрини тәкрар етмишләр. Белә ки, һәлә саманиләр дөврүнүн мәдһиjjәләриндә мөвчуд олан идеал һөкмдар сурәти сонракы дөврләрин мәдһиjjәләриндә дә еjнилә галыр.

Мәдһиjjәләрдә чаһил, залым, горхаг, ган төкән һөкмдарлар мисли бәрабәри олмаjан алим, гәһрәман, адил, рәиjjәтин геjдинә галан бир шәхс кими тәрәннүм олунур. Кичик бир әразинин саһиби бүтүн дүнjанын һөкмдары кими гәләмә верилир. Шаирләр мәдһ етдикләри шәхси тә'рифләмәк үчүн һеч бир jаландан, мүбалиғәдән, әjрини дүз, дүзү әjри көстәрмәкдән чәкинмирләр. Мәдһиjjәләрдә даһа чох һөкмдарларын сәхавәт вә шүчаәти тә'рифләнир, онлар бүтүн әфсанәви, тарихи гәһрәманларла мүгаjисә едилир, мәмдуһларын һамыдан үстүн олдуғу хүсуси нәзәрә чатдырылыр. Мәдһиjjәләрдә һөкмдарлара мәхсус әшjалар белә идеаллашдырылыр.

Мәдһиjjәләрдә һәгигәтә jахын һеч бир шеj jохдур, һәтта мүәjjән тарихи һадисәләрлә әлагәдар деjилмиш мәдһиjjәләрдә белә реал чизкиләр jох дәрәчәсиндәдир. Буну һәлә Низамидән чох габаг көрүр вә тәнгид едирдиләр. О дөврүн габагчыл зиjалылары сарај ше'ринә һәмишә мәнфи мүнасибәт бәсләмишләр.

Конкрет оларағ XI әсрин биринчи jарысында сарај ше'ринә мәнфи мүнасибәт бәсләндиjини Мәнучеһринин бир гәсидәсиндән өjрәнирик. Мәнучеһри кечмиш дөврләрә нисбәтән онун заманында мәдһиjjәләрин jахшы гаршыланмадығына ишарә едәрәк jазыр:

هر کرا شعری بری یا مدحتی پیش آوری
گوید این یکسر دروغست ابتدا تا انتهی[2]

Һәр кәсә ше'р апарырсан, jа мәдһ тәгдим едирсән,
Деjир: бу әввәлдән ахыра гәдәр тамам jаландыр.

Бурада диггәти чәлб едән одур ки, артыг XI әсрин әввәлләриндә мәдһиjjәләрин башдан-баша jалан олду-

---

[2] منوچهری دامغانی، دیوان بکوشش محمد دبیر سیاقی تهران ۱۳۳۸ ص: ۱۴۰

ғуну, букүнкү истилаһла десәк, тамамилә антиреалист маһиjjәт дашыдығыны чохлары көрүр вә она мәнфи мүнасибәт бәсләjирмишләр.

Әкәр Мәнучеһри сарај ше'ринә бәраәт газандырмаға чалышырса, һәмин дөврдән бир аз сонра jазыб jарадан бөjүк Азәрбаjчан шаири Гәтран Тәбризи — өзү мәддаһ олмасына бахмаjараг сарај ше'ринә мәнфи мүнасибәт бәсләмиш, накәсләри мәдһ етмәсиндән ачы-ачы шикаjәтләнмишдир.

Тәсадүфи деjилдир ки, мәһз һәмин вахтлардан сонра сарај шаирләринә мүнасибәт дәjишир вә онларын вәзиjjәти хеjли ағырлашыр, сарај-мәдһиjjә әдәбиjjаты һәлә узун мүддәт чох гүввәтли олмасына бахмаjараг, онун тамам әкси олан jени бир чәрәjан да инкишаф етмәjә башлаjыр. Бир чох сәнәткарлар сараjдан үз дөндәрир, бә'зиләри сарај ше'рини инкар етмәк дәрәчәсинә гәдәр jүксәлирләр. Сарај-мәдһиjjә әдәбиjjатына гаршы кәскин е'тираз едән, ону инкар едән илк бөjүк сәнәткар Насир Хосров Губадjанидир. Сонралар Сәнаи, Әнвәри, Зәһирәддин Фарjаби кими шаирләр дә сарај ше'ринә өз мәнфи мүнасибәтләрини билдирмишләр. Бу шаирләр ичәрисиндә Әвһәдәддин Әнвәри диггәти даһа чох чәлб едир. О, өмрүнүн чохуну Султан Сәнчәр сараjында кечирмиш, она, онун ә'jанларына мәдһләр jазмышдыр[3]. Лакин өмрүнүн ахырларында сараjдан үз дөндәрмиш вә сарај ше'ринин дашыны даш үстә гојмаjан мәшһур гәсидәсини jазмышдыр. Һәмин гәсидәдә шаир сарај әдәбиjjатыны инкар едәрәк мәддаһ шаирләри, өзү дә дахил олмагла, «адам һесаб етмәмәjә» чағырыр. Һәмин ше'р белә башлаjыр:

ای برادر بشنوی رمزی ز شعر و شاعری
تا ز ما مشتی گدا کس را بمردم نشمری[4]

Еj гардаш, ше'р вә шаирликдән бир рәмз деjим, ешит
Ки, биз алчаг диләнчиләрдән һеч кәси адам саjмаjасан:

---

[3] Бу шаир һаггында даһа кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: В. А. Жуковский. Али Аухадэддин Энвери, Петербург, 1883.

[4] انوری، دیوان جلد اوّل قصاید باهتمام محمد تقی مدرس رضوی تهران ۱۳۳۷ ص: ۴۵۴ .

Бурада «биз» сөзү алтында Әнвәри өзү дә дахил олмагла, сарај шаирләрини нәзәрдә тутур. О, сарај шаирлијиндән дејил, ајагјолу тәмизләјәнлик пешәсиндән јејилән чөрәји даһа шәрәфли һесаб едир:

آدمی را چون معونت شرط کار شر کتست
نان ز کناسی خورد بهتر بود کز شاعری[5]

Инсанын һәр һансы бир ишә көрә чөрәк јемәси шәртдирсә,
Ајагјолу тәмизләјиб чөрәк јесә, даһа јахшыдыр, нәинки шаирлик.

Әнвәри һәјат һәгигәтләрини доғру экс етдирән ше'ри һаким гүввәләр тәрәфиндән рәвач верилән антиреалист сарај ше'ринә, сарајын зөвгүнү охшајан мәдһ вә һәчвләрә гаршы гојур вә она јүксәк гијмәт верир:

...راستی، به بوفراس آمد بکار از شاعران
وان‌نه از جنس سخن دان یا کمال قادری
زانکه همچون دیگران مدح و هجا هر گزنگفت
چون ندارد نسبتی نظم توبا نظم جهان
در سخن خواهی مقنع باش و خواهی سامری[6]

Доғрусу, шаирләрдән Әбу Фәрас даһа чох хоша кәлир,
О да ше'ријјәтдән, хүсуси гүдрәтдән дејилдир.
Она көрә ки, һеч вахт башгалары кими мәдһ вә һәчв демәмишдир.
Инди ки, сәнин нәзмин һәјатын нәзминә ујғун дејилдир,
(Јә'ни сәнин ше'рин һәјаты доғру экс етдирмирсә)
Сөздә истәр Мүгәннә' ол, истәр Самири (бир гәпијә дәјмәз).

Бу ше'р тәхминән Низами «Сиррләр хәзинәси» вә «Хосров вә Ширин» әсәрләрини јаратдығы дөврләрдә јазылмышдыр. Демәк, XII әсрдә сарај ше'рини тәнгид етмәкдә Хагани вә хүсусилә Низами тәк дејилди. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бир чох шаирләр сарај әдәбијјатынын бүтүн мә'насызлығыны, сарај шаири вәзифәсинин бүтүн алчалдычы шәртләрини һәр һансы мүасир охучу вә һәтта тәдгигатчыдан даһа јахшы көрүр вә билирди. Бунунла бәрабәр, тәк-тәк истисналары чыхмаг шәртилә шаирләр сарајлара чан атыр, таледән шикајәтләнә-шикајәтләнә, залым һөкмдарлары адил гәләмә верән мәдһијјәләр јазмагда давам едирдиләр. Әлбәттә,

[5] Әнвәри. Диван, I чилд, сәһ. 454.
[6] Јенә орада, сәһ. 455.

шаирләрин сарајлара чан атмасынын бир сыра сәбәбләри вар иди ки, бунларын ичиндә шаирләрин мадди чәһәтдән тә'мин олунмаг арзусу даһа мүһүм рол ојнамышдыр. Әнвәри вә Хагани ше'рләриндәки ачы е'тирафлар, Насир Хосров вә Низами ше'рләриндәки сарај шаирләринин үнванына дејилмиш тәнгидләр дә буну тәсдиг едир. Јә'ни шаирләр әсасән бир парча чөрәк үчүн сарајлара чан атыр, бир парча чөрәк учундан һәр чүр алчаглыглара, тәһгирләрә дөзүрдүләр.

Низами Кәнчәви өзү дә сарај ше'ринә гаршы мәнфи мүнасибәт бәсләмәсинә, сарајлара ајаг басмадығына бахмајараг јарадычылығы боју мүәјјән сәбәбләр үзүндән ара-сыра мәдһијјәләр јазмышдыр. Низаминин әлдә олан јеканә гәсидәси, поемаларындакы мәдһ һиссәләри вә башга фактлар да буну тәсдиг едир.

Лакин өз идеја истигамәти е'тибарилә мәдһијјәләрдән фәргләнән, ичтимаи, фәлсәфи, дини-дидактики гәсидәләр дә мөвчуд иди.

Бирбаша әсас мөвзу илә башлајан вә онунла да тамамланан бу чүр гәсидәләр артыг саманиләр дөврүндән мөвчуд олса да, илк дәфә Насир Хосров Губадјанинин јарадычылығында кениш јер тутмушдур. Сонралар бу чүр гәсидәләр Сәнаи вә Хагани тәрәфиндән даһа да инкишаф етдирилмишдир. Лакин ичтимаи-дидактики вә фәлсәфи гәсидәнин ән јүксәк нүмунәләрини Низами јаратмышдыр десәк, сәһв етмиш олмарыг.

* * *

Низаминин гәсидәләриндән һазырда чох аз бир һиссә әлдәдир. Мүхтәлиф мәнбәләрдә Низами адына јазылан гәсидәләрдән һәләлик анчаг алтысыны инамла бөјүк һуманист Низаминин адына јазмаг олар. Һәмин гәсидәләр бунлардыр:

هم جرس جنبید و هم در جنبش آمد کاروان
وقت آن است که این مهره مششدر گردد
ملك الملوك فضلم بفضیلت معانی
در این چمن که ز پیری خمیده شد کمرم

سلطان کعبه رابین بر تخت هفت کشور
چراغ دل شب افروز است و چشم عقل نورانی[7]

Илк беш гәсидәнин Низамијә аид олдуғу вахтилә В. Дәсткирди тәрәфиндән мүәјјән олунмушду[7]. Мүәллиф илк үч гәсидәни «Мәчмәүл-фүсәһа»дан, дөрдүнчүнү Саиб «сәфинәси»ндән, бешинчини исә Халхали бајазындан көтүрмүшдүр. Бу гәсидәләрдәки Низамијә мәхсус јүксәк ше'ријјәт вә мүхтәлиф биографик чизкиләр көстәрир ки, онларын Низамијә аид олдуғуна һеч бир шүбһә ола билмәз. Ахырынчы гәсидә исә 1328-чи илдә тәртиб олунмуш бир чүнкдә Низами адына јазылыр. Һәмин чүнкдә Низамидән 59 гәзәл, ики гәсидә верилмишдир. Бурадакы башга ше'рләрин Низамијә аид олмасы шүбһә доғурмадығы кими, һәмин гәсидәнин дә онун олдуғу шүбһәсиздир[8].

Лакин бу алты гәсидәдән әлавә мүхтәлиф мәнбәләрдә Низами адына бир сыра шүбһәли гәсидәләр дә јазылыр. Һазырда 11 белә гәсидә мә'лумдур. Бунлардан сәккизи «Низами диваны» адлы мәчмуәдәдир ки, онлары илк дәфә 1939-чу илдә В. Дәсткирди «Кәнчинеји-Кәнчәви»дә Сәфәви дөврү низамиләринин әсәрләри кими чап етмишдир[9].

Әсил Низами гәсидәләри илә бу гәсидәләр арасында һәм идеја мәзмуну, һәм дә ше'ријјәт чәһәтдән јерлә-көј гәдәр фәрг вардыр. Һәмин гәсидәләрдән анчаг چه دهد مرا زمانه بکف از چمانهٔ غم[10] мисрасы илә башлајан ше'р мүәјјән дәрәчәдә Низами ше'рини хатырладыр. Лакин бу гәсидәнин өзүндә дә јүксәк бәдии фикир анчаг ајры-ајры бејтләрдәдир, бүтүнлүклә гәсидә зәифдир. Гәсидәнин әввәлиндә мүәллиф замәнәдән шикајәтләнир, баһарын хәзанә чеврилмәсиндән, бүлбүл вә тутиләрин сусмасындан данышыр, узун мүддәт јаздығы мәдһләрдән һеч бир хејир көрмәдији үчүн анд ичир ки, бир даһа мәдһ

7 Б а х: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 174—209.
8 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 253—255.
9 Б а х: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 236—243.
10 Б а х: Јенә орада, сәһ. 241—242; Мәһәммәд Ө в ф и. Лүбабүләлбаб (С. Нәфиси тәрәфиндән јазылмыш тә'лигат һиссәси), Теһран, 1335, сәһ. 756.

јазмајачагдыр(?), лакин зәрури һалларда, тамаһ үчүндан мәдһ јазмагдан имтина етмәјәчәјини билдирир (?), ахырда да буну һикмәт бинасына көрпү адландырыр вә көстәрир ки, һеч кәс белә гәсидә јаза билмәз (?). Мәчмуәдәки башга гәсидәләр дә өз үслубу, образлылығы чәһәтдән әсла Низами ше'ринә охшамыр.

Бу сијаһыја С. Нәфиси ики гәсидә даһа әлавә етмишдир ки, онларын һәр икиси Низам Астарабадининдир. С. Нәфиси өзү дә һәмин гәсидәләрин Низамијә иснал едилдијини доғру һесаб етмир[11]. Бунлардан бири (گر عاقلی مباش مقید بهیچ جا) вахтилә J. Н. Марр тәрәфиндән чап олунмуш[12], сонра исә J. Е. Бертелс тәрәфиндән сәһв олараг әсил Низами ше'ри кими нәшр едилмишдир[13].

Нәһајәт, бу сәтирләрин мүәллифи Асија Халглары Институту Ленинград бөлмәсинин әлјазмалары фондунда сахланылан вә тәгрибән XVII әсрин орталарында јазылмыш бир чүнкдән Низами адына гејд олунмуш бир гәсидә ашкар етмишдир[14]. Тамамилә шиәлик руһунда јазылмыш һәмин гәсидәни дә Низами Кәнчәвијә аид етмәк доғру дејилдир. Фикримизи исбат етмәк үчүн ашағыдакы бејтләри көстәрмәк кифајәтдир:

یا نبی بندهٔ نظامی سر اخلاص و یقین
در ولای تو و سلطان نجف بسته کمر
نیست در روز و شب از گردش ایام مرا
غیر مدح علی و آل علی کاردگر[15]

Еј пејғәмбәр, бәндә Низами чанла-башла
Сәнин вә Нәчәф Султанынын гаршысында кәмәр бағламышдыр.
Заманын кедишиндә кечә-күндүз мәним
Әли вә Әли өвладынын мәдһиндән гејри ишим јохдур.

11 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 218.
12 Ю. Н. М а р р. Касыда Низами в рукописи Азиатского музея, ДРАН, 1924, сәһ. 94—96.
13 Н и з а м и. Лирика. М., 1947, сәһ. 193—198.
14 Чүнк. Асија Халглары Институту Ленинград бөлмәсинин әлјазмалары фонду, шифр А 924, вәрәг 39 б-40 а.
15 Јенә орада.

Јухарыдакы бејтләр дә ајдын көстәрир ки, бу гәсидәнин мүәллифи гәтијјән Низами Кәнчәви ола билмәз, ону чох күман ки, сәфәвиләр дөврүндә јашамыш Низами тәхәллүслү бир шаир јазмышдыр.

Беләликлә, анчаг јухарыдакы алты гәсидәни шүбһәсиз Низами әсәрләри кими көтүрмәк олар. Әлбәттә, Низаминин гәсидәләри анчаг бундан ибарәт олмамышдыр. Јарадычылыға лирика илә башлајан вә өмрү боју бу саһәдә фәалијјәтини давам етдирән, тәхминән 30—40 ил јазыб јарадан, өз дедијинә көрә гәсидә, гәзәл вә мәснәвијә ејни дәрәчәдә рәғбәт көстәрән бир сәнәткарын өмрү боју чәми алты гәсидә јаздығыны демәк чәтиндир. Тәкчә Низами гәсидәләринин тәгриби јазылма тарихләрини, шаирин поемалары арасында кечән фасиләләри вә бир сыра башга фактлары нәзәрә алараг демәк лазымдыр ки, Низами гәсидәләриндән чох аз бир һиссә әлдәдир. Бу алты ше'р там шәкилдә олмаса да, шаирин гәсидә саһәсиндәки фәалијјәтини сәчијјәләндирмәјә мүәјјән дәрәчәдә имкан верир. Низами гәсидәләриндән әлдә олан нүмунәләр көстәрир ки, бөјүк шаир өз сәләфләри вә мүасирләринин бу формадакы әсәрләринә јахшы бәләд олмуш, онларын јарадычылығындакы мүтәрәгги вә һуманист мејлләри давам вә инкишаф етдирмишдир.

Низами гәсидәләриндә ичтимаи-фәлсәфи дүшүнчәләр әсас јер тутур. Даһа конкрет ифадә етсәк, Низами гәсидәләри сөзүн һәгиги мә'насында ичтимаи лирика нүмунәләридир. «Хәмсә»дә олдуғу кими, шаирин гәсидәләриндә дә о дөврүн мүтәрәгги адамларыны дүшүндүрән бир сыра ичтимаи мәсәләләрә тохунулмушдур. Бу ше'рләр о дөврүн лирик экс-сәдасы олуб, Низаминин 30 јашларындан башлајараг өмрүнүн ахырына гәдәр һансы арзу вә идеалларла јашадығыны көстәрир. Мәсәлән,

هم جرس جنبید و هم در جنبش آمد کاروان
کوچ کن زین خیل خانه سوی دار الملك جان[16]

һәм зынгыровлар сәсләнди, һәм дә карван һәрәкәтә кәлди,
Бу карвансарадан чан мүлкүнә тәрәф көч ет —

бејти илә башлајан гәсидәни көтүрәк. Алтмыш бир бејтдән ибарәт олан бу гәсидә һәләлик шаирин «Сирләр

[16] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 185.

хәзинәси»ндән әввәл јазылмыш вә әлдә олан илк әсәри сајылыр. Әсәрин илк бејтләриндән башлајараг шаир инсанлары дөрд һәрфдән ибарәт дүнјанын үзәриндән гәләм чәкмәјә, јә'ни дүнјаны тәрк етмәјә чағырыр. Дүнјаја бағланмағы чәһаләт һесаб едир. Әлбәттә, бурадакы дүнјаны тәрк етмәк чағырышлары илә суфизмдәки тәркидүнјалыг чағырышлары арасында һеч бир әлагә јохдур. Бу һәр шејдән әввәл зүлм вә әдаләтсизлијин һаким олдуғу заманәјә гаршы е'тиразын ифадәсидир.

Низами суфизмдә олдуғу кими, үмумијјәтлә бу дүнјаны тәрк етмәк идејасы тәблиғ етмир. Низамијә көрә бу дүнја фани дејилдир, инсан әсил әбәди һәјаты бу дүнјада газаныр. Низами әдаләтсизликләрин һаким олдуғу, јохсулларын фәрјадыны ешидәчәк бир адам олмајан чәмијјәти тәрк етмәјә чағырыр. Чүнки инсанлары дүнјадан бездирән биринчи нөвбәдә һаким гүввәләрин әдаләтсизлији, һөкумәт мә'мурларынын өзбашыналығыдыр. Шаир дүнјаны дејил, залымлар, тамаһкарлар, сојғунчулар дүнјасыны тәрк етмәјә, даһа доғрусу, онлардан үз дөндәрмәјә чағырыр. Јерләрин, көјләрин дә инсанлардан наразы олдуғу бир вахтда шаир башга чыхыш јолу тапа билмәјәрәк инсанлары динә сығынмаға сәсләјир. Бу диндарлыгдыр. Лакин шаирин мәгсәди дини тәблиғ етмәк дејилдир. Шаир ахирәт, чәннәт хатиринә инсанлары дин јолуна чағырмыр.

دولت از دین جوی نز دنیا در این بستان که نیست
بوی یوسف با بنفشه پیرهن با ارغوان[17]

Дөвләти дүнјада дејил, диндә ахтар, чүнки бу чәмәндә
Бәнөвшәдә Јусиф әтри, әрғуванда көјнәк гохусу јохдур.

Демәк, бу дүнјада һагг, әдаләт вә инсанлыгдан һеч бир әсәр олмадығы үчүн динә пәнаһ апармаг лазымдыр. Демәк, шаирин мүасири олдуғу чәмијјәтдә ағламагдан кор олмуш көзләри сағалда биләчәк «Јусиф әтри» јохдур.

Әлбәттә, шаир динә сығынмаға чағыранда һеч дә ондакы әһкамлара гул олмағы мәсләһәт көрмүр, о, бу јолла ән јүксәк идеалларын гәләбәсинә инаныр. Шаир

[17] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 186.

бунунла инсанлара тә'сир етмәк, онлары јахшы әмәлләр архасынча кетмәјә истигамәтләндирмәк истәјир:

هم زمین را باخلایق ناموافق شد مزاج
هم فلك را با کواکب نا مناسب شد قران
زین قران ایمن شوی گرد ست در قرآن زنی
مهد قرآن جوی کامد مهدی آخر زمان[18]

һәм јерин хасиjјәти халгла мувафиг олмады,
һәм фәләјин бирләшмәси улдузларла мүнасиб олмады.
Әкәр әлини гурана узатсан бу бирләшмәдән хилас оларсан,
Гуран бешијинә сығын ки, ахыр заман Меһдиси кәлмишдир.

Бурада вахты илә Әли Әвһәдәддин Әнвәри тәрәфиндән хәбәр верилән туфана ишарә едилир... Кујa планетләрин Тәрәзи бүрчүндә бирләшмәси нәтичәсиндә күләкли бир туфан гопачаг вә дүнја мәһв олачагмыш. Бу һадисәнин 1186-чы ил сентјабрын 16-да баш верәчәји көзләнилирди[19]. Низаминин гәсидәси бу тарихдән тәхминән 8—9 ил, бәлкә дә чох габаг јазылмышдыр. Лакин Низами бу һадисәни хатырладараг инсанлара тә'сир етмәк истәјир. Шаирин фикринчә, туфан она көрә баш верәчәк ки, инсанлар пис әмәлләрә алудә олмушлар, һәјатын мә'насыны унутмуш, инсани сифәтләрдән узаглашмышлар. Инсанларын пис әмәлләринә чаваб олараг дүнја мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысындадыр. Әкәр инсанлар гурана пәнаһ апарсалар, јә'ни гуранын дедији хејирхаһ әмәлләр архасынча кетсәләр, онлара бу туфандан һеч бир зәрәр тохунмаз. Көрдүјүмүз кими, бурада гурана пәнаһ апармаг чағырышы әслиндә дүнјәви мәгсәд дашыјыр, шаир бунунла өз охучу вә динләјичиләринә тә'сир етмәк истәјир.

Тәсадүфи дејилдир ки, «Хосров вә Ширин» поемасында шаир ејни идејаны даһа ајдын ифадә едәрәк јазыр:

[18] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 187.

[19] В. А. Жуковский. Али Аухадэддин Энвери, Петербург, 1883, сәһ. 24; К. И. Чайкин. К установлению некоторых дать биографии Хагани, сборн. «Хагани—Низами—Руставели». М.—Л., 1935, сәһ. 32; Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 132.

زخسف این قران مارا چه بیم است
که دارادادگرداور رحیم است
قرانی راکه با این داد باشد
چو فال از باد باشد باد باشد[20]

Бу бирләшмәдән олан ај тутулмасындан бизим нә горхумуз?
Чүнки Дарамыз әдаләтли, инсафлы вә гајғыкешдир.
Белә бир әдаләт олан јердә баш верән бирләшмәдән.
Фала көрә күләк олачағы кими, күләк олачагдыр.

Мараглыдыр ки, бурада да шаир чәмијјәти, дүнјаны мәһв едәчәк һәр һансы туфаны, фәлакәти биринчи нөвбәдә инсанларын әмәлләри илә бағлајыр. Әкәр инсанлар арасында јүксәк инсани сифәтләр мөвчуд олса, онлар үчүн һеч бир тәбии фәләкәтин горхусу јохдур. Јухарыда да шаир мәһз инсанлары гурана пәнаһ апармаға чағыранда биринчи нөвбәдә үзүнү дөврүнүн һаким гүввәләринә тутараг онлары әдаләтли, инсафлы, гајғыкеш олмаға вә бүтүн инсанлары хејирхаһ әмәлләр архасынча кетмәјә сәсләјир. Шаир әввәлдән бир аз образлы шәкилдә ифадә етдији фикирләри сонра даһа да ајдынлашдырыр. Биринчи нөвбәдә дөврүнүн һакимләрини әдаләтә чағырыр:

تا نوازد صاحبت آنجا که باشی حکم کش
بندگان را مینواز اینجا که هستی حکمران[21]

Орада табе олдуғун вахт саһибиндән нәвазиш истәјирсәнсә,
Бурада һөкмран олдуғун мүддәт бәндәләри охша.

Дини е'тигада көрә инсанлар «о дүнјада» көрдүкләри ишә көрә мүкафатландырылырлар. Шаир бу инамдан истифадә едәрәк мүасири олдуғу һөкмдарлара тә'сир етмәклә, онлары рәијјәтин гејдинә галмаға дә'вәт едир, бунунла да долајысы илә билдирир ки, онлар халгын гејдинә галмырлар. Бундан сонра кәлән бејтдә шаир фикрини ејни дини инам әсасында даһа да гүввәтләндирәрәк јазыр:

[20] Низами. «Хосров вә Ширин», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 52.

[21] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 192.

دست لطفی را که اری بر سر یك زیر دست
در لحد خورشید یابی در قیامت سایبان[22]

Әкәр лүтф әлини бир јохсулун башына чәксән,
Гәбирдә күнәш тапарсан, гијамәтдә көлкәлик.

Кетдикчә шаирин сәси, ифадә тәрзи дәјишир, о, һакимләрин зүлмкарлығыны онларын үзүнә чырпыр, онлары ахирәт әзаблары илә горхудараг зүлмдән әл чәкмәјә чағырыр:

ظالمی کم کن که برفتر الك عدلت بسته‌اند
گوزتو عدلی نیاید ظلم رادر کش عنان
ظالمان رادر قیامت خصم باشد مملکت
حشویان رادر مسافت چاه یابی نردبان
زان کس مستان و آب خود مبر گر عاقلی
تافرشته از شیاطین خواندت جزیت ستان[23]

Зүлмү аз ет ки, сәнин јол азугәни әдаләтдән тутублар.
Әкәр сәндән әдаләт баш вермирсә, һеч олмаса зүлмүн јүјәнини чәк.
Мәмләкәт гијамәт күнү залымлара дүшмән олур,
Залымларын гаршысына нәрдибан әвәзинә гују чыхар.
Әкәр ағлын варса, өзкә чөрәјини алыб үзүнүн сујуну апарма ки,
Мәләкләр сәни шејтанлардан чизјә[24] алан адландырсын.

Һәлә отуз јашларында олан бир шаир үчүн бу чүр фикирләр ирәли сүрмәк бөјүк чәсарәт иди. Лакин шаирин бу ше'рдә, еләчә дә башга әсәрләриндә тез-тез дини е'тигад вә әфсанәләрә әсасланмасы онун дүнјакөрүшү илә дејил, даһа чох мүрачиәт етдији адамларын бахышлары илә әлагәдардыр. Јери кәлдикчә бир чох дини еһкамлары рәдд едән Низами бунлардан һәр шејдән әввәл өз дөврүнүн һаким гүввәләринә тә'сир көстәрмәк истәмишдир. Дикәр тәрәфдән һеч олмаса, бу јолла шаир ашыб-дашан нифрәтини ифадә едир.

Бә'зи һалларда Низами дөврүнүн һөкмдарларыны һәјатдан, кечмиш падшаһларын агибәтиндән ибрәт алмаға чағырыр:

---

22 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 192.
23 Јенә орада.
24 Чизјә — мүсәлман олмајан халгларын мүсәлманлара өдәдији веркидир.

پرده بردار از زمین بنگرچه بازی میرود
باعزیزان زمانه زیرپرده هر زمان
تا بخرمن خاریابی در کلاه یزد جرد
تابدامن خاك بینی بر سر نوشیروان[25]

Јерин пәрдәсини галдыр, көр өз заманәсинин
Әзизләринин башында нә ојунлар кедир.
Јәздикердин папағында хәрмән-хәрмән тикан тапарсан,
Нуширәванын башында әтәк-әтәк торпаг көрәрсән.

Демәк, өз дөврүнүн ән адил вә нүфузлу һөкмдарлары олан Јәздикердин папағында тиканлар битмиш, Нуширәванын башына торпаг долмушдур. Бу, тәбиәтин ганунудур. Һеч кәс бу ганундан кәнара чыха билмәз. Шаир бу һәгигәти хатырламагла демәк истәјир ки, еј өзүндән дәм вуран, наһаг ганлар төкән, јохсулларын тикәсини әлиндән алыб ишрәт мәчлисләринә сәрф едән һөкмдарлар, билин ки, сизин дә ахырыныз будур.

اندرین غرقابه هم روزی بر اندازی سلیح
گرچو ماهی درع پوشی چون کشف بر گستوان
تا نگردی کودکانه زیر این مهد کبود
کاژدهای کودکست این دایهٔ نا مهربان[26]

Әкәр балыг кими пул-пул олуб, тысбаға кими чанаға да кирсән,
Бу бурулғанда бир күн силаһы јерә атарсан.
Бу көј бешијин алтында ушаг кими чох доланма,
Бу намеһрибан дајә ушаг јејән әждаһадыр.

Шаир бу әсәрдә синифли чәмијјәтин доғурдуғу бир сыра башга ејибләри дә көрүр вә тәнгид едир. Тамаһ, шәһвәт, башгаларында ејиб тапмаг кими сифәтләрин тәнгиди буна мисал ола биләр. Шаир инсанлары «мөһнәт бурулғаны» олан бу дүнјада ајыг олмаға, һәјатын мә'насыны анламаға, өз әлинин чөрәји илә доланыб хејирхаһ әмәлләри илә башгаларына да хејир вермәјә чағырыр. Низами һәр шејдән әввәл инсанлары вар-дөвләт гејдиндән азад олмаға чағырыр. Шаирә көрә инсанын бөјүклүјү вар-дөвләтлә өлчүлмүр:

---

25 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 193.
26 Јенә орада, сәһ. 190.

مردم از زرمه نگردد واجب است این موعظت
بزبتك فربه نگردد لایق است این داستان[27]

Инсан гызылла бөјүк олмаз, бу нәсиһәти демәк лазымдыр,
Гачан кечи көкәлмәз, бу мәсәл јериндә дејилмишдир.

Јахуд:

از تجمل هیچ ناید زر فدی کن زرفدی
تاهمه ساله چوزر هم پیرباشی هم جوان[28]

Дәбдәбәдән һеч бир шеј әлдә едилмәз, пајла гызыллары, пајла
Ки, гызыл кими һәмишә һәм чаван оласан, һәм гоча!

Низами көстәрир ки, һеч бир вары, дөвләти олмајан, тоз-торпаг ичиндә әлләшән, әјнинә јамаглы палтар кејән садә адамлар ичиндә дә нәчиб һисләр вә дујғуларла јашајан, өзүнү хошбәхт сајан адамлар вардыр:

در مرقعهای خاك الود بینی روشنی
پیرزن زین روی كرد آتش بخاكستر نهان[29]

Торпаға булашмыш јамаглылар арасында да нурлу (тәбиәтләр) көрәрсән
Гарылар оду она көрә күлдә кизләдирләр.

Мәһз буна көрә дә бир сыра Шәрг мүтәфәккир шаирләри кими Низами дә инсанлары вар-дөвләт топламаг еһтирасларындан узаг олмаға, аза гане олуб, көнлү шад јашамаға чағырыр:

هر چه‌دامن تاگریبان دستیار خواجگیست
جمله را بر آستین نه استین را بر فشان[30]

Дөвләтлиләрә мәхсус бүтүн кејимләрин
Һамысыны әтәјинә төк, әтәјини чырп!

Шаирин дөвләтлиликдән узаг олмаға чағырмасынын башга сәбәбләри дә варды. Фәләкинин «Һәбсијјә»синдән, Низаминин «Једди көзәл» поемасында мәһбусла-

27 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 190.
28 Јенә орада.
29 Јенә орада, сәһ. 189.
30 Јенә орада, сәһ. 186.

рын диндирилмәси һиссәсиндән дә ајдын олдуғу кими, феодализм дөврүндә вар-дөвләт чох вахт инсанын фәлакәтинә сәбәб олурду.

Һәлә бу әсәрдән башлајараг Низаминин бөјүк бир еһтирасла тәблиғ вә тәрәннүм етдији идејалардан бири дә будур ки, инсан башгасынын чөрәјинә көз тикмәмәли, өз әмәји илә јашамалыдыр.

با حسین و آدم آخر اب و نان دانی چه کرد
خاك هر پایی مشو از بهر مشتی آب و نان
گر همه جلاب دارد آبجوی کس مخور
ورهمه تسبیح باشد نقش‌نان کس مخوان
شیر همت شو مخور جز کسب دست خویشتن
تابنخجیر تو باشد وحش صحرا میهمان[31]

Һүсејнлә Адәмә су илә чөрәк билирсән ки, нә етди!
Бир овуч су вә чөрәк үчүн һәр ајаг алтына торпаг олма.
Дәрман да олса, өзкә сујуну ичмә,
Тәсбиһ дә олса, өзкә чөрәјинә әл узатма!
Өз әлинин газанчы илә доланан һиммәт шири ол!
Гој сәһраларын вәһшиләри сәнин сүфрәнә гонаг олсун.

Бу сөзләр даһа чох сарај шаирләринә мәзәммәт кими сәсләнир. Лакин бу, анчаг мәзәммәт дејилдир, Низаминин өмрү боју тәблиғ етдији һәјат принсипләриндәндир. Низамијә көрә инсан үчүн өз әлинин зәһмәти илә доланмагдан шәрәфли һеч бир шеј јохдур. Мә'лумдур ки, шаир һәмин фикрә поемаларында да дәфәләрлә гајытмыш, «Кәрпич кәсән кишинин дастаны»нда исә бу идејанын ән парлаг бәдии ифадәсини вермишдир.

Үмумијјәтлә, бу гәсидәдә Низами мүасири олдуғу чәмијјәт вә инсан һаггында өз дујғу вә дүшүнчәләрини әкс етдирмиш, арзу вә истәкләрини билдирмишдир ки, һәмин һисс вә дүшүнчәләр, арзу вә истәкләр онун јарадычылыг аләминә мисилсиз бир һуманист кими дахил олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Тохундуғу мәсәләләрә, идејасына, руһуна вә формасына көрә وقت آن است که این مهره مششدر گردد мисрасы илә башлајан ше'р јухарыдакы гәсидәјә чох ја-

31 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 192—193.

хындыр. Бу гәсидәнин нә вахт јазылдығыны дәгиг мүәјјәнләшдирмәк чәтин олса да, ондакы ајры-ајры фикирләрә, дил, услуб хүсусијәтләринә көрә тәхминән «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» әсәрләри јарадылдығы дөврдә јазылдығыны еһтимал етмәк олар.

Бурада да Низами мүасири олдуғу чәмијјәт вә инсанлар һаггында дујғу вә дүшүнчәләрини ифадә етмишдир. Илк бејтләрдән һисс олунур ки, јашадығы мүһит, инсанлар, онларын талеји шаири нараһат едир, ону дүшүндүрүр. Шаир үрәјиндәкиләри каһ үстүөртүлү рәмзләр, каһ ачыг чағырышлар, каһ нәсиһәт, каһ да тәнгид јолу илә ифадә едир:

کرهٔ خاک چوبر گاو نهادست بنا
هربنائی که برین خاک نهی در گردد
گربشیر فلکی پنجه کشد گاو زمین
دارد آن پنجه که باشیر برابر گردد
سگدلانند درین مزرعه میترسم از آنک
شیربددل شود و گاو دلاور گردد
مرغ زیرک نشود شاد برین چرخ کبود
ای بسابرج که زندان کبوتر گردد[32]

Јер күрәси өкүз үстүндә дајандығындан,
Јер үзәриндә тикилән һәр бина дағылачагдыр.
Әкәр көјүн ширинә јерин өкүзү пәнчә узатса,
Онун пәнчәси шир пәнчәсинә бәрабәр оларму!
Бу тарладакылар ит гәлблидирләр, горхурам ки,
Шир горхаглыг көстәрә, өкүз үстүнлүк едә...
Бу мави көјләрдә һеч бир зирәк гуш шад ола билмәз.
Көјәрчинләр үчүн зиндан олан бүрчләр нә чохдур!

Јерин өкүз үзәриндә дајанмасы әфсанәсини хатырлатмагла шаир нә демәк истәјир? Ширлә өкүзүн пәнчәләшмәси нә демәкдир? Шаир өкүзүн галиб кәлмәсиндән нијә горхур, нараһат олур? Әлбәттә, јерин өкүз үзәриндә дурмасыны хатырлатмагла шаир бу әфсанәјә шәрик олдуғуну демәк истәмир, о, һәмин әфсанәдән анчаг өзүнүн

[32] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 222.

дәрин ичтимаи фикирләрини конкрет шәкилдә, еіни заманда нисбәтән үстүөртүлү нәзәрә чатдырмаг үчүн бир истиарә кими истифадә етмишдир. Шаир бунунла демәк истәјир ки, јер күрәси, јә'ни инсан чәмијјәти чиркин еһтираслар, шәр әмәлләр үзәриндә гурулмушдур. Хејирхаһлыгла атылан һәр бир аддым манеәјә раст кәлир, әдаләтсизлик, өзбашыналыг, сојғунчулуг, инсафсызлыг, тамаһкарлыг, пахыллыг вә саирәнин һаким олдуғу феодал-патриархал дөврүнүн зүлмәт сәлтәнәтиндә јанан һәр бир шамын үзәринә гара күләкләр әсир, ону сөндүрмәјә, она галиб кәлмәјә, ону өзүнә табе етмәјә чалышыр. Беләликлә, шаир «шир» сөзү алтында ишыглы, хејирхаһ гүввәләри, өкүз сөзү алтында гара вә шәр гүввәләри нәзәрдә тутур, өз јашадығы мүһитдә икинчиләрин даһа гүвәтли олдуғуну көрәрәк инсанларын ачы талејиндән кәдәрләнир.

Шаир она көрә нараһат олур ки, өз дөврүндә «ит үрәкли», «өкүз гәлбли» инсанларын даһа чох олдуғуну көрүр. Шаир она көрә кәдәрләнир ки, дөврүн узагкөрән, ағыллы, бачарыглы адамларыны «өкүз гәлбли» һакимләр зинданларда чүрүдүр. Зинданларда чүрүјән «зирәк гушлар» ады алтында шаир дөврүн шаһлары тәрәфиндән һәбсә салынан Хаганиләри, Фәләкиләри, растрөвшәнләр тәрәфиндән мүлкү мүсадирә олунуб, өзү зинданлара салынан минләрлә адамлары нәзәрдә тутур. Әтрафында баш верән әдаләтсизлик вә һагсызлыглары көрән шаир јухарыдакы гәсидәдә инсанлары «дүнјаны тәрк етмәјә» чағырырса, бурада дүнјанын тезликлә мәһв олмасыны арзу едир:

کاشکی بر سر ما چرخ سبک تر گشتی
کاسیا زودتر افتد چو سبک تر گردد[33]

Каш ки, чарх башымыз үстүндә даһа сүр'әтлә фырланајды.
Чүнки дәјирман сүр'әтлә фырлананда даһа тез дүшәр (јә'ни охундан чыхыб сынар, мәһв олар).

Лакин Низами никбин шаир олмушдур, о, хејирхаһ гүввәләрин гәләбәсинә инанмыш, гара гүввәләрин күчлү олмасыны инсанларын һәлә гәфләт јухусунда олмасында,

[33] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 221.

шүурча керилијиндә, һәјатын сирләрини, өмрүн мә'насыны дүзкүн дәрк едә билмәмәсиндә көрмүшдүр.

بانك بردار و لگد زن که دل غافل تو
آنچنان خفت که بیدار بمحشر گردد[34]

Сәс сал, тәпик вур, чүнки сәнин гафил үрәјин
Елә јатмышдыр ки, бир дә мәһшәрдә ојанар.

Шаир бу мәһшәрдә ојана биләҹәк гафил үрәкләрә өз сеһркар сәнәти илә тә'сир етмәјә, онлары гәфләт јухусундан ојатмаға чалышмышдыр. О, инанырды ки, инсанларын шүуруну инкишаф етдирмәк, онлара һәјатын сирләрини анлатмаг јолу илә гара гүввәләрә үстүн кәлмәк, аһы көјләрә јүксәлән садә адамларын имдадына јетишмәк олар.

Мәһз буна көрә Низами өз дөврүндә гара гүввәләрин үстүнлүјүнү көрәркән һәгигәтән дәриндән кәдәрләнмәсинә бахмајараг руһдан дүшмәмиш, пессимизмә, мистикаја гапылмамышдыр. Биринчи нөвбәдә үзүнү дөврүн һөкмдарларына тутараг онлара өлкәни нечә идарә етмәк дәрси өјрәтмиш, онлары әдаләтә, инсафа, рәијјәтин гејдинә галмаға чағырмышдыр. Падшаһын рәијјәтә көстәрдији зүлмүн билаваситә онун өзүнә зијан, гајғысыкын исә хејир олдуғуну дөврүн һөкмдарларынын нәзәринә чатдырмаға чалышмышдыр.

شحنه کانصاف دهد دولت میری یابد
میر چون عادل باشد شه کشور گردد
یاوری کن همه را تا همه یار تو شوند
چون همه یار کشی با تو که یاور گردد[35]

Дарға инсафлы олса, әмирлијә чатар,
Әмир әдаләтли олса, өлкәјә падшаһ олар.
Һамынын әлиндән тут ки, һамы сәнә дост олсун,
Сән ки, һәмишә дост өлдүрәнсән, ким сәнә көмәкчи олар?!

Шаир дөврүн һөкмдарларынын нәзәринә чатдырмаға чалышыр ки, әкәр сәнин өлкәндә чахнашма вә наразы-

34 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 223.
35 Јенә орада, сәһ. 224.

лыг варса, бунун сәбәби зүлмдүр, халгын чыхылмаз вәзијјәтидир.

ملك تو رخنه ز خون خوردن مظلومان است[36]

Мәзлумлар ган уддуғундан сәнин мүлкүндә гарышыглыг вар.

Низами әдаләтсиз һөкмдарлара хәбәрдарлыг едәрәк билдирир ки, әкәр һөкмдар рәијјәтә зүлм едирсә ,бир күн бунун ҹәзасыны чәкәҹәкдир. Она көрә һөкмдар бачардығы гәдәр рәијјәтин гејдинә галмалыдыр, бу онун үчүн һәр ики дүнјада јахшыдыр:

چون تو دربند رهی دانه بانبار بنه
که گیاهی بیکی خوشه توانگر گردد
وای آن روز که در کشمکش مظلومان
بر سرت هر سر مویی سر خنجر گردد
باتو کس را نبود در دو جهان دورویی
همه انصاف تو در شکر تو داور گردد[37]

Инди ки, сән бу јола дүшмүсән, һәр дәни анбара ат ки,
Чәмәнлик бир сүнбүллә дә варланар.
Вај о күнә ки, мәзлумларын мүбаризәсиндә,
Башында һәр түкүн бир хәнчәрә дөнә.
Һәр ики дүнјада һеч кәс сәнә гаршы икиүзлүлүк етмәз,
Анҹаг сәнин инсафын сәнә һаким олачаг.

Низаминин бу гәсидәдә гојдуғу мәсәләләрдән бири дә доғру данышмагдыр. Шаир дөнә-дөнә инсанлары көзүтохлуға, хејирхаһлыға, кенишүрәклилијә, әмәјә, фәалијјәтә чағырдығы кими, ејни заманда доғручу олмаға чағырыр:

يك قدم راست بنه تا شوی آزاد چو سرو
که تر ازو بجوی مشك معطر گردد
بر میاور سر از آن فن که دروغ انگارند
هر کجا راستئی از تو مشهر گردد

36 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 224.
37 Јенә орада.

تو چنان باش کاگر نیز دروغی گوئی
راست گویان جهان را ز تو باور گردد[38]

Бир аддым дүз ат ки, сәрв кими дүз оласан,
Тәрәзи бир арпа бојда мүшклә әтирли олур.
Елә јол тутма ки, һарда дүз бир сөз
Белә данышсан јалан һесаб етсинләр.
Сән елә ол ки, әкәр јалан да десән,
Дүнјада дүз данышанлар сәнә инансынлар.

Бу Низаминин өзүнүн һәјатда вә сәнәтдә мөһкәм риајәт етдији принсипләрдән биридир. О, бу көзәл кејфијјәти башгаларына да ашыламаға чалышмышдыр.

Шаирин ән көзәл гәсидәләриндән бири дә:

چراغ دل شب افروز است و چشم عقل نورانی
بدین چشم و چراغ آن به که جوئی گنج پنهانی[39]

Үрәк чырағы кечә ишыгландыран, ағлын көзү нурлудур;
Бу көз, бу чырагла јахшы олар ки, кизли хәзинә ахтарасан —

мәтлә'ли ше'рдир. Ичтимаи, фәлсәфи лириканын ән парлаг нүмунәләриндән олан бу ше'рдә өмрү боју Низамини дүшүндүрән вә «Хәмсә»дә тәкрар-тәкрар әкс олунан бир чох мәсәләләр өз лирик ифадәсини тапмышдыр. Мәтлә'дән дә көрүндүјү кими, шаир инсанлары һәр шејдән әввәл, «кизли хәзинәләр» архасынча кетмәјә чағырыр вә көстәрир ки, һәр кәс бу «кизли хәзинәнин әсасына» чатмаг истәјирсә, «чисим тилсимини» сындырмалыдыр, чүнки бу тилсими сындырмамыш һәмин хәзинәјә јол тапмаг чәтиндир. Шаир бунунла нә демәк истәјир? Кизли хәзинә нә демәкдир? Бу суаллара гәсидәни анчаг бүтөвлүклә охудугдан сонра чаваб вермәк олар.

Гәсидәни охудугдан сонра инсан гәтијјәтлә белә-бир гәнаәтә кәлир ки, шаир бунунла инсанлары дүнјапәрәстликдән, мал-дөвләт, шан-шөһрәт алудәчилијиндән әл чәкиб, әсил хәзинә олан һәјат һәгигәтләрини дәрк етмәк, өмрүн мә'насыны баша дүшмәк, дүнјанын сирләрини анламаг бачарығына малик олмаға чағырыр. Бу хәзинәјә саһиб олмағын әсас шәртләриндән бири одур ки, инсан өз әлинин зәһмәти илә доланыб, чөрәк үчүн башгаларына гул олмамалыдыр:

چو مار گنج اگر شاهی مشو بر هر دری حلقه
که جای شاهماران را نیابی جز بویرانی[40]

Хәзинә иланы кими шаһ олсан да һәлгә кими һәр гапыдан асылма,
Чүнки иланлар падшаһынын јери анчаг харабалыгдыр.

Јә'ни әкәр бир бачарығын, исте'дадын варса, чөрәк үчүн башгаларына гул олма. Шаир бунунла бир парча чөрәк үчүн өмрүнү сарајларда кечирән, һәр чүр алчаглыға, һәгарәтә дөзән мәддаһ шаирләри нәзәрдә тутур. Онларын әсил јерини, һарада олмаларыны көстәрир. Шаир јохсул дахмаларын талејини дүшүнмәли, онларын ичәрисиндә олмалы, онлардан јазмалыдыр. Әсил хәзинәни о бурада јарада биләр... Хәзинә иланы харабада олан кими, исте'дад, һүнәр саһиби дә халг ичәрисиндә олмалыдыр. Демәк, шаир инсанлары хәзинә иланындан нүмунә көтүрмәјә чағырыр. Лакин онлары тәбиәт е'тибарилә илан јох, инсан олмаға сәсләјир:

غلط گفتم مکن ماری اگر مار بهشتی خود
که منشور تو ننویسند جز بر شغل دیوانی[41]

Сәһв дедим: әкәр чәннәт иланы да олсан, илан олма
Ки, сәнин талејини диван ишиндән башга јерә јазмасынлар.

Кечә-күндүз ојаг олуб чыраг кими јанмағы Низами инсанын әсас мәзијјәтләриндән сајыр, ојаглығы тәрәннүм едир:

ریاض روشنی خواهی چو گوهر شب چراغی کن
که بی شب نو رننماید چراغ گوهر کانی[42]

Ишыглы бир бағ истәјирсәнсә, көвһәр олуб кечәләр чыраг кими јан.
Чүнки мә'дән көвһәринин чырағы анчаг кечәләр ишыг сачыр.

Јә'ни һансы падшаһ абад дөвләт, һансы инсан хошбәхт һәјат истәјирсә, кечә-күндүз ојаг олмалы, халгын, өлкәнин гејдинә галмалы, өз зәһмәти, һүнәри илә өзүнә

[38] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 222.
[39] Јенә орада, сәһ. 253.
[40] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 253.
[41] Јенә орада.
[42] Јенә орада.

чөрәк газанмалы, көзәл хүсусијјәтләри илә һәм башгаларынын, һәм дә өзүнүн көнлүнү шад етмәлидир.

Лакин бу сөзләр биринчи нөвбәдә дөврүн һөкмдарларына ишарәдир. Бир аз сонра шаирин дедији ашағыдакы сөзләр дә буну тәсдиг едир:

چومه شب خیز شو کانجا بشب خیزی توان کردن
اگر ماه جهان بینی و گر شاه جهان بانی
جهان را حال چون باشد؟ که باشد هر سحر گاهی
خروس پیرزن بیدار و خفته باز سلطانی[43]

Әкәр дүнја көрән ај, өлкә идарә едән шаһсанса,
Ај кими кечәләр ојаг олмаг лазымдыр.
Әкәр һәр сәһәр гарынын хорузу ојаг галыб
Шаһлығын алычы гушу јатса, дүнјанын һалы нечә олар.

Бунунла Низами күнләрини ејш-ишрәтлә, сәрхошлугла, овла кечирән, өлкәнин гејдинә галмајан дөврүн һөкмдарларыны тәнгид едир. Онларын нәзәринә чатдырыр ки ,әкәр сиз абад өлкә истәјирсинизсә, кечә-күндүз јатмајын, өлкәнин, халгын дәрдләрини, шикајәтләрини ешидин, дөвләт мә'мурларынын өзбашыналыгларына нәзарәт един. Лакин Низами дөврүнүн һөкмдарлары халгын талеји илә марагланмағы һеч ағлына да кәтирмирди. «Шаһлығын алычы гушу» әсрләрин гәфләт јухусунда иди. Онларын ичәрисиндә растрөвшәнләрин һәрәкәтләрини, өзбашыналыгларыны хәјанәт һесаб едән, өлкәнин, халгын гејдинә галан, мүдрик халг нүмајәндәләринин сәсини ешидиб ондан дәрс алан «бәһрамкурлар» јох иди. Низами дөврүнүн һөкмдарларына «кизли хәзинәләр» дејил, мүһарибәләр, сојғунлар, веркиләр нәтичәсиндә јетим ушагларын, тагәтсиз гочаларын, һамилә гадынларын чөрәјини әлиндән алмаг баһасына топланмыш гызыллар, даш-гашлар, инчиләр, мирвариләрлә долу хәзинәләр лазым иди. Онларын пешәси күнүнү сәрхошлугла кечирмәк, һүнәр вә исте'дад саһибләрини пул вә зор күчүнә бир ојунчаға чевириб бундан ләззәт алмаг иди. Мәһз буна көрә Низами өз дөврүнүн һөкмдарларыны

[43] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 253.

һәр чүр инсани сифәтләрдән узаг бир варлыг кими гәләмә алараг јазыр:

گر انسانیتی داری، مخور جز خون خود شربی
که طعم مادر آوردست خون در عرق انسانی[44]

Әкәр инсанлығын варса, өз ганындан башга шеј ичмә!
Чүнки инсан дамарында ахан ган ана дады верир.

Шаир бунунла демәк истәјир ки, сәнин ичдијин шәраб халгын үрәк ганыдыр, инсанын ганында ана дады (ана судунун дады) вар, демәк, сәнин ичдијин ган ана ганыдыр, сән ана гатилисән, әкәр зәррәчә инсанлығын варса, ана гатили олма, өзкә чөрәјини әлиндән алма, өз зәһмәтинин бәһрәсини је. Шаирин өз сөзү илә десәк:

و گر خواهی که بر خوانت بیارد مرغ و ماهی را
مکن جز پوزه دریوزه چو ز نبیل سلیمانی[45]

Әкәр истәјирсән ки, суфрәнә гуш вә балыг кәтирсинләр,
Сүлејман зәнбили кими ағзыны һәр јердә јолчулуға ачма!

Бурада шаир сојғунчулуг, гарәт, верки јолу илә вар-дөвләт топланмасыны диләнчилик адландырыр, о чүмләдән дә үстүөртүлү шәкилдә дөврүнүн һөкмдарларыны диләнчи адландырыр.

Шаир бурада дүшүнчәләрдән ајылыр, өз тәнгидиндә чох дәринә кетдијини һисс едир, өзүнә хитаб едәрәк дејир:

محصل چند باشی چند بر غمهای این دیوان
معاشر وار شو، یعنی که زنگی شو نه زنگانی[46]

Нә гәдәр бу диванын гәмләрини синәнә јығачагсан, нә гәдәр?!
Сән дә башгалары кими јаша, јә'ни Зәнчани јох, зәнчи ол.

Низами бунунла нә демәк истәјир? Илк мисра ајдындыр. Шаир өмрү боју инсанларын, дүнјанын гәмини чәкмиш, әсәрләриндә дә бу гәмләри дөнә-дөнә әкс етдирмиш, чәмијјәтин сағалмаз јараларына мәлһәм гојмаг

[44] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 253.
[45] Јенә орада.
[46] Јенә орада.

истәмишдир. Јухарыдакы ше'рдә дә илк мисралардан башлајараг ону даһа чох дүшүндүрән, нараһат едән, кәдәрләндирән мәсәләләрдән сөһбәт ачмышдыр. Лакин шаир санки өзүнү тутдуғу јолдан дөнмәјә, халгын дәрдини, дүнјанын, инсанларын гәмини чәкмәмәјә чағырыр. Амма бу өзү дә шаирин хејирхаһ сөзләрини баша дүшмәк истәмәјән гүввәләрә гаршы е'тиразынын ифадәсидир. Низами демәк истәјир ки, дүнјанын гәмини аз чәк, онсуз да сәнин дедикләрини ешидән, ону анлајан јохдур. Анчаг икинчи мисра бир гәдәр мүрәккәбдир. «Зәнчани» сөзү илә шаир әхилик бирлијинин баниси, Низаминин мүршиди һесаб олунан Әхи Фәрәч Зәнчанини нәзәрдә тутмурму? Бизим фикримизчә, бу һәгигәтән дә беләдир. Белә олан сурәтдә Низаминин әхи бирлији илә јахынлығы шаирин өз сөзләри илә тәсдиг олунмуш олур.

Низами дүнјанын гәмләрини чәкмәк, инсанларын талејини дүшүнмәк нөгтеји-нәзәриндән өзүнү дөврүнүн Әхи Фәрәч Зәнчаниси һесаб едир. Бу өзү дә Әхи тәшкилатынын бир үзвү олмагдан даһа артыгдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Низами әсәрләриндә ирәли сүрүлән фикирләрин чоху әхилик бирлијинин ибн-Бәтутәнин тәсвиринә әсасән кұман едилән мәрамнамәси илә сәсләшир[47].

Лакин бу кичик, чох дәрин мә'налы рич'әтдән сонра шаир јенә чәмијјәт вә инсан һаггында дүшүнчәләринә гајытмыш, јүксәк бәшәри һиссләр тәрәннүм етмишдир. Низами ше'ринин јүксәк һуманизми ондадыр ки, о, инсана онун јарадычы, гуручу әлләринә, башгаларына да хејир верән әмәлләринә көрә гијмәт вермишдир.

О, мүһарибәләрдә ган төкмәји, башгаларыны зинданларда чүрүтмәји инсанын јүксәк адына лајиг көрмәмишдир. Ахы инсан һәбсханаларда чүрүмәк, бир охун гурбаны олмаг үчүн јаранмамышдыр. Мәһз буна көрә дә шаир инсанлары өзләринә ад гојаркән дәмирчи дејил, көзәкчи ады гојмага чағырмышдыр:

اگر نامی نهی بر خود رفو گرنه نه آهنگر
اگر اهن شوی باری کلیدی کن نه پیکانی

---

[47] Бу мәсәләјә илк дәфә Ј. Е. Бертелс диггәт јетирмишдир. Бах: Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 113.

کلید قفل زند انی، درو زنجیر ان بشکن
کلیدی نیك زنجیرش کند چون قفل زندانی [48]

Әкәр өзүнә бир ад версән, көзәкчи ады вер, дәмирчи јох!
Әкәр дәмир олсан, бары пејкан јох, ачар ол!
Зиндан гыфылынын ачарысанса, онун гапы вә зәнчирини сындыр;
Јахшы ачар зиндан гыфылыны нечә зәнчирләјәр?!

Јә'ни әкәр инсансанса, гој сәнә көзәкчи десинләр, сән гијмәтли парчаларын үзүлмүш јерләрини көзә, ејни заманда өз хош тәбиәтин, инсани сифәтинлә тәбиәтин шәрәфи олан инсанларын үрәјинә дүшмүш јаралары сағалт, бир сөзлә, сөзүн кениш мә'насында көзәкчи ол, анчаг инсанлары бир-биринә гырдыран силаһлар гајыран дәмирчи олма. Биринчи пешә даһа јүксәк, даһа инсани сәнәтдир.

Мә'лумдур ки, дәмирчи анчаг силаһ гајырмыр, о хејирли, динч әмәк үчүн зәрури олан аләтләр дә дүзәлдир, мәсәлән, котан, хыш, әрсин вә с. Лакин дәмирчи ејни заманда силаһ гајырыр, бу силаһларла инсанлар бир-биринин ганыны төкүр, евләри виран гојурлар. Көзәкчи исә анчаг көзәјир, илмә дүшмүш, мүәјјән јери үзүлмүш, јанмыш гијмәтли парчалары көзәјир, она јени чан, јени һәјат верир. Мәһз бу чәһәтинә көрә шаир көзәкчилији дәмирчиликдән үстүн тутур, дәмирчи ејни заманда силаһ да гајырдығы үчүн шаир бу ики пешәни гаршы-гаршыја гојур. Әлбәттә, буну һәрфи-һәрфинә баша дүшмәк олмаз, шаир бу сөзләр алтында даһа кениш вә јүксәк фикирләр ифадә едир. Әкәр дәмир олсан, ачар ол, бағлы гапылары ач, пејкан кими көзләрә, үрәкләрә батыб, арзулары үрәкдә, көзләри јолда гојма!.. Мәһз буна көрә Низами ше'ри Шәрг әдәбијјатында «һуманизмин зирвәси» сајылыр[49]. Ашағыдакы бејт исә ачыг-ачығына әхилик руһундадыр:

اگر شیری درین بیشه هم از خود کن تو پشتیوان
اگر گرگی در آن باران هم از خود کن تو بارانی [50]

---

[48] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 254.

[49] А. Н. Болдырев и И. С. Брагинский. Соображения о периодизации классической персидско-таджикской литературы, журн. «Народы Азии и Африки», 1965, № 2, сәһ. 107.

[50] Низами. Диване-гәсадео гәзәлијјат, сәһ. 255.

Әкәр ширсәнсә, бу мешәдә сән өзүн өзүнә арха ол!
Әкәр гурдсанса, о јағышлыгда сән өз күркүнлә горун!

Јә'ни бу чәмијјәт вәһши һејванлар кими бир-бирини дидиб парчаламаға һазыр олан инсанларла долудур. Она көрә сән башгасына јем олмамаг үчүн өзүнү мүдафиә етмәјә, өзүнү горумаға һазыр ол, заманәнин зүлм вә ишкәнчәләринә гаршы өз ағлын, һүнәрин, ајыглығын, хош әмәлләринлә еле галхан дүзәлт ки, нә дарғаларын өзбашыналығы, нә оғруларын әли сәни «ислатмасын». Мә'лумдур ки, мәшһур сәјјаһ Ибн-Бәтутә өз һүгугуну әлдә силаһ мүдафиә етмәји, залымын јолуну кәсиб, лазым олдугда ону арадан галдырмағы әхиләрин әсас хүсусијјәтләриндән бири кими көстәрмишдир[51].

Низами өзү јухарыдакы гыса гејдиндә әхиләри, даһа доғрусу, Әхи Фәрәч Зәнчанини әсасән дүнјанын, инсанларын талејини дүшүнән бир адам кими көстәрир. Бу чәһәти Ибн-Бәтутә дә гејд едир[52]. Беләликлә, көрүрүк ки, шаирин поемаларында дөнә-дөнә вә даһа ајдын шәкилдә ифадә олунмуш (мәсәлән, «Нә үчүн алчаглара бојун әјирсән» сөзләри илә башлајан лирик парчаны көстәрмәк олар. Ј. Е. Бертелс бу парчаны әхиләрин залымлара, истисмарчылара гаршы мүнасибәтләринә чох јахын олдуғуну јазмышдыр) һәмин фикир јухарыдакы бејтдә өз әксини тапмышдыр.

Бу гәсидәдә шаирин бир сыра фәлсәфи фикирләри, о дөврдәки елмин вәзијјәти һаггында дүшүнчәләри, дахили үрәк чырпынтылары да өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, маддәләрин даима бир-биринә чеврилмәси һаггында шаирин дүшүнчәләри буна мисал ола биләр.

تو از عشقی و عشق از تو و این دور مسلسل بین
چه از خانی بود دریا چه از دریا بود خانی
حدیث در همان آب است کو صورت بصورت شد
گهی باران بارنده گهی لؤلؤی عمانی[53]

Сән ешгдән јаранмышсан, ешг сәндән, сән бу ардычыл чеврилмәләрә бах!

Чешмәдән дәрја әмәлә кәлир, дәрјадан чешмә!
Дүррүн сөһбәти дә һәмин судур ки, сурәтдән сурәтә кечир;
Каһ јаған јағыш олур, каһ да үмман инчиси.

Низаминин о дөврүн елми һаггында дүшүнчәләри дә диггәти чәлб едир. Шаир әввәлчә инсанлары елм архасынча кетмәјә чағырараг јазыр:

شکار پاك میخواهی، بتیر علم صید افکن
که پاك آیین بعلم آمد سگی صیدی ز کهدانی[54]

Әкәр тәмиз (һалал) ов истәјирсәнсә, елм оху илә ов ет!
Чүнки ов итләринин ову тә'лим алдыгларына көрә һалалдыр!

Лакин бир гәдәр сонра гејд едир ки, бу дөвранын мүшкүлләриндән һәлә һеч кәс — истәр Шејда Бәһлул олсун, истәр јунанлы Әфлатун бир мүшкүл беләачмамышлар. Она көрә дә елм архасынча кетмәкдәнсә, мүсәлманвары јашамаг даһа мәсләһәтдир.

چوعقل هیچ دانایی نداند سرغیبی را
قلم در کش بد انایی علم بر کش بنادانی
مسلمان وارزی با خلق و میباش از بلاایمن
بلاآنجا فرود آید که بر خیزد مسلمانی[55]

Һеч бир алимин ағлы кизли сирләри билмәдији үчүн
Елм үстүндән гәләм чәк, наданлыг бајрағыны галдыр.
Халгла мүсәлманвары јаша ки, бәладан узаг оласан,
Бәла о јердә баш верәр ки, орада мүсәлманлыг арадан галхмыш олсун.

Әлбәттә, Низами сөзүн һәгиги мә'насында наданлыға чағырмыр, бурада о дөврки елмин бир чох суаллара чаваб вермәкдә күчсүз олдуғундан, елмин, чәмијјәтин һаким, иртичачы гүввәләри тәрәфиндән јахшы гаршыланмадығындан доған мә'јуслуг ифадә олунмушдур.

Лакин Низаминин бу ше'рдә өзүнү каһ дүнјанын гәмләрини аз чәкиб, башгалары кими јашамаға чағырмасынын, каһ елм үзәриндән гәләм чәк демәсинин, каһ

51 Бах: Е. Э Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 112—113.
52 Јенә орада, сәһ. 113.
53 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 255.
54 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 254.
55 Јенә орада, сәһ. 255.

да мүсәлманвары јашамағы јахшы һесаб етмәсинин бир сәбәби дә о иди ки, шаирин дөврүндә һәгиги елми, фәлсәфи биликләр ашылајан, јүксәк ичтимаи идеаллар тәрәннүм едән ше'р, үмумијјәтлә, дөвр вә хүсусилә һаким гүввәләр тәрәфиндән лагејд гаршыланыр, бу чүр әсәрләрин мүәллифи јарыач бир һәјат кечирмәјә мәчбур олурду. Мәһз буна көрә дә Низами јазырды:

در این بازار بطالان بلند اوازه‌ای تا کی
چو دوران کن کمر بندی وچون مرغان کمر خوانی[56]

Бу бәтталлар базарында нә гәдәр уча авазлылыг едәчәксән?!
Дөвран кими кәмәр бағла, гушлар кими дағ јамачларында һарај галдыр!

Шаир бунунла өзүнә мүрачиәт едәрәк билдирир ки, сәнин јүксәк идеаллар тәрәннүм едән, зүлмә, әдаләтсизлијә, өзбашыналыға, һәрч-мәрчлијә, наданлыға гаршы чеврилмиш әсәрләринә әһәмијјәт верән, ону ешидән јохдур, тутдуғун јолдан дөн, дөвран кими кәмәр бағла, чәмијјәтдән узаглаш, гушлар кими кедиб дағ јамачларында чәһ-чәһ вур. Әлбәттә, бөјүк шаир һеч вахт бу фикрин үзәриндә гәти дурмамышдыр, бу, олса-олса шаирин өлмәз әсәрләринә һаким гүввәләр тәрәфиндән лајигли гијмәт верилмәмәсиндән доған мә'јуслуғун ифадәсидир.

Үмумијјәтлә көтүрдүкдә исә шаир һеч вахт өз ше'ринин «јүксәк авазлылығындан» пешиман олмамыш, онларын әсрләр боју инсанларын мә'нәви тәрбијәсиндә, шәрин мәғлуб едилмәси, хејрин галиб кәлмәси јолунда мүбаризәдә ојнајачағы бөјүк рола инанмышдыр. Һәтта бу ше'рдә дә һәмин инам өз әксини тапмышдыр:

در آن دولاب گردنده چنان دارم خداوندا
که بر اجزای اوقاتم فرو ناید پشیمانی[57]

Бу фырланан көјләрин алтында јарәб, елә ет ки,
Һеч вахт көнлүмә пешиманлыг кәлмәсин!

Бу сөзләрдә шаирин гәлбән, руһән өз «уча авазлылығ»ынын доғрулуғуна инамы ифадә олунмушдур.

---

[56] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 255.
[57] Јенә орада.

Низами гәсидәләриндән бири дә мәшһур «Гочалыг» ше'ридир. Јүксәк шаиранә бир дилә малик олан бу әсәри Низами өмрүнүн сон күнләриндә јазмасына бахмајараг о, өз ше'ријјәти, көз гамашдырычы бәдии васитәләри илә инсаны һејран едир. Бурада шаир өз гочалығыны бүтүн чизкиләри илә бир рәссам кими тәсвир едир. Мәһз бу ше'рдән өјрәнирик ки, артыг шаир тагәтдән дүшмүш, бели икигат олмуш, сачлары ағармыш, дишләри төкүлмүшдүр, көзләри ағы гарадан сечмир. Лакин бу тәсвир өзлүјүндә ағыр шикајәт тә'сири бағышламыр. Низами классик Шәрг поетикасынын әлван нахышларындан бачарыгла истифадә едәрәк көзәл бир әсәр јаратмышдыр. Мәсәлән, шаир белинин ики гат олмасыны тәсвир едир. Анчаг буну елә көстәрир ки, куја кәнчлијини әлиндән салыб итирдијиндән, белини әјмишдир ки, көрсүн һәмин әлдән дүшән кәнчлик һарададыр, тапыб көтүрсүн. Јахуд шаир кимсәсизлијини тәсвир едәрәк јазыр:

زمن کسی نکند یاد زانکه نتوانم
زضعف حال که بر خاطر کسی گذرم[58]

Һеч кәс мәни јада салмыр, она көрә ки,
Бәдәнимин зәифлијиндән бир кәсин хатиринә белә дүшмүрәм.

Һалбуки бу көстәрилән сәбәбләрин һеч бири һәмин һадисәләрин әсил сәбәбләри дејилдир. Лакин бу шаиранә мүгајисәләр һәмин ше'рә кәдәрли бир тәбәссүм бағышлајараг ону бәдии чәһәтдән көзәлләшдирмишдир. Һәмин бәдии васитәјә «һүсни-тә'лил», «көзәл әсасландырма» ады тәсадүфи верилмәмишдир. Бу гәсидә демәк олар ки, башдан ајаға бу үсулла јазылмышдыр. Мәһз бу бәдии васитәнин сајәсиндә хүсуси тә'сир күчүнә малик көзәл бир әсәр јаранмышдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, «Гочалыг» гәсидәси садәчә олараг шаирин гочалыг дөврүнү тәсвир едән бир әсәр дејилдир. Бу һәр шејдән әввәл чаванлығы бир шимшәк кими кечиб кедән һәссас гәлбли шаирин мүасири олдуғу чәмијјәтдәки әдаләтсизликләрә, һагсызлыглара гаршы сон е'тиразы, санки гырх илә гәдәр давам едән јарадычылыг фәалијјәтинә вурулан јекундур.

---

[58] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 197.

Шаир өз јарадычылыг јолуна нәзәр салараг јазыбјаратдыгларыны күнаһ вә хәта кими гијмәтләндирир:

گذشت عمر و نکردم بجز گنه کاری
میان مردم از آن روی مانده پیش سرم
بغیر حرف خطا نکتهٔ نشد مر قوم
زنوك كلك قضا بر صحيفهٔ قدرم[59]

Өмүр кечди, күнаһкарлыгдан башга бир иш көрмәдим
Она көрә башым халг арасында ашағыдыр.
Гәза гәләминин учу илә гәдәримин сәһифәсиндә
«Хәта» сөзүндән башга бир нөгтә белә јазылмамышдыр.

Лакин һуманист мүтәфәккир шаирин кур сәси јанында бу тәәссүфкеш сөзләр ешидилмәз олур. Шаир узун мүддәт динә вә дүнјаја гаршы ирәли сүрдүјү чәсарәтли ичтимаи, фәлсәфи фикирләрә көрә өзүнү, «үсјан багчасында әјилмиш бир фидана» бәнзәдир, ислам руһаниләринин хәјал едә биләчәјиндән даһа «бетәр» дүшүндүкләрини гејд едир:

نهال خم شدهٔ بوستان عصیانم
که دهر خشك کند بهر آتش سقرم
در این قضیه قضار است حق بجانب و من
ز هرچه آن گذرد در خیال از آن بترم[60]

Үсјан бағчасында әјилмиш бир фиданам,
Мүһит мәни чәһәннәмдә јандырмаг үчүн гурудур...
Бу мәсәләдә һагг гәзанын тәрәфиндәдир.
Мән хәјал олуначағындан даһа бетәрәм.

Һуманист вә мүтәфәккир Низами бу «бетәрлијә» көрә пешиман дејилдир, о, бунунла фәхр едир, лакин ону бә'зән она көрә «күнаһкарлыг», «сәһв» адландырыр ки, шаирин дөврүндә һәмин «јүксәк авазлы» фикирләрин хиридары јох иди.

Шаир «күнаһ» иш көрмәсиндән әсла шикајәтләнмир, әксинә, буну һүнәр һесаб едир вә һәмин һүнәри гијмәтләндирмәјән, гијмәтләндирә билмәјән заманәдән шикајәтләнир:

هنر نهفت مرا زیر چشم عیب طلب
که بدتر است زهر عیب حالیا هنرم[61]

Ејб ахтаран көзләр һүнәрими инкар едир,
Әслиндә һүнәрим (онлара) һәр ејбдән пис көрүнүр.

Шүбһәсиздир ки, Низами јарадычылығынын илк дөврләриндән мисилсиз бир шаир кими бүтүн Јахын Шәргдә танынмыш вә шөһрәт газанмышды. Сарајда јашамамасына бахмајараг Низамијә бөјүк әсәрләр јазмаг үчүн ајры-ајры һөкмдарлардан тез-тез сифаришләр кәлирди. Лакин Низами поезијаја һәјат һәгигәтләрини әкс етдирмәк, һәјаты јахшылашдырмаг васитәси кими бахдығындан, әсәрләриндә дөврүн ачы һәгигәтләрини ачыб көстәрдијиндән, һаким гүввәләрин әдаләтсизлији вә өзбашыналығыны онларын үзүнә чырпдығындан онун әсәрләриндә «нөгсанлар» көрүр, онун мүәллифини лазыми гәдәр мүкафатландырмырдылар. Бу «нөгсанлар» сырасына әсасән шаирин мүһүм ичтимаи, фәлсәфи дүшүнчәләри дахил едилирди.

Низами бу әсәрдә дә бүтүн башга әсәрләриндә олдугу кими мүасири олдуғу чәмијјәтдәки әдаләтсизликләрдән, өзбашыналыглардан шикајәтләнмиш, заманәнин онун гол-ганадыны сындырмасындан, чәрхин онун ајагларына балта вурмасындан данышмышдыр. Хүсусилә ашағыдакы мисраларда нә гәдәр ачы бир һәгигәт ифадә олунмушдур:

حلاوتی نبرد کام جان ز خوان حیات
که طعم زهر دهد شیرو شیره و شکرم[62]

Чан дамағым һәјат сүфрәсиндән һеч бир ширинлик апармады.
Судум, ширәм, шәкәрим дә агзымда зәһәр дады верир.

Она көрә ки, шаир јашадығы мүһитдә өмрү боју инсанијјәт, һагг, әдаләт вә с. көрмәмиш, бир тәрәфдән садә адамларын ачыначаглы вәзијјәти, онларын талеји, дикәр тәрәфдән шаирин өз һәјаты, өз талеји ону һәмишә кәдәрләндирмишдир.

[59] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 198, 202.
[60] Јенә орада, сәһ. 201, 202.
[61] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 200.
[62] Јенә орада, сәһ. 198.

Низаминин фәхријјә-гәсидәси дә Јахын Шәрг классик ше'ринин ән көзәл нүмунәләриндән биридир.

Мә'лум олдуғу кими, фәхријјә гәсидәнин бир нөвү, ејни заманда әксәр гәсидәләрин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими «чаһилијјә» дөврүндән башлајараг әрәб ше'риндә мөвчуд олмушдур. Сонралар әрәб ше'ри ән'әнәләринин тә'сири вә бир сыра башга ичтимаи вә әдәби амилләрин тә'сири алтында фарс дилли әдәбијјатда да фәхријјәләр јазылмаға башламышдыр. Фарс дилли ше'рдә илк фәхријјә нүмунәләринә XI әсрин биринчи јарысында јазыб јаратмыш Мәнучеһри Дамғанинин јарадычылығында тәсадүф олунур. Бу да тәсадүфи дејилди. Мәнучеһри әрәб ше'ринә јахшы бәләд олан вә өз гәләм јолдашлары тәрәфиндән тә'нә вә бөһтанлара мә'руз галан илк шаирләрдән иди. Лакин фәхријјә XII әсрдән е'тибарән даһа да гүввәтләнмиш вә бу дөврдә јазыб јарадан сәнәткарларын ән севимли мөвзусу олмушдур. Даһи Азәрбајчан шаири Хаганинин јарадычылығында фәхријјә мөвзусу хүсусилә кениш јер тутмушдур.

Бу дөврдә фәхријјә мөвзусунун әдәбијјатда кениш јер тутмасы бир тәрәфдән әрәб ше'ри ән'әнләри илә та-
јер тутмасы бир тәрәфдән әрәб ше'ри ән'әнәләри илә тазијјәтиндән, онларын арасындакы рәгабәтдән, шаирләрин өз әсәрләрини башгаларынын тә'нә вә бөһтанларындан горумаг мејлиндән, өз әсәрләрини тәблиғ етмәк, онун әсас мәзијјәтләрини нәзәрә чатдырмаг, хидмәт етдикләри һөкмдарын даһа чох хошуна кәлмәк арзусундан ирәли кәлирди. Бир сөзлә, фәхријјә шаирләрин өзләри тәрәфиндән јазылмыш әдәби тәнгид ролуну ојнајырды. Лакин бу «әдәби тәнгид» шаирләрин өзләри тәрәфиндән јазылдығы үчүн әсасән мүбалиғәли тә'рифләрдән ибарәт олур вә бу нөгтеји-нәзәрдән даһа чох мәдһијјәләрә јахынлашыр. Анчаг мәдһијјәләрдән фәргли олараг бөјүк сәнәткарларын фәхријјәләри тамамилә реал зәминдән доғур вә мүбалиғәли шәкилдә олса да, онларын јарадычылығыны әсасән доғру сәчијјәләндирир. Мәсәлән, Хагани бир мәддаһ кими өзүнү Һәссанүл-әчәм адландырараг, Рудәки, Үнсури, Мүиззи вә башгаларыны өз ше'р сүфрәсинин гырынтылары илә доланан шаирләр һесаб едир. Ичтимаи фәлсәфи ше'рләринә көрә исә өзүнү Сәнаи, Ләбид кими сәнәткарларла мүгајисә едир.

Низами Кәнчәви «Хәмсә»дәки фәхријјәләрдә өзүнү анчаг мүәјјән мүнасибәтлә Сәнаи вә Фирдовси илә мүгајисә едир вә әсәрләринин һәр ики сәнәткарын ше'рләриндән үстүн олдуғуну көстәрир. Низаминин бу фикрини мүасир низамишүнаслыг да тәсдиг едир. Низаминин фәхријјә-гәсидәсинә кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, бу тамамилә јени вә орижинал бир әсәрдир. Бу гәсидә бир-бири илә сых бағлы олан үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә шаир ајрыча бир еһтирас вә пафосла өзүнү тә'рифләјир, фәзиләтләр мүлкүнүн падшаһы, сөз мүлкүнүн Кејгубады, ше'р аләминин күнәши олмасындан, гәзәлләринин әрғәнун сәдасы кими хош олмасындан, инчә мә'налы ше'рләринин ширинлијиндән, ләтифлијиндән, рәванлығындан, зөвгләри охшамасындан данышыр, бәдиһә, мүәмма, ше'рләрдә сәтиралты мә'налар ифадә етмәк, көзәл хәтлә јазмаг, уча вә хош авазла охумаг кими кејфијјәтләрә малик олмасындан сөһбәт ачыр вә бүтүн бу саһәләрдә өзүнүн һамыдан үстүн олдуғуну көстәрир. Әлбәттә, үчүнчү дәрәчәли шаирләрин белә фәхријјә јазыб өзүнү ше'р аләминин јеканәси адландырдығы бир дөврдә Низаминин өзүнү бу чүр сөзләрлә тә'рифләмәси тамамилә тәбии иди.

Низами гәсидәсинин биринчи һиссәси өз дөврүнүн фәхријјә ән'әнәләри әсасында јазылмышдыр. Лакин чәсарәтлә демәк олар ки, нә Низамидән әввәл, нә Низамидән сонра һеч кәс бу көзәлликдә фәхријјә јазмамышдыр. Һәтта Хагани кими мисилсиз бир гәсидә устадынын фәхријјәләри белә өз образлылығы, пафосу, форма јығчамлығы, мәзмун кенишлији вә с. чәһәтләрдән Низами фәхријјәсиндән хејли ашағыда дурур. Бу фикрин доғрулуғуну тәсдиг етмәк үчүн ашағыдакы мүгајисәләри нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир. Мәсәлән, Хагани сөз мүлкүнүн саһиби олмасы һаггында јазыр:

منم در سخن مالك الملك معنی
ملك سر این نكته نیكو شناسد[63]

Сөздә мә'на мүлкүнүн саһиби мәнәм,
Шаһ бу мәсәләнин сиррини јахшы билир.

[63] خاقانی شروانی، دیوان بتصحیح و تحشیه و تعلیقات علی عبد الرسولی، تهران، ۱۳۱۶، ص: ٦٣٤

Низами тәхминән ејни мәзмуну белә ифадә едир:

ملك الملوك فضلم بفضيلت معانى
زمى و زمان گرفته بمثال آسمانى[64]

Мә'нәви фәзиләтимлә фәзиләт падшаһларынын падшаһыјам.
Көјләрин фәрманы илә зәмин вә заманы тутмушам.

Хагани өз үслубунун јени олмасы һаггында јазыр:

مرا شيوهٔ خاص تازه است و داشت
همان شيوه باستان عنصرى[65]

Мәним хүсуси тәзә үслубум вар, амма
Үнсүри һаман көһнә үслуба малик иди.

Тәхминән ејни мәсәлә һаггында Низами белә јазыр:

بقياس شيوهٔ من که نتيجهٔ نو آمد
همه رسمهاى تازه کهن است و باستانى[66]

Мәним јени јаранмыш үслубумла мүгајисәдә
Бүтүн тәзә гајдалар көһнә вә гәдимдир.

Ахырынчы бејтдә санки Низами Хаганијә ишарә едир. Үнсүринин гәдим саманиләр үслубунда јаздығыны, өзүнүн исә јени хүсуси үслуба малик олдуғуну дејән Хаганинин «тәзә үслубу»нун да Низами ше'ри илә мүгајисәдә көһнә вә гәдим олдуғуну билдирир. Низаминин бурада конкрет олараг Хаганијә ишарә едиб-етмәмәсиндән асылы олмајараг Низами ше'ринин өз образлылығы, јығчамлығы, јүксәк пафосу е'тибарилә Хагани әсәрләриндән јүксәкдә дурдуғу јухарыдакы бејтләрдән дә ајдын көрүнүр. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Хагани ше'ри зәифдир. Хагани ше'ри дә образлыдыр, мә'на вә мәзмунча зәнкиндир. Онун «Мәдаин хәрабәләри», «Гәсидеји-шиниjјә»си вә башга әсәрләри Низами гәсидәләриндән әсла кери галмыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, Низами өз әсәрләринин јүксәк ше'ријјәти е'тибарилә, үмумијјәтлә Јахын Шәрг әдәбијјатында мисли бәрабәри

[64] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 174.
[65] Хагани. Диван, сәһ. 680.
[66] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 176.

олмајан бир сәнәткардыр. Јүксәк ше'ријјәт бахымындан фарс дилли поезијада Низами илә мүгајисә едилә биләчәк бир шаир варса, о да Хаганидир. Анчаг о да һәмишә Низами илә ејни сәвијјәдә дајана билмир.

Лакин Низами фәхријјәси анчаг бу јүксәк тә'рифләрдән ибарәт дејилдир. Бөјүк шаир өз-өзүнә тә'рифләмәкдән о гәдәр дә разы дејилдир. О, өзүнү бу гәдәр тә'рифләдији үчүн хәчил вә пешиман олдуғуну билдирир, өзүнү мәдһ етмәји исте'дадсызлыг сајыр.

Гәсидәдәки ајры-ајры ишарәләрдән көрүнүр ки, шаир анчаг мәчбуријјәт гаршысында өзүнү тә'рифләмәли олмушдур. Һәлә гәсидәнин биринчи һиссәсиндә она һәсәд апаранлара, пахыллара етдији ишарәләриндән дә көрүндүјү кими, шаир бу фәхријјәни мүәјјән дәрәчә онлара чаваб вермәк, өз әсәрләрини тә'нә вә бөһтанлардан горумаг мәгсәдилә јазмышдыр. Лакин белә бир мәгсәдлә јазылмыш әсәрин өзүнә дә шаир ичтимаи мәзмун вермиш, Низами кими бир дүһаны гијмәтләндирмәјән зәманәдән шикајәтләнмишдир. Проф. Мир Чәлалын гејд етдији кими, әввәлчә өз јүксәк һүнәр вә исте'дадыны тәрәннүм едән шаир бу һүнәр вә исте'дадын «зәманәнин һакимләри вә әмирләри тәрәфиндән нечә гијмәтләндирилдијинә... кәләндә товуз ајагларына бахыб мә'јус олан кими кәдәрләнир, тәәссүф едир»[67].

سخن نظامى ارچه فرس سبك عنانست
چو گران رکاب غم شد چه کند سبك عنانى[68]

Әкәр Низами ше'ри ити јүјәнли бир атдырса,
Инди ки, гәмләрдән ағыр үзәнкили олмушдур, нечә ити јүјәнлилик етсин —

дејәрәк, гәсидәнин мәтлә'ини тәзәләјир вә јухарыда тәрәннүм етдији фикирләрә башга чүр јанашмаға, јени мә'на вермәјә башлајыр:

شبهى نه در خزينه چكنم گهر فشانى
گهرى نه در خريطه چكنم صدف دهانى

[67] Мир Чәлал. Низами вә Фүзули ше'риндә бә'зи мүгајисәләр, «Әдәбијјат мәчмуәси», I чилд, Бакы, 1943, сәһ. 29—30.
[68] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 179.

منم و من و یکی دل نه بمی بخون دیده
دوبدو نشسته باهم همه شب بدو ستگانی
دل‌ودین شکسته وانگه هوسم زنامجوئی
سروپا برهنه وانگه سخنم ز مرزبانی[69]

Хәзинәмдә бир шәвә дә јохдур, нечә көвһәрфәшанлыг едим?!
Кисәмдә бир көвһәр дә јохдур, нечә сәдәфдәһанлылыг едим.
Мәнәм, бир дә үрәк, мејлә дејил, көз јашлары илә
Бүтүн кечәни бирликдә дост кими үзбәүз отурурук.
Үрәк вә дин сындығы һалда, ад һәвәсиндәјәм.
Баш вә ајағым јалын олдуғу һалда, шаһлыгдан сөз ачырам.

Демәк, сөз мүлкүнүн падшаһы олан, өз ше'рләри илә көвһәрфәшанлыг, сәдәфдәһанлылыг едән сәнәткарын башы ачыг, ајағы јалындыр, евиндә бир шәвә дә јохдур. Башгалары кечәләри мејлә кечирдији һалда о, кәдәр вә көз јашлары ичиндә баша вурур. Шаирин әзијјәтләри бунунла да битмир.

لگدی که میخورم من زحلال خواری خود
نخورد قفای ناکس ز قصیب خیزرانی[70]

Өз һалалхорлуғумдан мән јејән тәпикләри,
Алчагларын башы һеч хизәран чубуғундан да јемир.

Јә'ни мән өз һалал зәһмәтимә, һалал сөзләримә, һеч кәсдән көтүрүлмәјән, өз «гәлбимин дедикләри» олан ше'рләримә көрә о гәдәр әзаблар чәкирәм, о гәдәр тә'нә вә бөһтанлар ешидирәм ки, бу әзаблар гаршысында алчаг адамларын хизәран чубуғундан көрдүјү зәрбәләр һеч бир шејдир. Чох еһтимал ки, шаир бурада сарај шаирләринә ишарә едир, онларын ара-сыра алдыглары чәзаны өз әзијјәтләриндән даһа јүнкүл сајыр.

Шаир өзүнү мәдһ етмәсиндән бир дә она көрә пешимандыр ки, онун фикринчә ше'рлә ифтихар етмәјинә дәјмәз. Әввәлән она көрә ки, ше'р јалан әфсанәләр үзәриндә гурулмушдур.

69 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 179—180.
70 Јенә орада, сәһ. 180.

فن شعر خود چه باشد که بد ان کنم تفاخر
چو ممثلی است مطلق بدروغ داستانی[71]

Ше'р фәнни өзү нәдир ки, онунла фәхр едим?!
Чүнки һәмишә јалан әфсанәләрдән ибарәт олур.

Шаир бурада бир тәрәфдән «ше'рин ән көзәли онун ән јаланыдыр» мәсәлинә ишарә едәрәк өз дөврүндә јалан ше'рләрин, јә'ни мәдһијјәләрин даһа рәғбәтлә гаршыландығыны нәзәрә чатдырыр вә мәдһијјәләрин даһа рәғбәтлә гаршыландығы бир дөврдә ше'рлә фәхр етмәји доғру һесаб етмир. Дикәр тәрәфдән үмумијјәтлә, ше'р шаирин бир нөв хәјалаты, ујдурмасы, дүзәлтмәсидир. Лакин бу дүзәлтмәнин һәјаты, инсанын һисс вә дујғуларыны доғру әкс етдирә билдијини инкар етмир вә үмумијјәтлә ше'ри дә инкар етмир. Шаир бурада бир нөв гәсидәнин биринчи һиссәсиндә дедији:

متفاخرم بدین فن بجهان و چون نباشم
نفسی بدین لطیفی سخنی بدین روانی[72]

Дүнјада бу сәнәтлә фәхр едирәм, нә үчүн фәхр етмәјим?!
Буләтифәликдә нәфәс, бу рәванлыгда ше'р (һеч кәсдә) јохдур —

бејтиндәки фикри јумшалтмаг, башга шәкилдә демәк истәмишдир.

Низами ше'рлә ифтихар етмәји бир дә она көрә доғру һесаб етмир ки, башга елмләрдән фәргли олараг ше'ри гејри дилә чевирәндә өз мә'на вә көзәллијини ејнилә сахлаја билмир.

لغت همه علومی چو از آن نمط بگردد
سلب دگر بپوشد بسیاقت معانی
نمطی که شعر دارد چو از آن زبان بگردد
چه نوشتن آید ازوی چه رسد بترجمانی[73]

Бүтүн елмләр өз шәклини дәјишдикдә
Мә'на дәјишмәдән јени палтар кејинир,
Анчаг ше'р елә дир ки, бир дилдән башга дилә чевриләндә
Јазанда нә мејдана чыхыр ки, тәрчүмәчијә дә нә чата.

71 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 181.
72 Јенә орада, сәһ. 178.
73 Јенә орада, сәһ. 182.

Бурада диггəти чəлб едəн одур ки, ше'р инсанын һисс, дујғу вə фикирлəринин ифадəсидир, лакин инсан, даһа доғрусу шаир һисс етдијини, дујдуғуну, дүшүндүклəрини олдуғу кими там шəкилдə ше'рлə верə билмир. Сөзлəр, ифадəлəр инсанын лал дујғуларыны бүтүнлүклə ифадə етмəкдəн ачиздир, шаир гафијə, вəзн, бөлкү хатиринə, əн'əнə хатиринə фикир вə һисслəрини мəһдудлашдырыр, тəрчүмəчи исə истəр-истəмəз ону бир аз да мəһдудлашдырмалы олур. Белəликлə, шаирин мүəјјəн дөврдə кечирдији һисс вə дүшүнчəдəн һеч бир шеј галмыр. Буну да шүбһəсиз ки, сөзүн һəгиги мə'насында ше'рин үнванына дејилмиш мəзəммəт һесаб етмəк лазым дејилдир. Бу, ше'рин дəринлијиндəн, инчəлијиндəн, «фəлсəфəдəн даһа фəлсəфи» олмасындан ирəли кəлир.

Ахырынчы он дөрд бејт исə гəсидəнин үчүнчү, аллаһа мүрачиəт һиссəсини тəшкил едир. Бу һиссəдə шаир аллаһа мүрачиəт едəрəк ондан көмəк истəјир, гəмлəрə дүшмүш көнлүнə шадлыг кəтирмəјə, мə'рифəт əһлинин көнлүнү ачан əсəрлəр јаратмагда она көмəк олмаға, һəсəддəн горумаға чағырыр:

مددی کنم ز فیضت که بذوق آن حلاوت
کنم اهل معرفت را همه ساله میزبانی
حرم تو آمد این دل ز حسد نگاه دارش
که فرشته باشیاطین نکند هم آشیانی[74]

Өз фејзиндəн мəнə кəрəм гыл ки, о ширинлијин зөвгү илə
Мə'рифəт əһлини иллəр боју гонаг едим!
Бу көнүл сəнин һəрəминдир, ону һəсəддəн гору ки,
Мəлəк илə шејтан бир јердə јува салмасын.

Бурада шаирин аллаһа мүрачиəт едəрəк биринчи нөвбəдə ону һəсəддəн горумаға чағырмасы бир даһа тəсдиг едир ки, шаир һəмин əсəри өзүнү пахылларын тə'нə вə бөһтанларындан горумаг мəгсəдилə јазмышдыр. Ашағыдакы бејтдə исə шаирин ону гијмəтлəндирмəјəн заманəдəн наразылығы ифадə олунмушдур:

[74] Кəнчинеји-Кəнчəви, сəһ. 183.

بتو استعانت آرم نه بیاری خلایق
ز تو استطاعه جویم نه ز گنج شایگانی[75]

Мəн халгын көмəјинə дејил, сəнə пəнаһ апарырам.
Мəн долу хəзинəлəрдəн дејил, сəндəн көмəк истəјирəм.

Демəк, шаири заманə гијмəтлəндирмəдији үчүн о дөврүнүн һакимлəриндəн үз дөндəрир, аллаһдан көмəк истəјир.

Белəликлə көрүрүк ки, Низами һəр нəдəн јазырса-јазсын, ону дүшүндүрəн, нараһат едəн мəсəлəлəрдəн зəррə гəдəр узаглашмыр, һəр нəдəн јазырса-јазсын, өз үрəјинин истəклəрини јазыр.

* * *

Низами өз јарадычылығынын əсас истигамəти е'тибарилə сарај мəдһијјə əдəбијјатына дабан-дабана зидд олса да, бир тəрəфдəн дөврүн тəлəби, һаким гүввəлəрин тəзјиги алтында, дикəр тəрəфдəн дə өз фикир вə идејаларыны лазыми үнванлара чатдырмаг үчүн, башга бир тəрəфдəн дə мүəјјəн дəрəчəдə мадди чəһəтдəн тə'мин олунмаг үчүн сарајлардан узаг гачмасына бахмајараг, мəдһијјə ше'ри əн'əнəлəриндəн јахасыны тамамилə гуртара билмəмиш вə гуртара да билмəзди. Һəтта əн јүксəк һуманист идеалларын тəрəннүмүнə һəср олунмуш өлмəз поемаларыны да шаир ајры-ајры һөкмдарлара һəср етмиш, онларын əввəлиндə һəмин һөкмдарлары мүбалиғəли шəкилдə мəдһ етмишдир. Бу мəдһлəрдə гафијəдəн башга мəдһијјə-гəсидəлəрдə олан бүтүн хүсусијјəтлəр сахланылмышдыр. Низами поемаларынын əввəлиндə вə ахырында верилəн мəдһлəрин өз руһу е'тибарилə үмумијјəтлə сарај мəдһијјə ше'ринə јахын олдуғуну фарс дилли поезијаја вə Низами јарадычылығына јахшы бəлəд олан əн бөјүк низамишүнаслар белə тəсдиг етмишлəр. Мəсəлəн, Ш. Нү'мани јазыр ки, «Низами мəснəвилəриндə һөкмдарларын тə'рифинə һəср олунмуш мəдһлəр үмумијјəтлə, мəддаһ шаирлəрин мəдһијјəлəри кими мүбалиғə вə тə'рифлəрлə долудур, о, тə'рифлəдији бүтүн һөкмдарлары јер үзүнүн шаһəншаһы, мүтлəг һакими кими көс-

[75] Кəнчинеји-Кəнчəви, сəһ. 183.

тәрир...»[76]. Ј. Е. Бертелс вә А. Н. Болдырев кими көркәмли совет шәргшүнаслары да бу фикрә шәрикдирләр[77].

Дүздүр, Низами поемаларындакы мәдһиједәләр өз мәзмуну, мүбалиғәли вә јалан тә'рифләри илә сарај шаирләринин мәдһијјәләриндән о гәдәр дә фәргләнмир. Низами дә бурада мәддаһ шаирләр кими әсәрини итһаф етдији һөкмдары һеч вахт көрмәдији хидмәтләри вә лајиг олмадығы ләјагәтләринә көрә тә'рифләјир. Бу, инкаредилмәз бир һәгигәтдир. Әслиндә Низами башга чүр һәрәкәт едә билмәзди. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, шаир бир тәрәфдән ән'әнәнин вә дөврүн тәләбиндән, дикәр тәрәфдән өз фикирләрини јајмаг, онлары лазыми үнванлара чатдырмаг, бир сәнәткар кими јашамаг һүгугу газанмаг арзусундан ирәли кәлән бу мәдһијјәләри өз поемаларына анчаг мүәјјән мәгсәдлә дахил етмишдир. О, бу мәдһијјәләрдән өз фикирләрини дөврүнүн һөкмдарларына чатдырмаг үчүн бир васитә кими истифадә етмишдир. Низами поемалары биринчи нөвбәдә дөврүн һөкмдарларына өлкәни нечә идарә етмәк, ону нечә абадлашдырмаг јолларыны өјрәдән бир күзкүдүр. Низами тәкчә күтләләри дејил, ејни заманда бәлкә дә биринчи нөвбәдә һаким гүввәләри јенидән тәрбијә етмәји гаршысына мәгсәд гојмуш вә бүтүн јарадычылығы боју буна чалышмышдыр. Буна көрә дә бөјүк шаирин өз әсәрләрини ајры-ајры һөкмдарлара тәгдим етмәси, һәр бир әсәрин әввәлиндә һәмин һөкмдарын мәдһинә мүбалиғәли тә'рифләр јазмасы тамамилә тәбиидир. Бу мәдһләр һаким гүввәләрин диггәтини шаирин бөјүк инсанпәрвәр фикирләринә чәлб етмәк мәгсәди дашыјыр. Низами поемаларындакы мәдһләрә анчаг бу чүр јанашдыгда бүтүн зиддијјәтләр өз-өзүнә һәлл олунур. Һәлә 1940-чы илдә Ј. Е. Бертелс тәрәфиндән дүзкүн изаһ олунмуш[78] һәмин чәһәт нәдәнсә А. Н. Болдыревин нәзәриндән гачмыш вә ону шаирин јарадычылығындакы зиддијјәтләр, «поемаларын әсил көзәллији» јанында орадакы мәдһијјәләрин даһа ијрәнч көрүнмәси» һаггында фикир јүрүтмәјә кәтириб чыхармышдыр[79].

[76] Шибли Н у ' м а н и. Ше'рул-әчәм, I чилд, Теһран, 1316, сәһ. 224.

[77] Бах: Е. Э. Б е р т е л ь с. Низами и Физули, сәһ. 251; А. Н. Б о л д ы р е в. Предисловие к «Собрание редкостей или четыре беседы» Низами Арузи, М., 1963, сәһ. 16—17.

[78] Е. Э. Б е р т е л ь с. Некоторые задачи изучения творчества Низами. «Низами» кн. I, Баку, 1940, сәһ. 3—9.

Үмумијјәтлә, Низами поемаларындакы мәдһијјәләр шаирин әсас фикирләрини лазыми үнванлара чатдырмаг, онлары јајмаг, бөјүк шаирә бир сәнәткар кими јашамаг һүгугу газандырмаг вә с. үчүн бир васитәдир.

Поемаларындакы хүсуси мәгсәд дашыјан мәдһләрдән әлавә, Низами бә'зән ајрыча мәдһијјә-гәсидәләр дә јазмышдыр.

Буну биринчи нөвбәдә һазырда бүтөв шәкилдә әлдә олан вә Әбу Бәкр Нүсрәтәддин ибн-Мәһәммәд Бишкинин мәдһинә һәср олунмуш гәсидә тәсдиг едир. Һәмин гәсидә тамамилә сарај мәдһијјәләри руһунда јазылмыш вә һәгигәтлә һеч бир әлагәси олмајан мүбалиғәли тә'рифләрлә долудур, даһа доғрусу, Кә'бәнин тәсвири вә шаирин һәччә кетмәк арзусуну билдирән кириш һиссәсини чыхмаг шәртилә гәсидә бүтүнлүклә мүбалиғәли тә'рифләр јығынындан ибарәтдир. Низами мәдһијјә ән'әнәләринә садиг галараг мәдһ етдији падшаһы дүнја мүлкүнүн саһиби, сәхавәтдә, шүчаәтдә, әдаләтдә тајы-бәрабәри олмајан бир һөкмдар кими тәгдим едир. Бу гәсидә чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, Низаминин өзүнүн дөнә-дөнә тәнгид етдији, Әнвәринин «батил ше'р» адландырдығы, һеч бир мә'на вә мәзмуну олмајан, анчаг дәбдәбәли јалан тә'рифләр јығынындан ибарәт сарај ше'ри нүмунәсидир.

Ј. Е. Бертелс бу гәсидәнин киришинин үмумијјәтлә мәдһијјәләр үчүн сәчијјәви олмадығыны әсас көтүрәрәк, ону ән'әнәви мәдһијјәләрдән ајырыр вә үмумијјәтлә Низаминин ән'әнәви мәдһијјәләр јаздығыны шүбһә алтына алыр[80] вә өзүнүн доғру олараг ирәли сүрдүјү фактлары инкар едир[81].

Лакин һәмин гәсидәни ән'әнәви мәдһијјә һесаб етмәмәјә һеч бир әсас јохдур. Дүздүр, мәдһијјәләрдә ән чох ишләнән кириш тәбиәт тәсвирләри вә ашигәнә парчалардыр, лакин бу да јахшы мә'лумдур ки, мәдһијјә гәсидәләрин киришләри мөвзу чәһәтдән һеч вахт мәһдуд

[79] Низами Арузи. Собрание редкостей или четыре беседы, Предисловие А. Н. Болдырева, М., 1963, сәһ. 17.

[80] Е. Э. Б е р т е л ь с. Низами и Физули, сәһ. 168.

[81] Јенә орада, сәһ. 114—117.

единлмәмишдир, шаир мәдһи истәнилән мөвзу илә башлаја биләр. Кириш нә гәдәр јени вә орижинал олса, мәдһә кечид нә гәдәр гүввәтли олса, бу, анчаг шаирин устадлығыны көстәрир. Мәсәлән, Хаганинин мәдһијјәләриндә дини, фәлсәфи, ичтимаи вә с. мөвзулара һәср олунмуш истәнилән гәдәр киришләрә раст кәлмәк олар.

Гәсидәләрин киришләри бир чох һалларда мәмдуһун истәјиндән, ја да шаирин әһвали-руһијјәсиндән, јахуд ону һәмин әсәри јазмаға вадар едән сәбәбдән вә с. асылы олараг сечилир.

Низаминин бу гәсидәдә Кә'бәнин тәсвирини өз мәдһијјәси үчүн мүгәддимә сечмәси дә тәсадүфи дејилдир.

Шаир илк 12 бејтдә Кә'бәни тәсвир едир, он үчүнчү бејтдә өзүнүн ону көрмәк арзусунда олдуғуну билдирәрәк јазыр:

یارب، بود که گردد چشمو دل نظامی
از دیدن جمالش پیش از اجل منـور[82]

Јарәб, көрәсән, Низаминин көзү вә көнлү
Әҹәлдән габаг онун ҹамалыны көрүб нурланачагмы?

Бу кириш һиссәси өз-өзлүјүндә биткин бир әсәрдир. Лакин шаир бурадан «әсил мәтләбә» кечир вә Кә'бәни көрмәк арзусунда олдуғунун сәбәбини белә изаһ едир:

تا در حریم کعبه بارب کعبه گوید
این شکرها که دارد از شاه عدل گستر[83]

Та ки әдаләтли шаһа олан тәшәккүрләрини
Кә'бә ичиндә Кә'бә саһибинә десин.

Бундан сонра һәмин «адил шаһ» — Әбу Бәкр Нүсрәтәддин һеч вахт лајиг олмадығы ләјагәтләри, көстәрмәдијн һәрәкәтләринә көрә мәдһ олунур. Демәк, шаир Нүсрәтәддини мәдһ етмәк үчүн Кә'бәјә кетмәк истәјир. Белә олан сурәтдә Нүсрәтәддин онун Кә'бәјә кетмәсинә көмәк етмәли, ону јол хәрчи илә тә'мин етмәлидир. Демәк, бунунла шаир һәҹҹә кетмәк үчүн Нүсрәтәддиндән көмәк истәјир. Ашағыдакы бејтләр дә буна ишарә едир:

82 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 205.
83 Јенә орада.

زین پیشتر بسی در درپای شه فشاندم
وزپس درآن ترازو نه سنك دیده نه زر
بندل نظامی از تو خواهم که رد نگردد
ای هر چه دور دارد بابذل تو محقر[84]

Бундан габаг да шаһын ајағына чох дүррләр сәпмишәм,
Сонра һәмин тәрәзидә нә даш көрмүшәм, нә гызыл,
Истәјирәм Низаминин бу һәдијјәсини рәдд етмәјәсән,
Еј һәдијјәси гаршысында бүтүн дүнја вары касыб олан!

Демәк, шаир бу гәсидә јазыландан әввәл дә Әбу Бәкр Нүсрәтәддинә чохлу әсәрләр һәср етмишдир. Лакин онларын әвәзиндә һеч бир шеј алмамышдыр. Шаир бунлары хатырлатмагла, һөкмдары һеч олмаса һәҹҹә кетмәк үчүн она мадди ҹәһәтдән көмәк етмәјә чағырыр. Бурада әлбәттә, тәәҹҹүблү һеч бир шеј јохдур. Бөјүк шаир поемаларында да ајры-ајры һөкмдарлардан мадди көмәк истәмиш, лакин онун әсәрләри өз јүксәк бәшәри идејаларына көрә о дөврүн деспот һөкмдарларыны тә'мин етмәмиш вә шаир өлмәз әсәрләринә көрә һеч бир әмәлли-башлы һәдијјә алмамышдыр.

Демәк, Кә'бәнин тәсвири бурада мәдһијјәнин үзви тәркиб һиссәсидир, ону мәдһијјә үчүн сәчијјәви һесаб етмәмәк доғру дејилдир. О, бир нөв һүсн-тәләб ролуну ојнајыр. Гәсидәнин галан һиссәси исә башга мәддаһ шаирләрин әсәрләриндә олдуғу кими, анчаг мүбалиғәли тә'рифләрдән ибарәтдир. Ашағыдакы бејтләр бу фикри тәсдиг етмәк үчүн кифајәтдир:

چون ابرنو بهاری بر دوستان زرافشان
چون شیر مرغزاری با دشمنان دلاور
گرفال فتح هرکس ازاختر است و طالع
روشن بدوست طالع فرخ بدوست اختر
گرخشم او بجوشد حالی ز هیبت او
لرزد سریر خاقان افتد کلاه قیصر

84 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 207.

چون لطف او بخندد از گنجدان جودش
شاهان کنند زینت خوبان برند زیور[85]

Јаз булуду кими достлара гызыл сәпәндир,
Чөл шири кими дүшмәнләрә гаршы амансыздыр.
Һәр кәсин гәләбә фалы улдуздан, таледән асылыдырса,
Тале онун сајәсиндә ишыглыдыр, улдуз онун сајәсиндә хошбәхтдир.
Әкәр онун һирси чуша кәлсә, о саат һејбәтиндән
Хаганын тахты титрәр, гејсәрин тачы дүшәр,
Онун лүтфү күлсә, сәха хәзинәсиндән,
Шаһлар варланар, көзәлләр бәзәк алар

Бурадакы мүбалиғәләри изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Бу мүбалиғәләр Рудәки, Үнсүри, Әнвәри, Гәтран, Хагани кими шаирләрин мәдһијјәләриндәки мүбалиғәләрдән о гәдәр дә фәргләнмир.

Беләликлә, чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, бу гәсидә сөзүн там мә'насында сарај мәдһијјә ше'ри нүмунәсидир. Һәм дә бу ше'р Низаминин јеканә мәдһијјәси дејилдир.

Әввәлән, шүбһәсиз ки, Низаминин «Сирләр хәзинәси»нә гәдәр јаздығы лирик әсәрләр ичәрисиндә мәдһијјә-гәсидәләр дә мүәјјән јер тутмушдур. Буну биринчи нөвбәдә ән'әнә вә тәһсил тәләб едирди. Мәсәлән, тәхминән Низами анадан оландан бир нечә ил әввәл јазылмыш «Чәһар мәгалә» әсәриндә гејд олунур ки, шаирлик хәјалына дүшән һәр бир кәс «илк кәнчлик чағларындан сәләфләрин әсәрләриндән 20 мин бејт, мүасирләрин әсәрләриндән 10 мин бејт әзбәр билмәсә, бөјүк шаирләрин диванларыны даим охујуб ше'р сәнәтинин бүтүн чәтинлик вә инчәликләрини онларын нечә һәлл етдикләрини дујуб дәрк етмәсә... истәдијинә наил ола билмәз»[86]. Низами Әрузи кәнчләр үчүн өрнәк ола биләчәк устад шаирләрдән Мүтәнәбби, Әбиверди, Газзи, Рудәки, Фирдовси вә Үнсүринин адыны чәкир[87]. Демәк олар ки, бу јолу о дөврүн бир чох шаирләри кими Низами дә кечмишдир. О да Рудәкинин, Шәһидин, Фәррухинин ашиганә нәғмәләри, Фирдовсинин «Шаһнамә»си, Хәјјамын рүбаиләри, Сәнаи вә Хаганинин дәрин ичтимаи мәзмунлу гәсидәләри илә јанашы, Үнсүри, Әнвәри, Фәләки вә башгаларынын мәдһијјәләрини дә охумуш вә илк дөврләрдән бу саһәдә дә өз гәләмини сынамышдыр. Һәр һалда, артыг «Сирләр хәзинәси»ни јаздығы вахт дәбдәбәли, курултулу мәдһләр јаратмагда да бу саһәнин ән көркәмли сәнәткарларыны көлкәдә бурахмаға гадир олмушдур. Буну мүәјјән дәрәчәдә «Сирләр хәзинәси»ндәки Хаганинин бир сыра мәдһијјәләрини хатырладан мәдһ һиссәси тәсдиг едир.

---

[85] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 206.
[86] Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседы, М., 1963, сәһ. 59—60.
[87] Јенә орада, сәһ. 39—40.

Шаирин әлдә олан әсәрләриндән вә хүсусилә «Хәмсә»дән ајдын олур ки, Низами чох еркән вахтлардан сарај шаири вәзифәсинә мәнфи мүнасибәт бәсләмәјә башламыш вә өмрүнүн ахырына гәдәр бу дүзкүн мөвгедә дајанмышдыр. Бөјүк сәнәткар поемаларында дөнә-дөнә бу мәсәләјә гајытмыш, бир парча чөрәк үчүн башгасынын гаршысында алчалан, сөзү гијмәтдән салан сарај шаирләрини кәскин тәнгид етмишдир. Лакин бунунла бәрабәр о, бүтүн јарадычылығы боју ара-сыра мәдһләр дә јазмышдыр. Буну јухарыдакы гәсидәдән әлавә, башга фактлар да тәсдиг едир. Белә ки, мәнбәләрдә Низами гәзәлләри сырасына дахил едилән бир сыра ше'рләр вардыр ки, онларын сонунда тәхәллүслә јанашы Гызыл Арслан вә Әхситанын ады чәкилир. Ј. Е. Бертелсин дә чох доғру олараг көстәрдији кими, бу чүр ше'рләр ајрыча гәзәлдән даһа чох ајры-ајры гәсидәләрин киришләрини хатырладыр.

Мәсәлән:

گر پرسدت از نوازش او
با شاه قزل چه نکته گوئی[88]

Әкәр нәвазиш көстәриб сорушса,
Гызыл шаһа нә хош сөз дејәрсән?

نظامی، گنجه خالی کن، سخن را نقد شروان کن
که جز شاهنشه عادل خریداری نمی یابم[89]

Низами, Кәнчәни бош гој, сөзү Ширвана бағышла,
Адил шаһәншаһдан гејри хәридар тапа билмирәм —

бејтләри илә гуртаран гәзәлләрин гәзәл олмајыб, мәд-

---

[88] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 344.
[89] Јенә орада, сәһ. 299.

һиjjə-гәсидәнин кириш һиссәси олдуғуну демәмәк чәтиндир.

Низамидән габаг jазыб jарадан бөjүк мәдһиjjә шаирләринин гәсидәләриндәки «күризкаһлары» (кечид бејтләринә дејилир) хатырладан бу бејтләрдән сонра еһтимал ки, мәдһ һиссәси кәлмиш вә бу мәдһләрдә Низами Нүсрәтәддинә һәср етдиjи мәдһиjjәдә, поемаларындакы мәдһләрдә олдуғу кими, Гызыл Арслан, Әхситан вә башгаларыны тә'рифләмишдир.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мәдһиjjә Низами ирсинин чох аз бир һиссәсини тәшкил етмишдир. Бөjүк шаир мәдһиjjәjә анчаг мәчбуриjjәт вә зәрурәт гаршысында мүрачиәт етмиш, бә'зи һалларда бу әсәрләрдән дә дөврүнүн һөкмдарларына тә'сир етмәjә чалышмыш, онлары әдаләтли олмаға, халгын гејдинә галмаға чағырмышдыр.

* * *

НИЗАМИНИН ГӘЗӘЛЛӘРИ

Низаминин әлдә олан лирик әсәрләри ичәрисиндә гәзәл шәклиндә jазылмыш ше'рләр даһа чохдур. Шаир һәм поемаларында, һәм мәшһур фәхриjjәсиндә, һәм дә гәзәлләрин өзләриндә тез-тез гәзәлләрини хатырладыр, онларын мәчлисләрин бәзәjи, дилләрин әзбәри олмасыны, гулагларда әрғәнун сәдасы кими сәсләнмәсини ифтихарла гејд едир. Бунлары нәзәрә алараг демәк олар ки, шаирин jарадычылығында, доғрудан да, башга лирик шәкилләрә нисбәтән гәзәлә даһа чох jер верилмишдир. Лакин Низаминин әлдә олан гәзәлләри вә үмумиjjәтлә, фарс дилли ше'рдә гәзәлин инкишафы илә әлагәдар бир сыра мүбаһисәли мәсәләләр вардыр ки, Низами гәзәлләринин идеjа-бәдии хүсусиjjәтләринин тәһлилинә кечмәздән әввәл онлары аjдынлашдырмаг лазымдыр.

Фарс дилли ше'рдә гәзәл өз сон шәклини нә вахт алмышдыр? Һазырда Низаминин гәзәл ады илә танынан бүтүн әсәрләрини гәзәл һесаб етмәк олармы? Низаминин бә'зи гәзәлләри гәсидәнин кириш һиссәси олмушдур, jохса аjрыча әсәрләрдир? Гәзәлдә мөвзу вәһдәтинә, сүжетлилиjә фикир вермәк Низаминин кәтирдиjи jениликдирми?...

Мә'лумдур ки, гәзәл дә классик әрәб ше'ри шәкилләриндәндир. Һәлә Чаһилиjjә дөврүндә әрәб ше'ринә дахил олан гәзәл мүстәгил әдәби шәкил кими артыг Әмәвиләр дөврүндән башлаjараг кениш ишләнмәjә башланмышдыр. Фарс дилли поезиjа тәшәккүлә башладығы илк күндән гәзәл онда да муәjjән jер тутмуш вә мүстәгил әдәби шәкил кими ишләнәрәк хүсуси бир инкишаф jолу кечмишдир. Саманиләр вә Гәзнәвиләр дөврүндә гәзәл мүстәгил ше'р шәкли олмасына бахмаjараг даһа чох көмәкчи рол оjнамыш, мәдһиjjә-гәсидәләрдә мүгәддимә кими истифадә олунмушдур. Лакин гәзәл көмәкчи рол оjнамасына, әсасән гәсидәләрин тәркиб һиссәси кими ишләнмәсинә бахмаjараг мүстәгил бир шәкил кими гәбул едилмишдир. О дөврүн шаирләри дөнә-дөнә өз гәзәлләриндән мүстәгил әсәрләр кими бәһс етмиш, өзләрини гәзәлхан адландырмышлар. Мәсәлән, Әмареjе Мәрвәзи (970-чи илдә өлмүшдүр) jазыр:

اندرغزل خویش نهان خواهم گشتن
تا بر لب تو بوسه دهم چونش بخوانی[90]

Өз гәзәлимин ичәрисиндә кизләнмәк истәjирәм
Ки, сән ону охуjанда додағындан өпүм!

Шаир ачыг-аjдын гәзәли мүстәгил бир шәкил кими хатырлаjыр вә тәсдиг едир ки, Саманиләр дөврүндә гәзәл мүстәгил олараг ишләнмишдир. Үнсүри, Фәррухи кими мәшһур шаирләрин дә әсәрләриндә гәзәлдән мүстәгил бир шәкил кими бәһс олунмушдур.

Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу дөврүн шаирләри, еләчә дә сонракы дөврләрдә jазыб jарадан сәнәткарлар мәдһиjjәләрә кириш, jахуд әлавә кими вердикләри ашиганә парчалары да гәзәл адландырыр, ону мәдһдән аjырырлар. Мәсәлән, Үнсүри ашиганә парчадан мәдһә кечмәк үчүн бел бир «күризкаһ» (кечид) ишләдир:

چه خیزد از غزل و نعت نیکوان گفتن
چرا نگوئی نعت و ثنای فخر بشر[91]

---

[90] Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, сәһ. 655.

[91] عنصری، دیوان بمبی ۱۳۲۱ ص: ۳۹

Гәзәлдән, көзәлләрин тә'рифини демәкдән нә чыхар?
Нијә инсанлыгын фәхрини нә'ту сәнасыны демирсән?

Бу чүр гејдләр, Саманиләр вә Гәзнәвиләр дөврүндән галмыш ашиганә парчалар да тәсдиг едир ки, гәзәл бу дөврләрдә мүстәгил шәкил кими ишләнмишдир, ејни заманда о, өз мүстәгиллијини итирмәдән гәсидәләрдә кириши әвәз етмишдир.

«Тәрчүманүл-бәлағә» мүәллифи Мәһәммәд бен Өмәр әр-Радујани дә тәшбеһдән данышаркән гәзәли мүстәгил әдәби шәкил кими көстәрәрәк «тәшбиһүл-мәздуч» башлығы алтында изаһ етдији поетик васитәнин «даһа чох гәзәлләрдә истифадә олундуғуну» јазыр[92] вә Мәнсур Мәнтигинин (997-чи илдә өлмүшдүр) ашағыдакы гәзәлини нүмунә кәтирир:

یك لفظ نايد از دل من و زدهان تو
یك موی نايد از تن من و زميان تو
...ما نا عقيق نارد هرگز کس از یمن
هم رنك این سرشك من و دولبان تو[93]

Мәним үрәјимдән бир хәбәр јохдур, сәнин ағзындан,
Мәним бәдәним бир түкчә јохдур, сәнин белин...
Санки һеч кәс Јәмәндән елә әгиг кәтирә билмәз ки,
Мәним көз јашларым, сәнин додагларын рәнкиндә олсун.

Бу гәзәл көрүндүјү кими, мүстәгил ше'рдир, ондан гәсидәнин кириши кими истифадә етмәк олмаз, чүнки бурада ишләнән поетик васитә мәдһијјә-гәсидә үчүн әсла ујғун дејилдир. Поетик гајдалара көрә шаирин әввәлдән башладығы васитәни сонра дәјишмәјә ихтијары јохдур. XI әсрдә јашамыш бир ше'р нәзәријјәчиси јухарыдакы ше'ри мүстәгил бир әсәр кими нүмунә кәтирир вә ону гәзәл адландырырса, дикәр тәрәфдән «тәшбиһүл-мәздуч»ун даһа чох гәзәлләрдә ишләндијини дејирсә,

[92] محمد بن عمرالراد و یانی، ترجمان البلاغه، استانبول ۱۹٤۹ ص: ٥٣

[93] М. Ө. әр-Радујани. Тәрчүманүл-бәлағә, Истамбул, 1949, сәһ. 54. Биз дөрд бејтдән ибарәт һәмин гәзәлин анчаг әввәл вә ахыр бејтләрини веририк.

X—XI әсрләрдә гәзәлин ајрыча, мүстәгил бир шәкил олдуғуну тәсдиг етмиш олур. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, X—XI әсрләрдә Рудәки, Шәһид, Хосровани, Дәгиги, Қәсаи, Үнсүри, Фәррухи, Гәтран Тәбризи вә б. сәнәткарларын јарадычылығында гәзәл мүһүм јер тутса да, бу дөврдә гәзәл мүстәгил әдәби шәкил кими, доғрудан да, чох аз ишләнмишдир. Гәзәл шәкли анчаг XII әсрин әввәлләриндән башлајараг сүр'әтли инкишаф јолуна гәдәм басмышдыр. Бу дөврдә јазыб јаратмыш сәнәткарларын диванларында артыг гәсидә илә јанашы, гәзәл дә мүһүм јер тутур. Мәсәлән, Сәнаинин диванында дөрд јүздән чох гәзәл олдуғу һалда, ондан әввәл јазыб јаратмыш сәнәткарларын диванларында гәзәл башлығы алтында верилән ше'рләрин сајы 10—15-дән артыг дејилдир. X—XI әсрләрдә јазылмыш гәзәлләрдә тәхәллүс јохдур. Гәзәлдә тәхәллүс ишләтмәк мејли илк дәфә Сәнаидән башлајыр вә XII әсрин икинчи рүбүндә Азәрбајчан әдәби мүһитиндә сабит ән'әнә шәклини алыр. Мәһз буна көрә дә чәсарәтлә демәк олар ки, гәзәл өзүнүн сон шәклини бу дөврдә алмышдыр. Көркәмли түрк әдәбијјатшүнасы Әһмәд Атәшин фикринчә «Гәзәлә сон шәклини верән Хагани олмушдур»[94]. Ј. Рыпканын[95] е'тиразына сәбәб олан бу фикирдә, доғрудан да, мүәјјән һәгигәт вардыр. Дүздүр, XII әсрин орталарында гәзәл шәклинә кениш јер верән, онун көзәл нүмунәләрини јарадан онларча бөјүк шаирләр јетишир. Сәнаи, Мүиззи, Әнвәри, Чәмаләддин Исфаһани вә башгалары буна мисал ола биләр. Лакин Хаганини, еләчә дә онун мүасирләри — Фәләки вә Низамини һәмин дөврүн башга шаирләриндән фәргләндирән әсас хүсусијјәт одур ки, онларын гәзәлләриндә тәхәллүс ишләтмәк илк дәфә сабит ән'әнә һалыны алыр. Хаганинин әксәр гәзәлләри тәхәллүслүдүр, онун һазырда әлдә олан вә гәзәл адландырылан тәхәллүссүз ше'рләриндә вахтилә тәхәллүс олмадығыны да демәк чәтиндир.

Низами гәзәлләри ичәрисиндә тәхәллүс олмајан гәзәлләр чох аздыр. Хүсусилә даһа гәдим вә мө'тәбәр мән-

[94] Ahmet Ateš H a k a n i. Islam ansiklopedisi, cilt V, s. 95.

[95] ژان ریپکا، سخنرانی دربارهٔ خاقانی مجلهٔ دانشکده ادبیات تهران سال ۱۰ شمارهٔ ٤ ص: ٤٠٤

бәләрдән көчүрүлмүш Низами гәзәлләриндә тәхәллүссүз ше'рләр даһа аздыр. Мәсәлән, 1328-чи ил тарихли чүнкдәки 59 гәзәлдән анчаг сәккизиндә, 1330-чу илдә јазылмыш чүнкдәки 25 гәзәлдән исә анчаг бешиндә тәхәллүс јохдур. Дикәр тәрәфдән мүхтәлиф мәнбәләрдә Низами адына јазылан вә тәхәллүс олмајан гәзәлләрин чоху ајры-ајры мәнбәләрдә башга мүәллифләрә дә иснад едилир вә онларын Низамијә аид олдуғу чох шүбһәлидир:

غمت جز در دل یکتا نگنجد؛
روزگار آشفته‌تر یازلف تو یا کارمن؛
گر توانی ای صبا بگذر شبی در کوی او؛..

вә саирә мисраларла башлајан гәзәлләр буна мисал ола биләр.

Беләликлә көрүрүк ки, XII әср Азәрбајчан әдәби мүһитиндә гәзәл өзүнүн сон шәклини алыр. Бу дөврдә јазыб јарадан Хагани, Фәләки, Низами, Гивами, Мүчирәддин кими шаирләр сөзүн там мә'насында һәм форма, һәм дә мәзмун чәһәтдән гәзәл шәклинин көзәл нүмунәләрини јарадырлар. О чүмләдән Низами Кәнчәвинин әлдә олан гәзәлләринин әсас һиссәси һәм форма, һәм дә мәзмун чәһәтдән гәзәл шәклинин бүтүн тәләбләринә чаваб верир.

Гәзәл шәкли һаггында гијмәтли тәдгигат апармыш А. М. Мирзојев гәзәл шәклинин XII әсрдә һәлә тамамилә формалашмадығыны јазыр. Мүәллиф белә бир фикир јүрүдәркән ону әсас тутур ки, «X әсрин лирик ше'рләриндә һәр бејтдә ифадә олунан фикрин мүстәгиллији кими гәзәлә мәхсус бир хүсусијјәт (?) көзләнилмәмишдир, һәтта XII әсрдә дә бу хүсусијјәтә кифајәт гәдәр риајәт олунмамышдыр[96]. Бурада мүәллифин һәр бејтдә ифадә олунан фикрин мүстәгиллијини гәзәлин хүсусијјәти кими көстәрмәси әсла доғру дејилдир. Әксинә, поетика китабларында да көстәрилдији кими, гәзәлин әсас хүсусијјәти онда әввәлдән ахыра гәдәр мөвзу вәһдәтинә риајәт

[96] А. М. Мирзоев. Рудаки и развитие газели в X—XV вв. Таджикгосиздат, 1958, сәһ. 35.

олунмасыдыр[97]. Јахын Шәрг ше'ринин минилик тәчрүбәси дә буну тәсдиг едир. Гәзәлдә бејтләрин мүстәгиллијинә мејил етмәк исә өзүнү илк вә һәтта мүәјјән дәрәчәдә демәк олар ки, ахырынчы дәфә Һафизин јарадычылығында көстәрир. Мә'лумдур ки, Һафиздән сонра да јазыб јарадан сәнәткарларын гәзәлләриндә әсасән мөвзу вәһдәти көзләнилмишдир. Дүздүр, Һафиз Јахын Шәрг ше'риндә өз гәзәлләри илә шөһрәт газанмыш ән бөјүк шаирләрдәндир. Фирдовси епос, Хәјјам рүбаи, Хагани гәсидә, Низами романтик дастанлар саһәсиндә мисилсиз олдуғу кими, Һафиз дә гәзәл саһәсиндә ән бөјүк сәнәткардыр. Лакин Хагани гәсидәләриндә бир нечә мәтлә ишләтмәк үсулу үмумијјәтлә гәсидәјә аид бир хүсусијјәт олараг гәбул олунмадығы кими, Һафиз гәзәлләринә мәхсус чәһәтләр дә, үмумијјәтлә, гәзәлә аид хүсусијјәт һесаб едилә билмәз. Һафиз гәзәлләри Јахын Шәрг ше'ринин ән надир инчиләриндәндир.

Лакин Һафиз бу надир инчиләри гәзәл шәклини формал чәһәтдән даһа да инкишаф етдирдијинә көрә дејил, әксинә бәлкә өз дујғу вә дүшүнчәләрини өзүнә мәхсус бир тәрздә даһа јахшы ифадә етмәк үчүн өзүндән чох әввәл өз сон шәклини алмыш гәзәлә мәхсус хүсусијјәтләри вуруб дағытмасы, поетика китабларында тәсбит олунмуш гајда вә ганунлардан кәнара чыхмасына көрә наил олмушдур. Буна көрә дә Һафиз ше'рләрини гәзәл шәклинин еталону гәбул едәрәк XII әсрдә гәзәлин һәлә тамамилә формалашмадығыны демәк доғру дејилдир.

Мүәллифин X—XII әсрләрин гәзәлләриндә һәр бејтдә ифадә олунан фикрин мүстәгиллијинин көзләнилмәдији барәдә фикринә кәлдикдә, бунун тамамилә доғру олдуғуну демәк лазымдыр. X—XII әсрин гәзәлләриндә, о чүмләдән Низаминин лирик ше'рләриндә доғрудан да бир мөвзу вәһдәти, сүжетлилик вардыр, һәр бир бејт өз-өзлүјүндә битмиш бир фикир ифадә етмәклә бәрабәр, ше'рин бүтүн бејтләри арасында мөһкәм бир мөвзу вәһдәти вардыр. Низами гәзәлләри илә әлагәдар бу хүсусијјәти Һафизлә мүгајисәдә Ј. Рыпка да гејд етмишдир.

[97] Мәһәммәд бен Өмәр әр-Радујани. Тәрчүманүл-бәлағә, Истамбул, 1949, сәһ. 134.

Анчаг классик Јахын Шәрг әдәбијјатына көзәл бәләд олан Ј. Е. Бертелс нәдәнсә бу һәгигәтлә һесаблашмадан гәзәлдә мөвзу вәһдәтини, сүжетлилији әсассыз оларaг Низаминин гәзәли фәлакәтдән гуртармаг мејли, әдәбијјата кәтирдији јенилик кими гәләмә вермәјә чалышмышдыр. Һалбуки А. М. Мирзојевин дә чох доғру олараг гејд етдији кими Низамијә гәдәрки гәзәлин әсас хүсусијјәти онда мөвзу вәһдәтинә чидди риајәт олунмасыдыр. Бунун үчүн Рудәки, Дәгиги, Үнсүри, Фәррухи, Гәтран Тәбризи, Әнвәри, Хагани вә башгаларынын һәм ајрыча јазылмыш, һәм дә гәсидәләрин кириши кими истифадә олунмуш гәзәлләриндән истәнилән гәдәр мисал кәтирмәк олар. Мәсәлән, Гәтран Тәбризинин ашағыдакы ше'рини көтүрәк:

ای دل ترا بگفتم کز عاشقی حذر کن
بگذ ار نیکوان راوزمهر شان گذر کن
چون روی خوب بینی دیده فراز هم نه
چون تیر عشق باردشرم وخرد سپر کن
هر گام عاشقی راصد گونه دردو رنجست
گر ایمنیت باید از عاشقی حذر کن
فرمان من نبردی فرجام خود نجستی
پند اشتی که گویم هر ساعتی بتر کن
نا کام من برفتی دردام عشق ماندی
چونست روزگارت؟ مارایکی خبر کن
اکنون بصبر کردن ناید مراد حاصل
زین چاره بازمانی، رو چارهٔ دگر کن[98]

Еј үрәк, сәнә дедим ки, ашигликдән узаг ол,
Бурах көзәлләри, онлара мәһәббәт салма!
Көзәл бир үз көрәндә көзләрини јум,
Ешг оху јағанда ағыл вә һәјаны өзүнә галхан ет.
Ашиглијин һәр аддымында јүз дәрд, бәла вар,
Әкәр асудәлик истәјирсәнсә, ашигликдән әл чәк!

[98] قطران تبریزی، دیوان، بسعی و اهتمام محمد نخجوانی، تبریز ۱۳۳۳، ص: ٤۹۸

Мәнә гулаг асмадын, өз һалыны дүшүнмәдин,
Елә дүшүндүн ки, һәр саат даһа пис ол дејирәм
Мәним арзумла һесаблашмајыб кетдин, ешг тәләсинә
әсир олдун.
Инди һалын нечәдир? Мәнә бир хәбәр вер!
Артыг сәбирлә мурад һасил олмаз,
Бу чарәдән бир шеј чыхмаз, кет башга чарә ахтар!

Көрүндүјү кими, бу гәзәл өз сүжети, шухлуғу е'тибарилә көзәл бир һекајәни андырыр. X—XI әсрләрдә јазылмыш гәзәлләрин бөјүк бир һиссәсини мәһз белә сүжетли, һекајәвары ше'рләр тәшкил едир. Лакин Низами ше'риндә, еләчә дә башга шаирләрин гәзәлләриндәки мөвзу вәһдәти анчаг бу чүр һекајәварылыгдан ибарәт олмамышдыр. Рудәкидән башламыш Һафизә гәдәр бүтүн гәзәл устадлары өзләринин әксәр гәзәлләриндә мөвзу вәһдәтини позмадан анчаг бир мөвзуја һәср олунмуш көзәл гәзәлләр јаратмышлар. Бу гәзәлләрдә һәр һансы бир һисс, дујғу, арзу, истәк классик ше'рин е'чазкар дили илә тәрәннүм олунмушдур. Низамијә гәдәрки гәзәл шаирләринин ән гүдрәтлиләриндән сајылан Фәррухи Сијстанинин ашағыдакы гәзәли буна парлаг мисал ола биләр:

باز یارب چونم از هجران دوست
باز چون گم گشته‌ام جویان دوست
تاهمی خایم‌لب ودندان خویش
ز آرزوی آن لب ودندان دوست
دید گانم ابر در افشان شده است
ز آرزوی لفظ در افشان دوست
من نخسبم بی خیال روی یار
من نخندم بی لب خندان دوست
من بجان با دوست پیمان کرده‌ام
نشکنم تا جان بود پیمان دوست
من چنینم یار گوئی چون بود؟
آن خود دانم نه دانم آن دوست[99]

[99] فرخی سیستانی، دیوان، بکوشش محمد دبیرسیاقی، تهران ۱۳۳۵، ص: ٤۳٤

Јенә јарәб, јардан ајры нә һалдајам;
Јенә јары ахтара-ахтара әлдән дүшмүшәм.
Јарын о диши, додағынын арзусу илә
Һәмишә диш вә додағымы дишләјирәм.
Јарын о дүрр сачан сөзләринин арзусу илә
Көзләрим дүрр сачан булуда дөнмүшдүр.
Јарын хәјалындан ајры көзләримә јуху кетмир,
Јарын күлән додагларындан ајры күлүшә
һәсрәтәм.
Мән өз чанымла јарла пејман етмишәм,
Чаным олдугча бу пејманы сындырмарам!
Мән беләјәм, дејирсән, јар нечәдир?
Мән өзүмүн нечә олдуғуму билирәм, анчаг
јарын нечә олдуғуну билмирәм.

Тамамилә сәмими, тәбии һиссләр тәрәннүм едән бу көзәл ше'рдәки мөвзу вәһдәти, сүжетлилик көз габағындадыр. Әкәр ад вермәк лазым кәләрсә, «Јардан ајры» адлана биләчәк бу гәзәлин илк дөрд бејтиндә лирик гәһрәман јардан ајры дүшдүјү вәзијјәти тәсвир едир, бешинчи бејтдә онунла етдији пејманы хатырлајыр вә чаны олдугча өз пејманыны сындырмајачағыны билдирир. Лакин ашиг өз вәзијјәтини, өз сәдагәтини билдији һалда, јардан ајры олдуғу үчүн онун өз ашигини арзу едиб-етмәдијини, онун да әһдә садиг олуб-олмадығыны билмир. Ахырынчы бејтдә шаир бу һисси әкс етдирмишдир. Ше'р бүтүнлүклә ашигин һичран дәмләриндә кечирдији конкрет дујғу вә дүшүнчәләрин ифадәсидир. Бу дујғу вә дүшүнчәләр анчаг бир мәһвәр әтрафында фырланыр. Јардан ајры ашиг нечәдир?! Шаир бүтүн ше'р боју мөвзу вәһдәтини позмајараг һәр бејтин ајрылыгда көзәллијинә дә хүсуси фикир вермиш, мүхтәлиф тәкрирләр, тәзадлар јолу илә хош мусиги тә'сири бағышлајан көзәл бир әсәр јаратмышдыр.

Лакин тәкчә Гәтран Тәбризидән вә Фәррухи Сијстанидән кәтирдијимиз бу ики гәзәл дејил, үмумијјәтлә, X—XII әсрләрдә јазылмыш бүтүн гәзәлләр әсасән сүжетлидир, һәр бир гәзәл анчаг ваһид бир мөвзуја һәср олунур, конкрет әһвали-руһијјәни әкс етдирир.

Низами Кәнчәви дә гәзәлләриндә сүжетлилијә, мөвзу вәһдәтинә хүсуси фикир верәркән өзүндән әввәлки ән'әнәләрлә бағлы олмуш, онлары давам вә инкишаф етдирмишдир. Гәзәлдә мөвзу вәһдәтинә, сүжетлилијә

фикир вермәк Низаминин ше'рә кәтирдији јенилик дејилдир.

Низаминин гәзәлләри арасында бә'зи ше'рләр дә вардыр ки, онларын сонунда тәхәллүслә јанашы ајры-ајры һөкмдарларын адлары чәкилир. Һөкмдарларын адлары чәкилән һәмин бејтләр өз хүсусијјәтләри илә гәсидәләрин күризкаһларыны хатырладыр. Мәсәлән:

نظامی! گنجه خالی کن سخن را نقد شروان کن
که جز شاهنشه عادل خریداری نمی یابم[100]

Низами, Кәнчәни бош гој, сөзү Ширвана бағышла,
Адил шаһәншаһдан гејри хәридар тапа билмирәм.

Јахуд:

بر نظامی دلبر و دل‌را چه حکم
هر چه شد گوید که این کن آن کنم[101]

Низамијә дилбәр вә үрәк нә һөкм едә биләр,
Шаһ һәр нә десә, буну ет, ону едәрәм.

Бу чүр сонлугларла битән гәзәлләр чох күман ки, Низами тәрәфиндән ајрыча әсәрләр кими јазылмамыш, мәдһијјә-гәсидәләрин «кириш» һиссәсини әвәз етмишдир. Лакин буна бахмајараг һәмин ше'рләр шаирин башга гәзәлләриндән нә мәзмун, нә дә формача фәргләнмир. Она көрә бу ше'рләри дә гәзәл адландырмаг олар. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Низаминин әлдә олан јүздән чох гәзәлиндән анчаг 9-у беләдир. Чох күман ки, һәмин гәзәлләри Низами диванындан көчүрән катибләр онларын мәдһ һиссәсини атараг, анчаг «гәзәл» һиссәсини сахламышлар.

Низаминин лирик әсәрләри ичәрисиндә һазырда гәзәлләр сырасына дахил едилән бир сыра ичтимаи, дидактики ше'рләр дә вардыр. Шаирин диваны әлдә олмадығындан бу ше'рләрин доғрудан да гәзәл олуб-олмадығыны демәк чәтиндир. Ола билсин ки, һәмин ше'рләр ајры-ајры гәсидәләрдән көчүрүлмүш парчалардыр. Һәтта мараглыдыр ки, «Тәзкирәтүш-шүәра»да һә-

100 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 299.
101 Јенә орада, сәһ. 310.

мин ше'рләрдән бири (جهان تیره است وره مشکل جنیبت راعنان در کش) гәсидә ады илә гејд олунур[102]. Ше'р өзү дә һәм дил, ифадә, һәм дә мәзмун ҹәһәтдән шаирин гәсидәләринә даһа јахындыр. Бәлкә дә елә бунлары нәзәрә алараг Ј. Е. Бертелс һәмин ше'ри гәсидә ады алтында чап етдирмишдир[103].

Лакин биз һәмин иҹтимаи дидактики кичик һәҹмли ше'рләри даһа чох ајры-ајры гәсидәләрдән көтүрүлмүш парчалар һесаб етсәк белә, онларын Иран вә совет алимләри тәрәфиндән Низаминин гәзәлләри сырасына дахил едилдикләрини нәзәрә алараг онлардан гәзәл кими бәһс едәҹәјик.

* * *

Низами гәзәлләриндән дә һазырда чох аз бир һиссә әлдәдир. Шаирин диваны һәләлик ашкар едилмәдијиндән бу аз һиссә өзү дә бир сыра совет вә хариҹи өлкә алимләри тәрәфиндән мүхтәлиф мәнбәләрдән топланылмыш вә мүхтәлиф принсипләр әсасында чап едилмишдир. Әлбәттә, ајры-ајры мәнбәләрдә Низами адына јазылан гәзәлләрин һамысы Низаминин дејилдир. Бу барәдә јухарыда кифајәт гәдәр данышылдығы үчүн дејиләнләри бир даһа тәкрар етмәјә еһтијаҹ јохдур.

Низами лирикасынын топланылмасы вә нәшри саһәсиндә индијә гәдәр көрүлмүш ишләрә, классик фарс дилли ше'рин бир сыра мәнбәләри үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләрә әсасланараг ашағыдакы мәнбәләрдә гејд олунмуш гәзәлләри Низаминин һесаб едирик.

а) 1328-ҹи илдә јазылмыш вә һазырда Ајасофија китабханасында сахланылан 4819 нөмрәли ҹүнкдәки 59 гәзәл. Бурадакы Низами ше'рләри илк дәфә С. Нәфиси тәрәфиндән ашкар вә чап едилмишдир[104].

б) 1330-ҹу илдә јазылмыш вә Ајасофија китабханасында сахланылан 2051 нөмрәли ҹүнкдәки 25 гәзәл. Бу

[102] Дөвләтшаһ Сәмәргәнди. Тәзкирәтүш-шүәра, Бомбеј, 1318, сәһ. 60.

[103] Низами. Лирика составление и предисловие Е. Э. Бертельса, М., 1947, сәһ. 200.

[104] Бах: Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, Теһран, 1338.

гәзәлләр илк дәфә Чехословакија шәргшүнасы Ј. Рыпка тәрәфиндән ашкар вә чап едилмишдир[105].

в) Саиб вә Халхали сәфинәләриндә гејд олунмуш гәзәлләр. Бу ше'рләр илк дәфә В. Дәсткирди тәрәфиндән чап едилмишдир[106].

г) XIII—XIV әсрләрдә јазылдығы тәхмин едилән вә бири Теһранда Мәҹид Мүвәггәрин шәхси китабханасында, дикәри исә «Мәҹмуеје-ләтаеф вә сәфинеје-зәраеф» ады алтында Қабул Университети әдәбијјат факүлтәсинин китабханасында сахланылан ҹүнкләрдә гејд олунмуш бә'зи гәзәлләр. Бу мәнбәләрдәки ше'рләри илк дәфә С. Нәфиси мејдана чыхарыб чап етдирмишдир[107].

ғ) «Лүбабүл-әлбаб», «Тәзкирәтүш-шүәра», «Хүласәтүл-әш'арү зибдәтүл-әфкар», «Һәфт иглим», «Атәшкәдә», «Ријазүл-арифијн» вә «Мәҹмәүл-фүсәһа» тәзкирәләриндә гејд олунмуш гәзәлләрин тәхминән һамысы. Бу тәзкирәләрдә гејд олунан гәзәлләрин әксәријјәти вахтилә В. Дәсткирди тәрәфиндән доғру олараг әсил Низами әсәрләри кими чап едилмишдир[108].

Низами гәзәлләри гејд олунан ән мө'тәбәр мәнбәләр һәләлик бунлардыр. Бу мәнбәләрин һамысында бирликдә Низами адына 120-јә јахын гәзәл јазылмышдыр ки, онларын ичәрисиндән 3—4-нү чыхмаг шәртилә галанларыны инамла Низаминин һесаб етмәк олар. Бундан әлавә «Низами диваны» адлы мәҹмуәдә вә башга мәнбәләрдә бөјүк шаирин адына даһа јүзә гәдәр гәзәл вә гәзәлвары ше'рләр гејд олунмушдур. Бу ше'рләрин мүәјјән һиссәси форма вә мәзмун ҹәһәтдән зәиф олуб, шаирин әсил гәзәлләриндән ҹидди сурәтдә фәргләнир.

Мәнбәләрдә Низами адына јазылан, лакин Низами тәрәфиндән јазылдығы шүбһә доғуран гәзәлләрин чоху В. Дәсткирдијә мә'лум иди. Иран алиминин фикринчә, Низами Кәнҹәвијә аид олмајан һәмин ше'рләр шүбһәсиз, Сәфәви дөврүндә јашамыш вә Низами тәхәллүсү

[105] Ј. Рыпка. Чәнд гәзәле-тазе әз Низами Кәнчеји, «Әрмәган» журн., 1935, сале шанздәһһом, шомареје әввәл, сәһ. 9—31.

[106] Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. «سوم»

[107] Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 746; 757 (тә'лигат һиссәси); Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, Теһран, 1338.

[108] Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, Теһран, 1318.

илә јазыб-јарадан шаирләрә мәхсусдур. Лакин мүәллифләрини ашкар едә билдијимиз ајры-ајры ше'рләр бу фикрин биртәрәфли олдуғуну көстәрир.

Јухарыда да гејд етдијимиз кими, В. Дәсткирдинин Низамидән һесаб етмәдији, һәтта Низамидән һесаб етдији ше'рләр сырасына онун сәләф вә мүасирләринин дә әсәрләри дахил едилмишдир. Мәсәлән:

دلم بردی و جان در کار داری،
جوانی کردم اندر کار جانان

мисралары илә башлајан гәзәлләр Сәнаи Гәзнәвијә мәхсусдур. Һалбуки В. Дәсткирди бунлары шүбһәсиз Низамијә мәхсус әсәрләр сырасына дахил етмишдир[109]. Һәтта 1328-чи илдә јазылмыш чүнкдә Низами адына јазылан ше'рләрдән дә башга мүәллифләрин адына јазыланлары вардыр. Мәсәлән دی‌ازبر نگارم ناگه رسیدنامه, мисрасы илә башлајан ше'р јенә Сәнаинин адына јазылыр вә онун диванында мөвчуддур[110]. Һәмин ше'рдә тәхәллүс олмамасы да санки онун Сәнаијә мәхсус олдуғуну тәсдиг едир. Лакин ше'рин ән гәдим вә мө'тәбәр мәнбәдә Низами адына јазылдығыны нәзәрә алараг ону бөјүк шаирә мәхсус әсәрләрдән һесаб едирик.

عشق است فراخ و سینۀ تنك
راه است دراز و مرکبی لنك[111]

мәтлә'ли гәзәл һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Бу ше'р Саиб сәфинәсиндә Низари Гөһистанинин адына јазылыр[112] вә Низари диванынын бә'зи нүсхәләриндә дә вардыр. Мәсәлән, һәмин шаирин XV әсрин орталарында көчүрүлмүш диванында бу ше'р вардыр[113]. Лакин бу ше'р даһа гәдим бир мәнбәдә — 1328-чи илдә көчүрүлмүш чүнкдә Низами адына јазылыр. Шүбһәсиздир ки, һәмин чүнк өзү дә даһа гәдим бир мәнбәдән—Низами диванынын гәдим бир нүсхәсиндән көтүрүлмүшдүр. Низами

109 Бу барәдә јухарыда данышылмышдыр.
110 Бах: Сәнаи. Күллијјат, Бомбеј, 1328, һ. г., сәһ. 109; Сәнаи. Диван, бекушеше-Мәзаһер Мүсәффа, Теһран, 1336, сәһ. 534.
111 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 296—297.
112 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, Теһран, 1318, сәһ. 231.
113 Бах: Низари. Диван, көстәрилән әлјазмасы, сәһ. 243.

исә 1320-чи илдә вәфат етмишдир. Буна көрә дә гәзәлин Низамијә мәхсус олдуғу даһа ағлабатандыр.

ختنی جمالی ای مه حبشی چه‌نام داری
تو جز از خطی و خالی زحبش کدام‌داری

мәтлә'ли гәзәл дә һәм Низаминин, һәм дә Низаринин адына јазылыр. Саиб сәфинәсиндә Низаринин ше'ри кими гејд олунмушдур[114]. Низаринин јухарыда адыны чәкдијимиз диванында да вардыр[115]. «Нәзме-күзи»дә вә «Мәчмәүл-фүсәһа» тәзкирәләриндә вә «Низами диваны» адлы мәчмуәдә бөјүк шаирин адына јазылыр[116]. Ше'р Низами гәзәлләринә һәм мәзмун, һәм дә формача јахындыр. Анчаг әлавә материал олмадан онун кимә мәхсус олдуғуну демәк чәтиндир. Белә шүбһәли бир әсәрин әсил Низами ше'ри кими чап олунмасыны[117] доғру һесаб етмәк олмаз.

ره میخانه و مسجد کدام است мисрасы илә башлајан гәзәли «Һәфт иглим» тәзкирәси вә «Низами диваны» Низами адына јазыр[118]. «Мәчмәүл-фүсәһа» мүәллифи[119] вә Саиб[120] исә Әһмәд Чамын (XI әср) ше'ри кими гејд едир. Бу гәзәлин бир нечә бејти һәмин шаирин диванында да вардыр[121]. В Дәсткирди дә онун Әһмәд Чама мәхсус олдуғуну көстәрир[122]. Амма Низами ше'рләринин русча нәшриндә әсил Низами әсәри кими чап едилмишдир[123] ки, буну доғру һесаб етмәк олмаз.

گل دررخ می چنان بخندید мисрасы илә башлајан ше'р үч бејтлик гит'ә шәклиндә «Һәфт иглим»дә Низами

114 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 234.
115 Низари. Диван, көстәрилән әлјазмасы, сәһ. 234.
116 Бах: Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 331.
117 Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 66.
118 Бах: Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 270.
119 Рзагулухан Һидајәт. Мәчмәүл-фүсәһа, Теһран, 1294, һ. г., сәһ. 68.
120 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 228.
121 Әһмәд Чам, Жендепил. Диван, Лаһур, s. a. сәһ. 24.
122 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 228.
123 Низами. Лирика, М., 1947, сәһ. 135; 1960, сәһ. 139.

адына јазылыр[124]. В. Дәсткирди ону доғру олараг Низамијә мәхсус олмајан әсәрләр сырасында чап етдирмишдир, лакин һәмин парчанын Сәфәвиләр дөврү низамиләри тәрәфиндән јазылдығыны иддиа едәркән мүәллиф јанылырды[125]. Чүнки көстәрилән ше'р «Лүбабүл-әлбаб» тәзкирәсиндә гејд олундуғу кими, Сәфәвиләр дөврүндә дејил, Низамидән хејли габаг Сәлчугиләр дөврүндә јашамыш Рәфиәддин Әлмәрзбан Әлфарси тәрәфиндән јазылмышдыр. Һәм дә бу ше'р гит'ә дејил, «Мәлик Арсланын» (чох күман ки, бөјүк сәлчуг һөкмдары Алп-Арсланын 1063—1072) мәдһинә һәср олунмуш гәсидәдир. «Һәфт иглим»дә Низами адына јазылан үч бејт һәмин гәсидәнин мүгәддимә һиссәсиндән (1, 4, 14-чү бејтләр) көтүрүлмүшдүр[126].

Амма чох тәәссүф ки, һәмин үч бејт гит'ә ады илә J. Е. Бертелс[127] вә профессор Һ. Араслы[128] тәрәфиндән әсил Низами әсәри кими нәшр етдирилмишдир.

صبحدمی که از رخت برفکنی کلاله‌را мисрасы илә башлајан гәзәл «Низами диваны» адлы мәчмуәдә вә бә'зи сон дөврләрдә јазылмыш мәнбәләрдә Низами адына јазылыр[129]. Лакин бу ше'ри В. Дәсткирди Сәфәви дөврү молла низамиләринин (?) әсәрләри сырасына дахил етмиш, профессор Һ. Араслы вә J. Е. Бертелс дә доғру олараг Низами әсәри һесаб етмәмишләр. Лакин 1948-чи илдә М. Султанов «Низами Кәнчәвинин јени бир гәзәли һаггында» адлы мәгаләсиндә јухарыдакы ше'рин Низамијә мәхсус олдуғуну исбат етмәјә чалышмышдыр[130]. Чох тәәссүф ки, бу гәзәл дә Низаминин дејилдир. Чүнки һәмин гәзәлин мүәллифи һаггында Һәмдүллаһ Гәзвини белә јазыр:

124 Әмин Әһмәд Рази. Һәфт иглим. Әлјазмасы, Азәр. ССР ЕА РӘФ, инв. 7479, сәһ. 519.

125 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 258—259.

126 Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 530—531.

127 Низами. Лирик ше'рләри, Бакы, 1947, сәһ. 19.

128 Јенә орада, сәһ. 74.

129 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 243; Низами. Диване-гәсаеде гәзәлијјат, сәһ. 262—263.

130 М. Султанов. Низаминин јени бир гәзәли һаггында, «Коммунист» гәзети, 1 август 1948.

قاضی عثمان قزوینی مداح عمزاده‌ام خواجه فخرالدین مستوفی بودی اشعار روان دارد سخنان بی شمار . . از سخنان اوست:

صبحدمی که از گلت برفکنی کلاله‌را...[131]

«Гази Осман Гәзвини әмим оғлу Хачә Фәхрәддин Мустофинин мәддаһы иди, рәван ше'рләри, сајсыз әсәрләри вардыр... онун сөзләриндәндир:

Сәһәр чағы күлүндән өртүјү саланда...»

Демәк, В. Дәсткирди, Һ. Араслы, J. Е. Бертелс бу ше'ри Низаминин һесаб етмәмәкдә тамамилә һаглыдырлар.

گر توانی ای صبا بگذر شبی در کوی او мисрасы илә башлајан беш мисралыг бир ше'р парчасы С. Нәфисинин еһтималына көрә Сә'динин өлүмүндән бир аз сонра јазылмыш бир чүнкдә Низами адына јазылыр[132], лакин һәмин ше'р «Лүбабүл-әлбаб» тәзкирәсиндә 10 бејтлик бир гәзәл кими Шәрәфәддин Мәһәммәд Шефруһ Исфаһанинин адына јазылыр[133]. Шефруһун башга әсәрләриндә олдуғу кими, бу гәзәлдә дә тәхәллүс јохдур.

روزگار آشفته‌تر یا زلف تو یا کار من
ذره کمتر یا دهانت، یادل غمخوار من

мәтлә'ли гәзәлин беш бејти «Мәчмәүл-фүсәһа»да Низаминин адына јазылыр[134]. Һәмин беш бејт дә дахил олмагла 8 бејтдән ибарәт гәзәл исә «Тәзкирәтүш-шүәра»да Шаһфур бен Мәһәммәд Нишапуријә иснад едилир[135]. Иран алимләри Сәид Нәфиси вә В. Дәсткирди һеч бир тәхәллүс олмајан бу гәзәли Шаһфур Нишапуринин һесаб едирләр[136].

131 حمدالله قزوینی تاریخ گزیده، بسعی و اهتمام. ا. برون، لندن ۱۹۱۰، ص: ۸۲۳—۸۲۴

132 Бах: М. Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 747—749.

133 Јенә орада, сәһ. 222.

134 Рзагулухан Һидајәт. Мәчмәүл-фүсәһа, Теһран, 1294, сәһ. 638.

135 Дөвләтшаһ. Тәзкирәтүш-шүәра, Бомбеј, 1318, сәһ. 64.

136 Бах: «Әрмәған» журн., 1302, № 3—4, сәһ. 119—120; Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 259.

Лакин нәдәнсә Ј. Е. Бертелс[137] вә Һ. Араслы[138] бу гәзәли әсил Низами әсәрләриндән һесаб едир, һәтта ону Низаминин ән сәчијјәви гәзәли кими нүмунә көстәрирләр. Низами тәрәфиндән јазылмајан, һеч олмаса, онун гәләминдән чыхдығы шүбһәли олан бир әсәри Низаминин әсил ше'ри кими нәшр етмәјә бизчә, һеч бир еһтијач јохдур.

دوش رفتم بخرابات مرا راه نبود мисрасы илә башлајан ше'р XIII әсрин мәшһур суфи шаири Фәхрәддин Ирагијә мәхсус олдуғу һалда, бә'зи мәнбәләрдә, о чүмләдән «Атәшкәдә» тәзкирәсиндә Низами адына јазылыр, буну әсас тутараг Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында һәмин ше'ри Низами әсәри кими гејд едирләр[139].

Һеч бир мө'тәбәр мәнбәдә Низами адына јазылмајан бу ше'рин Азәрбајчан дилиндә үч мүхтәлиф тәрчүмәси вардыр. Лакин В. Дәсткирдинин[140], Ј. Е. Бертелсин[141] вә Сәид Нәфисинин[142] дә көстәрдији кими, бу гәзәл Фәхрәддин Ирагининдир вә үмумијјәтлә бу чүр әсәрләр онун јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Бу ше'ри дә Низаминин һесаб етмәк әсла доғру дејилдир.

غمت جز دردل یکتا نگنجد[143] мисрасы илә башлајан гәзәли Һ. Дәсткирди Низаминин һесаб едир, лакин Һәсән Вәһид Дәсткирдијә көрә о Чәмаләддин Исфаһанинидир. Һәсән В. Дәсткирди һәмин гәзәли Чәмаләддин диванына дахил едәрәк јазыр ки, «бу гәзәл Низами диванынын «Әрмәған» чапында да вардыр, лакин Чәмаләддининдир»[144]. Анчаг мүәллифин өз фикриндә нәјә әсасландығы мә'лум дејилдир.

137 Низами. Лирика, М., 1947, сәһ. 83; 1960, сәһ. 87.
138 Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 62.
139 Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, I чилд, 1960, сәһ. 118.
140 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 245.
141 Е. Э. Бертельс. Низами. Творческий путь поэта, М., 1956, сәһ. 233.
142 Бах: Фәхрәддин Ираги. Күллијјат, Теһран, 1335, сәһ. 32—35, 196.
143 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 257—258.
144 جمال‌الدین اصفهانی، دیوان، باهتمام وتصحیح حسن وحید دستگردی، ۱۳۲۰، ص: ۴۵۶—۴۵۷

Үмумијјәтлә, Чәмаләддинин гәзәлләриндә олдуғу кими, бу гәзәлдә дә тәхәллүс јохдур.

چون غنچه دلی دارم پرخون ز جفای تو мисралы гәзәл Саиб сәфинәсиндә Низами адына јазылыр[145]. Мәһз буна көрә дә «Кәнчинеји-Кәнчәви»дә[146], Низами лирикасынын Бакы[147] вә Москва[148] нәшрләриндә әсил Низами әсәри кими чап олунмушдур. Ше'рин ахырында тәхәллүс јохдур, амма Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсиндә гәзәлин ахырына мүтәрчим Низами тәхәллүсүнү артырмышдыр ки, буну доғру һесаб етмәк олмаз. Даһа марагтысы будур ки, Саиб сәфинәсиндә Низами адына јазылан бу ше'р даһа гәдим мәнбә олан «Лүбабүл-әлбаб» тәзкирәсиндә ејнилә Фәхрәддин Хәттат Һәрәвинин адына јазылыр[149]. Мәһәммәд Өвфи өзү шәхсән һәмин мүәллифлә көрүшмүш вә нүмунә көстәрдији он парча ше'ри дә билаваситә мүәллифин јанында онун әсәрләри ичәрисиндән сечмишдир[150]. Демәк, бу ше'р һәлә Низами сағ икән Хәттат Һәрәвинин диванында вар имиш. Бәс Саиб һәмин ше'ри Низами адына јазаркән нәјә әсасланмышдыр? Бизим фикримизчә, Саибин Низами диваны көрүб-көрмәдијини һазырда демәк чәтиндир. Чох еһтимал ки, Саиб өз сәфинәсиндә гејд етдији Низами ше'рләрини билаваситә шаирин диванындан дејил, башга мәнбәләрдән көтүрүмлүшдүр. Беләликлә, бу ше'рин Низамијә мәхсус олдуғуну демәк чәтиндир, әксинә, јухарыда көстәрилән сәбәбләрә көрә онун Хәттат Һәрәвијә мәхсус олмасы еһтималы даһа ағлабатандыр. Беләликлә көрүнүр ки, Низами әсәрләри сырасына тәкчә Низами тәхәллүсү илә јазан шаирләрин дејил, тамамилә башга-башга тәхәллүсләрлә јазан сәнәткарларын да ше'рләри дахил олмушдур. Дикәр тәрәфдән Низами әсәрләри сырасына дахил олан вә Низаминин олдуғу шүбһә доғуран бир чох ше'рләр Сәфәвиләр дөврүндә дејил, әксинә, әсасән Низаминин јазыб-јаратдығы дөврә даһа јахын олан XI—XIII әсрләрдә јазылмышдыр.

145 Бах: Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ «سوم»
146 Јенә орада, сәһ. 219—220.
147 Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 19.
148 Низами. Лирика, М., 1947, сәһ. 99.
149 Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 204.
150 Јенә орада.

* * *

Классик Шәрг поетикаларында да көстәрилдији кими, гәзәлин әсас мөвзусу мәhәббәтдир[151]. Бу шәкилдә јазылмыш әсәрләрдә гадын көзәллији, бу көзәллијә мәфтун үрәкләрин дөјүнтүләри екс олунур. Низами гәзәлләриндә дә мәhәббәт тәрәннүмү әсас мөвзудур. Өлмәз ешг дастанларында мәhәббәтә кениш јер верән, «ешги көјләрин јеканә меhрабы, јер үзәриндә hәјатын әсас амили» кими көстәрән Низами гәзәлләриндә дә өзүндән әввәлки ән'әнәләри давам етдирәрәк ашиганә ше'рин көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Шаир гәзәлләриндә мә'шугәни «дүнјанын гибләси», «көјләри белә сәчдәјә кәтирән» бир гүввә кими тәрәннүм един, «ешгдән кәнар дүнјада нә варса, hамысыны бош хәјал вә әфсанә» сајыр. Шаирин лирик әсәрләриндә ешг инсанын hәјатына рөвнәг верән, инсаны көзәлләшдирән, ону әмәјә, фәалијјәтә сәсләјән, мө'чүзәләр көстәрмәјә гадир едән бөјүк бир гүввә кими гијмәтләндирилир.

Низами лирикасындакы мәhәббәтдән данышаркән әввәлчә hәмин мәhәббәтин сәчијјәсини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Јухарыда гејд едилдији кими, Низами гәзәлләриндәки мәhәббәти сырф суфи, илаhи мәhәббәт[152], јахуд «реал инсан мәhәббәти илә суфи ешгин гарышыг формасы»[153] hесаб едән, ја да Низами гәзәлләриндәки мәhәббәтин реаллығыны көстәрмәклә hәмин мәhәббәти суфи мәhәббәт кими изаh етмәк олар дејән алимләр вардыр[154], лакин шаирин әлдә олан лирик әсәрләри бу

---

[151] Бах: Шәмс Гејс Рази. Әл-Мү'чәм, Теhран, 1338, сәh. 201—202; 413—416; علی بن محمد المشتهر تاج الحلاوه، دقایق الشعر، با تصحیح و حواشی ویادد اشتهای سید کاظم امام، تهران ۱۳٤۱ ص: ۸٤—۸٦...

[152] M. T. Houtsma. Some remarks on the diwan of Nizami, Ajabname. 1922, сәh. 225—226. Әбдүлнәим Мәhәммәд hәсәнејн. Низами әл-Кәнчәви..., Гаhирә, 1954, сәh. 449.

[153] ژان ریپکا چند غزل تازه از نظامی گنجهٔ «ارمغان» سال ۱٦ شماره اول ص: ۱۸— ۱۹

[154] Е. Э. Бертельс. Предисловие к «Лирике» Низами. М., 1947, сәh. 10.

фикирләрин hамысыны рәдд едир. Низаминин әлдә олан вә она мәхсус олдуғу шүбhә доғурмајан гәзәлләриндә башдан-баша реал инсан севкиси, инсан әлагәси вә мүнасибәтләри тәрәннүм олунур. Бу ше'рләрин әсас тәравәти ондадыр ки, онлар hәгигәтән јашанылмыш hисс вә дујғуларын ифадәсидир. Ән'әнәви ифадә вә образлар белә бу ше'рләрдәки сәмимијјәт вә тәбиилији поза билмир.

Низами гәзәлләриндә суфи поезијасында олдуғу кими, илаhи ешг дејил, реал инсан ешги тәрәннүм олунур. Буну сүбут етмәјә әслиндә еhтијач јохдур, лакин ајрыајры мүәллифләрин сәhв фикирләрини көстәрмәк вә бу саhәдә гәти ајдынлыг hасил етмәк үчүн ашағыдакы чәhәтләрә диггәт јетирмәк лазымдыр. hәр шејдән әввәл Низаминин бир чох гәзәлләриндә вүсал дәмләриндән доған севинчин тәрәннүмү, мә'шугәдән суфи әдәбијјатында олмадығы тәрздә вүсал арзу едилмәси бу гәзәлләрдәки мәhәббәтин реал, инсани, дүнјәви севки олдуғуну көстәрир. Ашағыдакы гәзәл Низаминин белә гәзәлләриндән биридир:

از ماه رفته نیمی و ز شب گذ شته پاسی
یارم ز در در آمد بر کف گرفتی کاسی
بنشست دوستانه تنها بپیش چشمم
نزد شمنانش بیمی نه‌ازعسس هراسی
گاه از زلال رطلی گاه از جمال بوسی
می داد تا سحرگه حقی بحق شناسی
آمیخت با نظامی چون شهد وشیر باهم
ممکن نشد که باشد آن لطف را قیاسی[155]

Ајын јарысы кечмиш, кечә јарысы
Јарым әлиндә каса гапыдан ичәри кирди.
Меhрибанлыгла көзләримин габағында отурду,
Нә дүшмәнләрдән, нә дә көзәтчиләрдән горхусу вар иди.
Сәhәрә гәдәр каh касадан ички,
Каh үзүндән өпүш верди, hагты саhибинә чатдырды.
Бал илә сүд бир-биринә гарышан кими Низамијә говушду,
О лүтфүн hәдди-hүдуду јох иди.

---

[155] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәh. 334.

Бурада илаһи ешг дејил, реал инсани севки мүнасибәтләринин тәсвир олундуғуну исбат етмәјә еһтијач јохдур. Гәзәлдәки лирик гәһрәманын көрүшү тамамилә реал сурәтдә, дүнјәви бир тәрздә верилмишдир. Һалбуки илаһи ешг тәрәннүм олунан суфи әсәрләрдә лирик гәһрәманын өз мә'шугуна, јә'ни аллаһа — вүчуди-күллә говушдуғу һеч вахт көстәрилмир, суфи поезијасында лирик гәһрәман анчаг буну арзу едир.

Лакин шаирин тәкчә бу чүр вүсал севинчи тәрәннүм едән гәзәлләриндә дејил, бүтүн гәзәлләриндә дүнјәви севки тәрәннүм олунур, бу ше'рләрдә конкрет сифәтләрә малик көзәлләрдән сөһбәт кедир. Мәсәлән:

نه بس کاریست بی تو زندگانی
نه بس عیشیست بی تو شادمانی
بیا در ساز باما پیشتر زانك
زتو خوبی شود وزمن جوانی[156]

Сәнсиз һәјат һеч бир шеј дејилдир,
Сәнсиз шадлыгда һеч бир севинч јохдур,
Сәнин көзәллијин, мәним чаванлығым кетмәмиш
Кәл бизимлә меһрибан ол.

Демәк, Низами гәзәлләриндәки лирик гәһрәманын севкилиси дә онун өзү кими реал инсандыр, ашигин чаванлығы кедә билдији кими, онун көзәллији дә даими дејилдир. Һәрчәнд мә'шугә јаша долдугча да өз тәравәтини мүәјјән мүддәт итирмир, әксинә, даһа да көзәлләшир, лакин бу да онун реал варлыг олдуғуну инкар етмир:

من آن نیم که تو دیدی تو انی و به از آنی
ترا فزود جمال و مرا نماند جوانی[157]

Мән сән көрән дејиләм, анчаг сән мәним көрдүјүмдән даһа артыгсан
Сәнин көзәллијин артмыш, мәним чаванлығым кетмишдир.

156 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 337.
157 Јенә орада.

Јахуд ашағыдакы парчаны көтүрәк:

با تو پدید میکنم حال تباه خویش‌را
تاتو نصیحتی کنی چشم سیاه خویش‌را
سرزنشم مکن که تو شیفته تر زمن شوی
گر نگری در آینه روی چوماه خویش‌را
ترك فراق را بمن راه مده تو هان و هان
چون بتوره نداده‌ام شحنهٔ آه خویش‌را
چون بتو پشت داده‌ام خیره کشی مکن چنان
کز تو بدیگری برم پشت و پناه خویش‌را[158]

Мән өз ағыр һалымы сәнә әрз едирәм ки,
Сән өз гара көзләринә бир нәсиһәт едәсән!
Сән мәнә тә'нә етмә, әкәр сән өзүн өзүнү,
Ајнада кәрсән, мәндән дә бетәр оларсан.
Нә гәдәр ки, аһымын дарғаларыны сән тәрәфә көндәрмирәм,
Бах һа, фәраг әскәрини мән тәрәфә јол алмаға гојма!
Инди ки, мән сәнә архаланмышам, бу гәдәр ган ичән олма,
Јохса өзкәсинә пәнаһ апарарам...

Демәк, Низаминин тәсвир етдији гара көзлү мә'шугә ашигин өзү кими бир инсандыр, ашиг истәсә, ону тәрк едиб, башгасыны да севә биләр. Һалбуки суфи поезијада мә'шугәни башгасы илә әвәз етмәк гејри-мүмкүндүр, чүнки вүчуди-күллү һеч бир кәслә әвәз етмәк олмаз. Низаминин бүтүн гәзәлләрини беләчә нүмунә кәтирмәклә онларда реал севки вә инсан мүнасибәтләринин әкс олундуғуну көстәрмәк олар. Лакин јухарыда көстәрилән парчалар Низами гәзәлләриндә реал инсани севкидән сөһбәт кетдијини тәсдиг етмәк үчүн кифајәтдир. Әлбәттә, бу Низами гәзәлләриндә тәрәннүм олунан мәһәббәтин бир чәһәтидир. Низами гәзәлләри сырф интим, анакреонтик ше'рләр дејилдир. Бу ше'рләрдә дар мә'нада ики нәфәр арасында мөвчуд олан мәһәббәт дејил, даһа кениш мә'нада көтүрүлмүш инсан мәһәббәти, һәјат ешги тәрәннүм олунур. Бу мәһәббәт бир тәрәфдән реал

158 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 260.

зэминэ баглы олан, реал севки мүнасибәтләридирсә, дикәр тәрәфдән бүтүн һәјата, онун көзәлликләринә, ишыглы чәһәтләринә олан мәһәббәтдир. Даһа доғрусу, Низами ше'рләриндәки мәһәббәт ејни заманда ичтиман вә фәлсәфи мәфһумдур. Бу мәфһум алтында шаир поема, гәсидә вә рүбаиләриндә даһа ајдын ифадә етдији бүтүн мүтәрәгги фикир вә арзулары чәмләшдирмиш вә тәрәннүм етмишдир. Бу ше'рләрин әсас лирик гәһрәманы олан ашигин сонсуз бир мәһәббәтлә севдији, јолунда һәр чүр чәфалара, әзаб-әзијјәтләрә дөздүјү мә'шугә бир тәрәфдән реал варлыгдыр, дикәр тәрәфдән бу шәхсијјәтин тапдаландығы, фикир вә дүшүнчәнин, һисс вә дујғуларын гандалландығы бир дөврдә хош, нәчиб арзу вә әмәлләрин сығыначағы олан фәлсәфи, хәјали бир мәфһумдур. Лакин бу ики мә'шугә анлајышы үмумијјәтлә классик Јахын Шәрг ше'риндә олдуғу кими, Низами гәзәлләриндә дә бир-бириндән ајрылмаздыр. Шаир севкили образыны реал һәјатдан көтүрүр, лакин ону идеал бир јүксәклијә галдырараг һаким чәмијјәтә, һаким идеолокијаја гаршы гојур. Беләликлә, реал инсани севки ичтимаи фәлсәфи бир јүксәклијә галдырылмыш олур. Низами гәзәлләринә анчаг бу чүр јанашдыгда онлары дүзкүн анламаг олар. Фикримизи исбат етмәк үчүн шаирин ашағыдакы гәзәлини алаг:

من آن نیم که تو دیدی تو آنیو به از آنی
ترا فزود جمال و مرا نماند جوانی
بمردمی، نه بفرمان، رعایت دل من کن
نگویمت بچه غایت بدان قدر که توانی
مرا شکسته بخوانی، چرا شکسته نباشم
تنم چنانکه تو دیدی، دلم چنانکه تودانی
توئی خلیل و من آتش چرا نمیرم پیشت؟
من ار بمیرم پیشتتو بایدم که بمانی
زبهر آنکه ببینم جمال خوبتو روزی
کنم همیشه چو موسی بخدمتتو شبانی

مگرز چون تو بهاری لطافتی بپذیرد
که هر چه بود بباغم ببرد باد خزانی
نظامی از سر دولت کمر بپیش تو بندد
که در جبین تو بیند سعادت دو جهانی[159]

Мән о сән көрән дејиләм, анчаг сән елә осан, ондан да артыгсан,
Сәнин көзәллијин артмыш, мәним исә чаванлығым галмамышдыр.
Фәрман илә дејил, инсанлыг едәрәк мәним көнлүмү охша,
Демирәм ки, нә дәрәчә, нә гәдәр бачарырсан!
Мәни шикәстә адландырырсан, нә үчүн дә шикәстә олмајым?!
Бәдәним нечә ки, көрүрсән елэдир, үрәјим нечә ки, билирсән елә.
Сән Хәлилсән, мән атәш, нә үчүн гаршында сөнмәјим,
Мән әкәр гаршында өлсәм, истәјирәм ки, сән галасан:
Бир күн сәнин көзәл чамалыны көрмәк үчүн
Һәмишә Муса кими јанында чобанлыг едирәм,
Дејирәм бәлкә дә бағымдан хәзан күләкләри апаранлар
Сәнин баһар ләтафәтиндән бир дә тәзәләнә!
Низами дөвләт үчүндан гаршында кәмәр бағламышдыр,
Чүнки ики дүнјанын сәадәтини сәнин алнында көрүр.

Классик ше'римизин ән надир инчиләриндән олан бу гәзәлдә лирик гәһрәманын реал севки һиссләри өз әксини тапмышдыр. О, өзүнүн чохдан одлу бир мәһәббәтлә севдији көзәллә гаршылашмышдыр, ашиг артыг чаванлығыны итирмиш олдуғу һалда, онун севкилиси даһа да көзәлләшмишдир. Ашиг(бәдәнчә) өз чаванлыг тәравәтини итирмиш олса да, о, өз јарыны әввәлки мәһәббәтлә севир, өзү өлсә дә, онун јашамасыны истәјир, ондан инсанлыг едәрәк ашигин көнлүнү охшамасыны хаһиш едир. Лирик гәһрәман өз јарынын вүсалыны ики дүнјанын сәадәтиндән артыг тутур. Беләликлә, бу ше'рин лирик гәһрәманы охучунун көзү гаршысында бир тәрәфдән атәшин бир мәһәббәтлә севән бир ашиг кими чанланыр, дикәр тәрәфдән о, мүасир олдуғу чәмијјәтдәки әдаләтсизликләрин, шәриәт еһкамларынын мәнкәнәсиндә сыхылмыш, үрәји од тутуб јанан, бүтүн варыны «хәзан күләкләри» апармыш, лакин әјилмәк истәмәјән бир ин-

---

[159] Низами. Диване-гәсаеде гәзәлијјат, сәһ. 337.

сандыр. О, һәјатын әзаб, әзијјәтләри гаршысында әјилмәмәк, киф басмыш әгидәләрин тәзјиги алтында сыхылмамаг үчүн мәһәббәт баһарынын гојнуна атылыр, о, бурада өзүнә мә'нәви дајаг тапыр, бу мә'нәви дајағы ики дүнјанын сәадәтинә гаршы гојур вә бунунла да өзүнүн мал-дөвләт әсири олан дүнјапәрәстләрә, чәннәт, чәһәннәм хүлјалары илә јашајан ахирәтпәрәстләрә гаршы дурдуғуну көстәрир. Јахуд ашағыдакы ше'ри алаг:

از تو نتواند بریدن کس باسانی مرا
گر کسم آخر نمیداند تو میدانی مرا
سر نگردانم ز جورت تا سرم برتن بود
گر بسر گرد جهان چون گوی گردانی مرا
مجمر عشق تو از عود وجود خود کنم
گربرای امتحان چون عود سوزانی مرا
یوسف ثانی تویی یعقوب کنعانی منم
از فراق خود مرنجان یوسف ثانی مرا
ای شده شیران عالم صید دام زلف تو
من سك کوی توام از درچه میرانی مرا
طالعم مسعود گردد اخترم تابان شود
گر نظامی بنده مسکین خود خوانی مرا[160]

Һеч кәс мәни сәндән асанлыгла ајыра билмәз,
Башгалары танымаса да, сән мәни танызырсан!
Нә гәдәр ки, башым бәдәнимдәдир, зүлмүндән бојун гачырмарам,
Әкәр мәни топ кими дүнјанын әтрафына доландырсан да.
Әкәр имтаһан үчүн мәни уд кими јандырмаг истәсән,
Сәнин ешг тонгалыны өз варлығымын удундан дүзәлдәрәм.
Сән икинчи Јусифсән, мән кән'анлы Јә'губ.
Еј икинчи Јусиф, мәни фәраг илә инчитмә!
Еј дүнјанын арсланлары зүлфүнә әсир олан!
Мән сәнин гапында итәм, мәни нијә гапындан говурсан?!
Әкәр Низамини өз мискин бәндән һесаб етсән,
Талејим күләр, улдузум ишыглы олар.

[160] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 262.

Бу гәзәлдә башдан-баша реал севки һиссләри әкс олунмушдур, лакин бунунла бәрабәр, о тәкчә интим дујғулар ифадә едән бир әсәр дејилдир. Лирик гәһрәман үзүнү јарына тутуб ондан меһрибанлыг умса да, өзүнүн онун јолунда һәр чүр әзаб-әзијјәтләрә гатлашмаға һазыр олдуғуну билдирсә дә, онун хәјалында тамам башга фикир вә арзулар доланыр, сәсинин аһәнкиндә даһа кениш вә дәрин бир мә'на сезилир. О, бурада һәр шејдән әввәл өзүнүн көзәллијә, хош әмәл вә арзулара гүввәтли мејлини, әлчатмаз идеаллар јолунда һәр бир әзаб-әзијјәтә, бу идеаллар јолунда өз варлығыны уд кими јандырмаға һазыр олдуғуну билдирмишдир. Бу көзәллик ашиги өзүнү ағламагдан кор олмуш Јә'губа, өз севкилисини ејни заманда орта әсрләр шәраитиндә боғулан, һәјата кечирилә билмәјән нәчиб һисс вә дујғуларыны, арзу вә истәкләрини исә иткин дүшмүш Јусифә бәнзәдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шаир өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн Јусиф әфсанәсиндән һәм гәзәлләриндә, һәм дә башга әсәрләриндә сых-сых истифадә едир. О чүмләдән гәсидәләриндән бириндә јухарыда гејд етдијимиз кими, шаир өз мүһитиндә Јусиф әтри, јә'ни әдаләт, инсанијјәт, нәчиблик, хејирхаһлыг олмадығы үчүн инсанлары динә пәнаһ апармаға чағырмышдыр. Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, шаирин гәзәлләриндә дә Јусиф әфсанәси мәһз belә дәрин ичтимаи фәлсәфи фикирләр ифадәсинә хидмәт едир. Лирик гәһрәман олан ашигин чәкдији әзаб-әзијјәтләр онун севкилисинин әзаб-әзијјәтләри дејил, чәмијјәтин, мүһитин, һаким гүввә вә идеолокијанын әдаләтсизлији, өзбашыналығындан ирәли кәлән әзаб-әзијјәтләрдир. Лирик гәһрәман өз јарындан шикајәтләнәркән долајысы илә чәмијјәтдән шикајәтләнир. Башга чүр дә ола билмәз. Шаир поема вә гәсидәләриндә, ичтимаи мәзмунлу гәзәл вә рүбаиләриндә һансы арзу вә идеалларла јашајырса, ашиганә гәзәлләриндә дә онларла јашајыр. Фәрг анчаг бурасындадыр ки, ашиганә гәзәлләрдә шаирин ичтимаи, фәлсәфи фикирләри долајысы илә ифадә олунур. Бу ше'рләрдә ичтимаи фикирлә ашиганә фикир бир-биринә елә чулғашмышдыр ки, онлары бир-бириндән ајырмаг чәтиндир. Шаир конкрет реал севки мүнасибәтләри илә башлајан бир әсәри сөзләрин

аһәнкини азачыг дәјишдирмәклә орада ифадә олунан фикир вә һиссләри ичтимаи, фәлсәфи бир јүксәклијә галдырыр вә эксинә. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу ики чәһәт шаирин гәзәлләриндә һәмишә ејни дәрәчәдә ифадә олунмур. Бир сыра гәзәлләрдә ичтимаи мәзмун габарыг верилдији һалда, бә'зиләриндә чох зәиф думанлы шәкилдә экс олунмуш, јахуд эксинә. Мәсәлән, шаирин ашағыдакы мәшһур гәзәлини көтүрәк:

ای قبله شده همه جهان را
راحت بتو صد هزار جان را
آمیخته نو بهار حسنت
با برك بنفشه ارغوان را
سروی تو بایت بلندی
آورده بسجده آسمان را
گل را بگرو کمر گشاده
تا بسته چو نیشکر میان را
خوش باش در ین نفس که هستی
تا باز که یابد این زمان را
بس تیز رواست مرکب عمر
روزی دوسه باز کش عنان را
ای مهر لب تو خاص یوسف
مستان ز نظامی آستان را[161]

Еј бүтүн аләмин гибләси олан,
Еј минләрлә үрәкләрә раһатлыг верән!
Сәнин көзәллијинин илк баһары,
Бәнөвшә илә әрғаваны бир-биринә гатмышдыр.
Сән учалыг аләминдә бир сәрвсән ки,
Көјләри сәчдәјә кәтирмисән,
Сән неј шәкәр кими белини бағлајанда
Күлләрин кәмәрини ачдырыб киров сахламысан.
Нә гәдәр ки, сағсан, шад јаша!
Бир дә бу заманы ким тапар?!

[161] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 260—261.

Өмүр аты чох тез кедәндир;
Бир-ики күн онун јүјәнини чәк!
Еј Јусиф кими додағы мөһүрлү олан!
Низамини гапындан говма!

Бу ше'рдә мә'шугәнин көзәллији бир нечә мараглы чизки илә нәгш олунмушдур. Мә'шугә учабојлудур, бәдәни күл кими зәриф, бели инчәдир. Өз көзәллијинин новбаһар чағында олан бу мә'шугәнин ағ үзү, гырмызы јанаглары о гәдәр јарашыглы вә зәрифдир ки, тәбиәтин ән надир күлләри вә чичәкләри белә онун гаршысында солғун көрүнүр. Ашиг белә бир көзәллијин саһиби олан мә'шугәјә мүрачиәт едәрәк дејир:

Еј көзәл, сән бу һүсн илә өмрүн чаван, новбаһар чағында аләмин гибләсисән, нә гәдәр ки, беләсән хош јаша, бу күнләр бир дә әлә дүшән дејил. Өмүр, күн тез кечиб кедир, сән шад јашамагла өмүр атынын јүјәнини чәкәр, хош күнләрин сајыны артыра биләрсән. Ше'рин конкрет мәзмуну, идејасы бундан ибарәтдир. Лакин бу гәзәл сөзүн һәгиги мә'насында инсанын вә һәјатын көзәлликләрини тәрәннүм едән бир һимндир. Өз көзәллији илә аләмин гибләси олан, көјләри белә сәчдәјә кәтирән бу мә'шугә һәр шејдән әввәл инсандыр. Мүтәфәккир шаир көјләри белә сәчдәјә кәтирән көзәли шад јашамаға, дүнјанын гәмини чәкмәмәјә сәсләјир. Инсан каинатын бәзәјидир, о нә үчүн гәм чәкмәлидир. О, өмрүн инсана бир дәфә верилдијини анламалы вә ону хош кечирмәлидир.

Ше'рин сон бејтиндә шаирин өз мә'шугәсиндән көмәк истәмәси, она — Низамидән әтәјини чәкмә — демәси вә ону јенә Јусиф әфсанәси илә әлагәләндирмәси бу ше'рдәки мә'шугә образынын ејни заманда даһа үмумиләшдиричи бир мәфһум олдуғуну көстәрмәкдәдир. О, орта әсрләр шәраитиндә сөзүн там мә'насында инсанын һәјатда арзу етдији бүтүн көзәлликләри өзүндә чәмләшдирән, инсана лазым олан бүтүн мадди вә мә'нәви не'мәтләрә саһиб олан романтик ичтимаи, фәлсәфи бир мәфһумдур. Орта әсрләр шәраитиндә бөјүк мәһрумијјәтләрә дүчар олан лирик гәһрәман — һаким гүввә вә идеолокија тәрәфиндән әзилән инсан—мәһз бу үмумиләшдиричи мә'шугә образына пәнаһ апарыр, ондан көмәк истәјир. Һәјати көзәлликләр вурғуну олан Низами

дә мәһз белә бир көзәлин әтәјини әлдән бурахмаг истәмир. Беләликлә дә, поемаларында һаким идеолокијаја гаршы чыхараг Ширин, Лејли, Нүшабә, Марија Гыпты, Чин кәнизи вә с. бу кими мүсбәт гадын образлары јаратмыш олан Низами гәзәлләриндә гадыны һәм реал бир варлыг, һәм дә бүтүн көзәлликләри өзүндә чәмләшдирән үмумиләшдиричи ичтимаи, фәлсәфи бир мәфһум кими көтүрәркән јенә дә өзүнүн һаким идеолокијаја гаршы дурдуғуну көстәрир.

Беләликлә, көрүрүк ки, Низами гәзәлләриндә тәрәннүм олунан мәһәббәт ичтимаи, фәлсәфи јүксәклијә галдырылмыш реал, дүнјәви ешгдир, инсана вә онун көзәлликләринә, һәјата вә онун көзәлликләринә бәсләнилән мәһәббәтдир.

Низами гәзәлләриндәки мәһәббәтин икичәһәтлилији өзүнү мә'шугә образында даһа ајдын һисс етдирир. Мә'шугә бир тәрәфдән реал конкрет көзәлдир. Мәсәлән, шаирин ашағыдакы ше'риндә мә'шугә тамамилә реал вә дүнјәви бир көзәл кими тәсвир олунур:

رخت بر گل‌نقاب خار بر بست
گل از دست رخت زنار بر بست
نقاب غنچه خون آلود بینم
مگر کز شرم تو رخسار بر بست
متاع زلف تو چون رخت بگشاد
بنفشه از خجالت بار بر بر بست
بیك نکته جمال ارغو انیت
زبان سوسن از گفتار بر بست
اگر دعوت کنی در گوش گل کن
که نر گس چشم از این بازار بر بست
بسی کوشید بلبل با نظامی
چو بشنید این غزل منقار بر بست[162]

[162] Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 267.

Үзүн күлә тикандан нигаб бағлатдырды.
Күл сәнин үзүнүн әлиндән зүннар бағлады.
Гөнчәнин нигабыны гана батмыш көрүрәм.
Јохса сәнин јанында утандығындан нигаб бағламышдыр?
Сәнин зүлфүн өз варыны көстәрәндә,
Бәнөвшә хәчаләтдән өз јүкүнү јығышдырды.
Бирчә сөзлә сәнин әрғувани чәмалын
Сусәнин дилини лал етди.
Әкәр бир сөз десән, күлә де,
Чүнки нәркиз бу базары тәрк етмишдир.
Бүлбүл Низами илә чох бәһсә киришди,
Анчаг бу гәзәли ешидән кими димдијини бағлады.

Бу ше'р башдан-баша реал һиссләрдән ибарәтдир. Ашиг — шаир мә'шугә гаршысында һејранлығыны билдирәрәк онун көзәл заһири портретини јарадыр. Мә'шуғәнин тәбиәтин јаратдығы бүтүн көзәлликләрдән үстүн олдуғуну тәрәннүм едир. Шаир һәр бир бејтдә инсаны риггәтә кәтирән бир һисс ифадә етмәклә бәрабәр көзәл поетик лөвһә јарадыр. Мәсәлән, биринчи бејти көтүрәк: мә'лумдур ки, күл көзәллијин, инчәлијин, зәрифлијин тимсалыдыр. Амма шаир севкилиси гаршысында хәчаләт чәкдијиндән тикандан нигаб өртмүшдүр. Әслинә галса, күлүн әтрафында тикан олмасынын инсанла һеч бир әлагәси јохдур, күлүн тиканлы олмасы тәбиәтин јаратдығы бир һадисәдир. Амма шаир халгын поетик тәфәккүрүндән кәлән вә классик Шәрг поетикасында әдәби пријом кими танынан һүсни-тә'лилдән истифадә едәрәк мисилсиз бир ше'р инчиси јаратмышдыр. Шаир күлүн тикандан нигаб тутмасыны јарынын көзәллији илә изаһ етмишдир. Севән бир гәлб үчүн исә белә бир мәнтиг чох тәбиидир вә һеч кәс бурада мәнтиг, јахуд да һәгигәт ахтармыр. Ифадә олунан һиссин гүввәтли тә'сири алтында портрети чәкилән көзәли хәјалән гаршысында чанландырыр. Шаир бүтүн ше'р боју бу васитәдән истифадә едәрәк парлаг бир сәнәт инчиси јарадыр. Һәр бејтдә, һәр мисрада јени бир һисс верир, јени бир лөвһә јарадыр. Бүтүн бунлар үмуми бир һиссдән доғдуғу, ваһид бир фикрин мәһсулу олдуғу үчүн охучулара да бир күлл һалында дәрин тә'сир бағышлајыр.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу гәзәл Низаминин әлдә олан ше'рләри ичәрисиндә бүтүнлүклә көзәлин заһири портретини јарадан јеканә гәзәлдир. Башга гәзәлләрдә көзәлин заһири көзәлликләринә анчаг мүәјјән

ишарәләр едилир, мә'шугәнин мисли-бәрабәри олмајан бир көзәл олдуғу көстәриләрәк башга мәсәләләрдән данышылыр. Мәсәлән, جوبجو محنت من زان رخ گندم گون است мисрасы илә башлајан ше'рдә шаир мә'шугәнин заһири көзәллијинә анчаг мүәјјән ишарәләр едир, онун буғдајы сифәтли, сүнбүли (јә'ни хурмајы) сач олмасындан данышыр. Лакин ше'рин әсасыны ашигин һәсрәтли дујғулары тәшкил едир. Кәндли буғда дәрди чәкдији кими, ашиг дә буғдајы сифәт мә'шугәнин дәрдини чәкир, она говушмағы арзу едир. Анчаг мә'шугә өз севкилисинә гаршы лагејддир:

من شب و روز چو گندم ز غمش دل بدونیم
این غم او را نه یکی جو که نظامی چونست؟[163]

Мәним үрәјим кечә-күндүз онун гәмини чәкмәкдән
буғда кими ики пара олмушдур.
Анчаг бу гәм она бир арпа гәдәр дә тә'сир етмир,
сорушмур ки, Низами нечәдир?

Мәһз бурада мә'шугә образы икиләшир. Шаир өз севкилисинин буғдајы сифәт, хурмајы сач олдуғуну јазанда билаваситә реал көзәлдән данышыр, ону нәзәрдә тутур. Анчаг онун лагејдлијиндән, ашигин һалы илә марагланмамасындан әксинә, она зүлм етмәсиндән данышанда һәмин реал буғдајы сифәт көзәл икиләшир. О, реал бир инсан олмагла бәрабәр, даһа бөјүк арзу вә идеалларын рәмзинә чеврилир. Шаир дини доғмаларын әлејһинә чыхмаг, азадфикирлилик тәблиғ етмәк үчүн ислам дининин алчалтдығы гадыны һәјатда тутдуғу мөвгедән чыхарараг чәннәт, чәһәннәм хүлјаларына гаршы гојур. Онун өз көзәллији илә чәннәтин һури-пәриләрини һејран гојмасындан, исламын рөвнәгини сындырдығындан данышыр:

مژه چو بر هم زنی آه کشد حورعین
زلف چو در هم کنی شور بر آرد پری

163 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 271.

رونق اسلام را طرهٔ تو بشکنـد
شیوهٔ دیگر منه بر نمط کافـری
گر توپری رخ زحسن جانب صحراروی
فتنه شود آفتاب ماه شود مشتری
باده چو ازلب دهی روح شود جرعه دان
ناله کند چنك و نای دیده کند ساغری[164]

Кирпикләрини чаланда мәләкләр аһ чәкәр,
Зүлфүнү дағыданда пәриләр шурә кәләр,
Сәнин телләринин гыврымы исламын рөвнәгини сындырар,
Она көрә кафирлик шивәсини артырма!
Еј пәриүзлү, әкәр сән бу көзәлликлә сәһраја кетсән,
Күнәш ешгиндән дәли олар, ај сәнә мүштәри.
Додагларындан бадә верәндә руһ шәраб ичән олар,
Чәнк вә нej наләјә башлар, көзләр гәдәһә дөнәр.

Ислам дини бу дүнјада гадыны алчалтмагла бәрабәр, чәннәтдә инсанлара илаһи көзәллијә малик һури вә мәләкләр вә'д едирди. Низами исә дүнјәви, реал көзәли јүксәлтмәк, ону тәрәннүм етмәклә бу көзәли чәннәтин һури-мәләкләринә гаршы гојур. Мәһз белә бир көзәли көрән инсан чәннәт, чәһәннәм хүлјаларына, һури, мәләк вә'дләринә алданармы? Шаир бу суала ајдын шәкилдә чаваб верәрәк јазыр:

مذهب دیوانگی عقل کند اختیار
چون توبیك سو نهی سلسلهٔ عنبری[165]

Сән әнбәр зүлфләрини јана атанда,
Ағыл диванәлик мәзһәбини сечәр.

Јә'ни реал дүнјәви көзәли көрән адамын ағлы варса, чәннәт, чәһәннәм хүлјаларына алданмаз, «ешг диванәси» олмағы бир мүсәлман олмагдан үстүн тутар. Бурадакы «диванәлик мәзһәби» ифадәсиндә инчә бир истеһза вардыр. Шаир шәхсән өзү дејил, онун јашадығы мүһит ислам дини вә патриархал адәт-ән'әнәләрин һүгуг-

164 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 329.
165 Јенә орада.

суз бир варлыға чевирдији гадына мәһәббәт бәсләмәји диванәлик һесаб едирди. Лејлијә мәһәббәт бәсләдији үчүн Гејсин Мәчнун (дәли) адландырылдығы һамыја мә'лумдур. Демәк, шаир реал, дүнјәви көзәлә мәһәббәт бәсләмәји, «диванәлик мәзһәбини» гәбул етмәји ислам дининин бош вә'дләринә алданмагдан даһа ағыллы бир јол, мәзһәб сајыр. Беләликлә, «диванәлик мәзһәби» ифадәси тамамилә әкс бир мәзмун ифадә етмиш олур. Лакин јухарыда да гејд етдијимиз кими, бу дүнјәви реал көзәлин бир сыра «гәрибә» хүсусијјәтләри вардыр. Ашиг һәмишә ону арзу етдији һалда, мә'шугә өз ашигинә гаршы лагејддир, она гаршы һәмишә дүшмәнлик едир вә с. Ашиг бу көзәли чох вахт белә тәгдим едир:

بامن آن میکنی که در همه عمر
نکند هیچ یار با یاری
نزنم بر خلاف تو نفسی
نکنی بر مراد من کاری
گر دلی بخشمت دهی جگری
ور گلی بد همت زنی خاری[166]

Мәнә гаршы елә ишләр көрүрсән ки, өмрүндә
Һеч бир јар өз јарына онлары етмәз.
Мән сәнә гаршы бир нәфәс белә чәкмирәм,
Амма сән мәним мурадымча бир иш көрмүрсән.
Әкәр үрәјими версәм, мәнә чијәр верирсән.
Әкәр күл версәм, тикан вурурсан.

Јахуд:

چون گلاب از تو بهر انجمنی میگریم
تو چو گل بر رخ هر ناکس و کس میخندی[167]

Мән күлаб кими сәнин һәсрәтинлә һәр јердә ағлајырам
Сән исә күл кими һәр кәсин вә накәсин үзүнә күлүрсән

[166] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 330.
[167] Јенә орада, сәһ. 329.

بنوازش دگر کس همه دیده ای چو نرگس
چو بطالع من آید همه غمزه خار باشی
زده‌لاف دوستداری زتو با هزار دشمن
خجلم کنی ز دشمن تو چه دوستدار باشی[168]

Өзкәләрини охшамаг үчүн нәркиз кими тамам көз олурсан,
Мәним талејимә кәләндә бүтүн гәмзәләрин тикана дөнүр.
Мән минләрлә дүшмән јанында сәнинлә дост олдуғумдан
дәм вурмушам.
Мәни дүшмән јанында хәчил едирсән, сән нечә јарсан?!

مگر در بزم هجرانت ببرك گل نمی ارزم
که‌هر خاری که میبینی نثار افشان من سازی[169]

Мәкәр сәнин һичран мәчлисиндә бир күл јарпағынадамы
дәјмирәм ки,
Һарда бир тикан көрүрсән, ону мәним үстүмә јағдырырсан.

Низаминин ајрылыг мөвзусунда јазылмыш гәзәлләринин һамысында мә'шугә белә тәгдим олунур. Ашиг өз көзләринин ишығы, өмрүнүн сәрмајәси сајдығы көзәлдән анчаг (вүсал тәрәннүм едән гәзәлләри чыхмаг шәртилә) зүлм, әзаб, әзијјәт, лагејдлик көрүр. Мә'шугә сурәтинин бу хүсусијјәтини нечә изаһ етмәк лазымдыр? Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, бурада мә'шугә образыны даһа кениш ичтимаи, фәлсәфи мә'нада көтүрмәдән, мә'шугә сурәтинин јухарыдакы чәһәтини изаһ етмәк олмаз. Бу чәһәт көстәрир ки, шаир мә'шугәнин көзәллијини тәрәннүм едәркән реал зәминдән ајрылмадан кениш мә'нада һәјат ешгини, дүнја көзәлликләрини тәрәннүм етмиш, бүтүн инсанларын дүнја севинч вә сәадәтинә там вә бәрабәр шәкилдә һагғы олдуғуну, лакин чохларынын ондан мәһрум едилдијини көстәрмәк истәмишдир.

Һаким гүввәләрин әдаләтсизлији, һөкумәт мә'мурларынын өзбашыналығы үчүндән инсанларын дүшдүкләри

[168] Низами: Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 334.
[169] Јенә орада, сәһ. 333.

мәһрумијјәтләри, көрдүкләри әзаб вә ишкәнчәләри Низами поемаларында вә башга ичтимаи мәзмунлу лирик ше'рләриндә дөнә-дөнә экс етдирмишдир. Шаир гәзәлләриндә дә мә'шугәнин «гәрибәлијиндән» истифадә едәрәк дәфәләрлә һәмин мәсәләјә тохунмушдур. Мәсәлән:

گر چه من عاجزم اماتو ستمکاره مباش
بامن آن کن که اگر باتو بود بپسندی[170]

Әкәр мән ачизәмсә, сән зүлмкар олма,
Мәнә ону ет ки, сәнә едәндә бәјәнәсән!

Бу сөзләр мә'шугәјә мүрачиәтән дејилмиш олса да, үмумијјәтлә инсанлара вә хүсусилә дөврүн һөкмдарларынын үнванына дејилмиш сөзләрдир. Јә'ни әкәр шаһ садә күтләләрә зүлм едәрсә, бир күн бунун чавабыны алачаг, она да зүлм едәчәкләр. Она көрә өзүнү зүлм етдијин адамларын јериндә тәсәввүр ет, көр сәнә зүлм етсәләр, хошуна кәләрми? Әкәр хошуна кәлмирсә, башгаларына зүлм етмә! «Һәр нә әкәрсән, ону бичәрсән», «су сәһәнки суда сынар» вә с. бу кими халг мәсәлләри илә сәсләшән вә халг тәфәккүрүндән доған бу фәлсәфи фикир Низами поемаларында чох кениш сурәтдә экс олунмушдур. Хосров Ширини әлдән вермәмәк үчүн хаинчәсинә Фәрһады мәһв етдирир, лакин чох кечмир ки, оғлу тәрәфиндән өз чәзасыны алыр. Раст-Рөвшән халгын вар-дөвләтини әлиндән алыб өзләрини зиндана атыр, олмазын өзбашыналыглар төрәдир, ахырда өзү дар ағачындан асылыр вә с.

Беләликлә, көрүрүк ки, шаирин ашиганә гәзәлләри дә онун поема вә гәсидәләри илә там бир вәһдәт тәшкил едир. Бу гәзәлләр сырф интим ше'рләр олмагдан чох ичтимаи, фәлсәфи ше'рләрдир.

Низаминин ашиганә гәзәлләрини шәрти олараг әсасән ики група бөлмәк олар: «ајрылыг гәзәлләри», «вүсал гәзәлләри».

Шаирин гәзәлләринин чоху лирик гәһрәманын ајрылыг дәмләриндә кечирдији һисс вә дүшүнчәләри экс етдирир, бу ше'рләрдә онун ајрылыгдан, јарын зүлмүндән

170 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 329.

шикајәтләри гүввәтли вүсал арзусу илә бирликдә ифадә олунур. Ашиг — шаир «јардан ајры кечирдији кечәләри чәримә, јардан ајры чәкдији һәр нәфәси пешманчылыг» һесаб едир, онсуз сәбир вә гәрары олмадығыны билдирир, севкилисиндән ајры дәрин кәдәр вә гәмләрә дүчар олдуғуну, көз јашлары ахытдығыны сөјләјир. Лакин Низаминин ајрылыг одуна јанан лирик гәһрәманына пессимизм јаддыр. О, јарын чәфасындан нә гәдәр әзаб, әзијјәт вә мәһрумијјәтләрә дүшсә дә, она нә гәдәр ағыр кәдәрләр үз версә дә, о, руһдан дүшмүр, кәләчәјә үмидлә бахыр:

چون نیست شدم ز عشق غم نیست
کز دوست امید هستی هست[171]

Мән ешгдән јох олмушамса да, гәм чәкмирәм,
Чүнки севкилимин мәни вар едәчәјинә үмидим вар.

Низаминин ајрылыг гәзәлләринә ајдын һисс олуначаг бир никбинлик һакимдир. Чүнки Низаминин өзү кими онун лирик гәһрәманы да хејрин шәрә галиб кәләчәјинә инаныр:

این دولت سرمستم هشیار شود روزی
وین بخت گران جانم بیدار شود روزی
ناخفتن این شبها ضایع نشود دانم
هم صبر کنم کاخر بر کار شود روزی
هم باز کنند این در، هم روز شود این شب
دلبر نه چنین ماند دلدار شود روزی
آهسته ترای دشمن کو دوست شود مارا
وآسوده ترای خصمان کویار شود روزی
چون عهد نظامی را امروز شکست آن بت
ترسم که ز پیمانش بیزار شود روزی[172]

171 Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 265.
172 Јенә орада, сәһ. 333—334.

Бу сәрхош дөвләтим бир күн ајылачаг,
Бу ағыр јухулу бәхтим бир күн ојаначаг!
Бу јухусуз кечәләрим билирәм заје олмајачаг,
Һәм сәбир едирәм ки, бир күн ишә јарајачаг!
Бу гапыны ачачаглар, бу кечә сәһәр олачаг!
Дилбәр белә галмајачаг, бир күн дилдар олачаг!
Бир аз јаваш, еј дүшмән, о мәнә дост олачаг!
Бир аз архајын олун, еј пахыллар, о мәнә јар олачаг...»
О көзәл бу күн Низами илә бағладығы әһди сындырдығы кими,
Горхурам тәзә пејманындан бир күн безар олачаг.

Јүксәк ичтимаи идејаларын галиб кәләчәјинә инамла долу олан бу ше'р Низами гәзәлләриндәки лирик гәһрәманын никбинлијини, кәләчәјә бөјүк инамла бахдығыны көстәрмәк үчүн ән јахшы дәлилдир. Бу гәзәлдә орта әср зүлмәт сәлтәнәтинин бир күн јени, ишыглы бир аләмлә әвәз олуначағына бәсләнилән инам ифадә олунмушдур. Инсанлыға мәхсус ән нәчиб сифәтләри өзүндә бирләшдирән ашигләрин кечирдији јухусуз кечәләр «бивәфа мә'шугәнин» өз јарыны тәрк етмәкдә дүзкүн һәрәкәт етмәдијини бир күн онун нәзәринә чатдырачаг, о, өз ашигинә јар олачагдыр. Даһа ајдын ифадә етсәк, шаирин «Игбалнамә»дә тәсвир етдији «Хошбәхтлик өлкәсиндәки» көзәлликләр бүтүн дүнјада бир күн бәргәрар олачагдыр. Мәһз Низами вә онун лирик гәһрәманы кәләчәјә белә үмидлә бахдыгларындан никбиндирләр, онлар бүтүн инсанларын үзүнә хошбәхтлик, севинч гапысынын бир күн ачылачағына инанырлар.

Мәһз буна көрә дә шаирин ајрылыг мөвзусуна һәср олунмуш гәзәлләриндә белә бир никбинлик һакимдир, шаир дәрдли, кәдәрли олдуғу үчүн аһ-вај етмир, тәмкин вә инамла јарыны көмәјә чағырыр. Мәсәлән:

شب بی گهست ای ماه من مهمان من شو ساعتی
هم خانه عشق توام هم خان من شو ساعتی
بنگر بروی زرد من، وزسینه بنشان گردمن
تا چند باشی درد من درمان من شو ساعتی
ای چشمهٔ حیوان بلبوی زند گانی راسبب
چون جانم آوردی بلب، جانان من شو ساعتی

ای سوسن و ای سروهم، سرسبز چون باغارم
بستان نظامی را زغم بستان من شو ساعتی[173]

Кечә бивахтдыр, еј мәним ајым, бирчә саат мәнә гонаг ол!
Мән сәнин ешгинин һәмханәсијәм, бирчә саат мәнә сүфрә јолдашы ол.
Мәним саралмыш чөһрәмә бах, синәмдәки губары сил.
Нә гәдәр мәнә дәрд олачагсан, бирчә саат дәрманым ол.
Еј додаглары дирилик чешмәси, еј һәјатын сәбәби,
Чанымы ағзыма кәтирмисән, бирчә саат чананым ол.
Еј сүсән, еј сәрв, еј чәннәт бағы кими јамјашыл олан!
Низамини гәмләрдән гуртар, бирчә саат мәним бағчам ол.

Әввәлән, гејд етмәк лазымдыр ки, бу ше'рдә анчаг реал көзәлдән сөһбәт кетдијини демәјә еһтијач јохдур. Лакин бу гәзәлдә олан никбин руһ исә көз габағындадыр. Чүнки лирик гәһрәманын хәјалында анчаг вүсал арзусу доланыр, о, өз дәрдләрини анчаг хатырлајыр, онлардан фәрјад етмир, бу дәрдләри дә она көрә хатырладыр ки, «даш үрәкли севкилинин» үрәјини јумшалтсын.

Үмумијјәтлә, бу гәзәлдә олдуғу кими, Низаминин ајрылыг мөвзусуна һәср олунмуш гәзәлләриндә кәдәр, гәм икинчи планда верилир, бу кәдәрдән гуртармаға чан атмаг, шадлыг вә севинчә мејл исә ше'рин чаныны тәшкил едир. Бу бахымдан да шаирин гәзәлләри онун башга әсәрләри илә вәһдәт тәшкил едир.

Низаминин гәзәлләрини онун башга әсәрләри илә бирләшдирән әсас хүсусијјәтләрдән бири дә шаирин гәзәлләриндәки лирик гәһрәманын мүбаризлијидир. Лирик гәһрәманын мүбаризлији өзүнү онда көстәрир ки, о, никбиндир, кәләчәјә үмидлә бахыр вә буна көрә дә чәтинлијә дүшәндә, јарындан ајры оланда руһдан дүшүб һәрәкәтсизлијә, эталәтә гапылмыр, о, дүшдүјү чәтинликләрдән, дүчар олдуғу кәдәр вә гәмләрдән гуртармаға чан атыр, севкилисини өз вәфасына, сәдагәтинә инандырмагла өзүнә јар етмәјә чалышыр. Һәтта јар јолунда чәкдији әзаб-әзијјәтләри тарихи, ичтимаи зәрурәт кими гәбул едәрәк:

---

173 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 328.

صحبت وی نظامیا ورز اگز ستم کشی
هر که گلی ببایدش خدمت خار میکند[174]

Онун сөһбәтини ет, еј Низами, әкәр зүлм көрсән дә (инчимә),
Һәр кимә бир күл лазымдырса, тикана хидмәт етмәлидир

дејир. Бу чәһәтдән ону шаһын әдаләтсизликләрини чәкинмәдән үзүнә дејән доғручул гоча, Султан Сәнчәрин јахасындан јапышан гары вә башга мүбариз сурәтләрлә мүгајисә етмәк олар. Низами гәзәлләриндәки лирик гәһрәманын мүбаризлији, еләчә дә никбинлији әлбәттә, «нә үчүн алчаглара бојун әјирсән» дејән Низаминин өз мүбаризлијидир. Низаминин бир сыра епик гәһрәманлары кими онун лирик гәһрәманы да бөјүк шаирин өзүнә чох охшајыр. Низами ше'риндәки никбинлијин ән јахшы тәзаһүрләриндән бири одур ки, онун гәзәлләриндә һичран гәмләринин тәсвириндә гүввәтли вүсал истәји илә јанашы вүсал дәмләринин хош анларыны әкс етдирән гәзәлләр дә мүһүм јер тутур. Бу гәзәлләрдә Низами даһа реалист бир үслуба кечир. Лирик гәһрәман ашигин севинчләрини тәбии шәкилдә охучулара чатдырыр. Ашағыдакы гәзәли буна мисал көстәрмәк олар:

پروانه را گو شمع کش کامد چراغ جان من
گلزار را گو: خون گری کامد گل خندان من[175]

Пәрванәјә де: Шамы сөндүр, чүнки мәним чан чырағым
кәлмишдир,
Күлзара де: Ган ағла, чүнки мәним хәндан күлүм
кәлмишдир.

Тамамилә тәбии инсан һиссләринин ифадәси олан бу гәзәлдә шаир өз јарына јетишән ашигин севинч һиссләрини вермәк үчүн һеч бир бојадан чәкинмәмишдир. Санки бу ше'р дејил, севән бир гәлбин вүсал күнү гәлбиндән гопан севинч нидаларыдыр. Инсан ше'ри охудугча орадакы образлары, дахили гафијәләри санки

[174] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 284.
[175] Јенә орада, сәһ. 319.

көрмүр. Әввәлләр һичран одунда јанан ашиг пәрванәјә бело һәсәд апарырды, пәрванә өз јарынын, јә'ни шамын башына доланыр, өзүнү одлара јахырды, анчаг ашигин әлиндә бу имканлар јох иди. Ашиг һичран күнү күлзара, чәмәнлијә дә һәсәд апарырды, чүнки онларын күлләри ачылдығы үчүн чәмән севиниб күлүрдү. Ашиг исә буну көрүр, даһа да кәдәрләнирди. Анчаг будур, ашигин мә'шугәси кәлмишдир. Инди о, пәрванәјә дә, чәмәнләрә дә мејдан охујур, пәрванәјә сөјләјир ки, шамыны сөндүр, мәним чан чырағымын гаршысында о нәдир? Чәмәнә дә дејин ки, ган ағласын, чүнки һәмишә мәнә ачыг верирди, инди мәним хәндан күлүм гаршысында онун күлләри нәдир ки? Беләликлә, гәзәл ашигин белә мејдан охумасы илә башланыр. Сонракы бејтләрдә исә шаир јарынын кәлмәсини, бу һалда өз вәзијјәтини бир тәрәфдән ән'әнәви образлар васитәсилә, дикәр тәрәфдән дә тәбиилији позмадан изһар едир.

Бу көзәл гәзәлин мәгтәи даһа садә, бунунла да даһа тәбиидир. Ашиг меһрибанлыгла јарына сөјләјир ки, бундан сонра мәнимлә биркә ол. Мә'шугә исә чавабында билдирир ки, бундан сонра сән мәнимсән, мән сәнин. Бу гәзәлдә классик ше'р ән'әнәләринә ујғун олараг мәтлә вә мәгтә көзәллији көзләнилмиш, ән'әнәви образ вә ифадәләрдән бачарыгла истифадә едилмишдир. Лакин бунлар ше'рдәки фикрин сәмимилијини, тәзәлијини, бүтөвлүјүнү позмур. Әксинә, даһа да гүввәтләндирир. Низаминин мәһарәти дә елә бундадыр. Өзүндән әввәлки әдәби ән'әнәләрә бачарыгла јијәләнмиш, ону даһа да инкишаф етдирәрәк инсан гәлбинин ән инчә дујғуларыны ифадә етмәјин хидмәтинә вермишдир.

Башга бир гәзәли көтүрәк:

ساقی منشین فارغ می‌ده که بهار آمد
بخت از سر بی کاری هم بر سر کار آمد
در باغ برومندی یك دانه وفا کشتم
آن دانه بشاخی شد و آن شاخ ببار آمد
صحرای دل خود را آبی ز جگر دادم
امروز در آن صحرا سلطان بشکار آمد

هم خاطر و هم سینه شوریده بدو اکنون
در خاطرم آسایش در سینه قرار آمد
اقبال ازین بهتر چون باشد و کی باشد
یار آمد و اقبالم در خدمت یار آمد[176]

Саги, дајанма меј вер, чүнки баһар кәлмишдир,
Бахтым ишсизликдән нә чатмышдыр,
Барлылыг бағында бир вәфа тохуму әкдим,
О тохумдан шах әмәлә кәлди, шах үзәриндә бар битди
Өз үрәјимин сәһрасына чијәримдән су вердим,
Бу күн о сәһраја султан шикара кәлди.
Һәм хатирим, һәм дә синәм түғјанә кәлмишди,
Инди хатиримә раһатлыг, синәмә сакитлик кәлди.
Бундан јахшы бахт нечә олар, нә вахт олар?!
Јар кәлди, инди бахтым јарын гуллуғундадыр.

Бу гәзәл өз ше'ријјәти, пафосу е'тибарилә «Хосров вә Ширин» әсәриндәки әлагәдар рич'әтләри хатырладыр, ифадә олунан фикир чәһәтдән исә јухарыдакы гәзәллә мүштәрәкдир. Бурада ашигин һиссләри даһа ајдын вә ардычылдыр. Бајаг образларла анчаг ашигин севинчи үмумијјәтлә билдирилирдисә, бурада онун руһи вәзијјәтинин дәјишмәси көстәрилир. Һәм дә бурадакы севинч, јә'ни мә'шуғәнин кәлмәси ашигин сә'ји нәтичәсиндә әлдә едилмишдир, јә'ни бу севинчи ашиг өз вәфасы, сәдагәти илә газанмышдыр. Инди ашигин һалы јахшылашмыш, гәлби сакитләшмишдир. Ашиг үчүн бундан јахшы нә севинч ола биләр? Она бундан артыг бәхт нечә күләр? Бу ше'рин јазылмасына ола билсин ки, шаирин һәјатында баш вермиш һәр һансы бир хош һадисә сәбәб олмушдур.

Низаминин вүсал севинчинин тәрәннүмүнә һәср олунмуш гәзәлләри чохдур, онларын һәр бириндә шаир јени шәкилдә ашигә үз вермиш севинч дујғуларыны вә фикирләрини әкс етдирир. Мәсәлән:

امشب از خفتن چه خیزد عیش خوشتر تا بروز
می رسیم این خواب را شبهای دیگر تا بروز[177]

Бу кечә јатмагдан нә чыхар, сәһәрә гәдәр шәнлик етмәк лазымдыр.
Бу кечәнин әвәзинә башга кечәләр јатарыг...—

мәт'ләли гәзәлиндә шаир вүсал кечәсиндән бәһрәләнмәјә, шәнләнмәјә, ојнамаға, күлмәјә чағырыр. Бу ше'рдә дә Низами гәзәлләринә хас бир сәмимилик вә даһијанә садәлик вардыр. Ше'рин үмуми бүтөвлүјүнә хүсуси диггәт јетирән шаир һәр бејтин, һәр мисранын бөјүк бир усталыгла чилаланмасына чалышыр, көзәл бәнзәтмәләр, тәзадлар јарадыр. Бу чүр образлар ше'рә бир емосионаллыг вә тәравәт верир. Бә'зи гәзәлләриндә исә шаир вүсал күнүнү тәсвир едир, лакин ше'рин ахырында бунун јуху, јахуд хәјал олдуғуну сөјләјир вә бунунла да, ше'рә хүсуси бир ојнаглыг вә шухлуг кәтирир. «دوش مه روی من از مشك نقاب آمده بود» мисрасы илә башлајан гәзәл бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. Бу гәзәлдә шаир јухарыдакы гәзәлләрдән фәргли олараг әввәлчә мә'шуғәнин нечә кәлмәсини, ашиглә мә'шуғәнин бүтүн кечәни бир јердә ејш-ишрәтлә мәшғул олдугларыны, һәтта нечә видалашдыгларыны ше'рин е'чазкар дили илә нағыл едир, сон бејтдә исә көзләнилмәдән бүтүн буларын јуху олдуғуну билдирир вә беләликлә, көзәл ше'р-новелла јарадыр. Лакин бу ше'рин сонлуғундан башга даһа мүһүм бир нәтичә дә чыхыр. Шаир санки бунунла демәк истәјир ки, онун тәсвир етдији вә кениш мә'нада көтүрүлән бу вүсал севинчләри анчаг арзу вә хәјалдыр. Буна бахмајараг филоложи елмләр намизәди Мирзә Аббасовун Хәтаи лирикасы илә әлагәдар олараг гејд етдији кими, «вүсал севинчинин белә тәрәннүмүнә гәдим вә орта әсрләр шәраитиндә һеч дә дар мәһдуд мә'нада бахмаг олмаз. Бу чәһәт классикләримизин әсәрләриндә (мәтндә: Хәтаи лирикасында) објектив олараг даһа кениш ичтимаи мә'на вә әһәмијјәт кәсб етмиш һәр чүр тәркидүнјалыг вә бәдбинлијә, нәфсини өлдүрмәк вә дүнјәви ләззәтләрдән мејлини күсдүрмәклә мәшғул оланлара, ахирәт хүлјалары илә јашајанлара гаршы чеврилмиш, инсанын јахшы јашамаг, севинч вә фәрәһлә долу бир һәјат сүрмәк һаггындакы романтик арзуларыны әкс етдирмиш,

[176] Н и з а м и. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 281.
[177] Јенә орада, сәһ. 293.

күчлү һəјат ешгинин ифадəсинə чеврилмишдир»[178]. Бураја анчаг ону əлавə етмəк лазымдыр ки, вүсал севинчинин бу мə'нада тəсвиринə илк дəфə шүурлу сурəтдə јер верəн əн бөјүк сəнəткар Низами олмушдур. Бу артыг исбат олунмуш бир һəгигəтдир ки, Низами поезијасы онун гəзəллəри дə дахил олмагла Јахын Шəрг əдəбијјатында һуманист ше'рин əн јүксəк зирвəсидир.

Һəм һуманизми, һəм јүксəк ше'ријјəти е'тибарилə Низами ше'ри өзүндəн сонракы Јахын Шəрг əдəбијјатында əн бөјүк илһам мəнбəлəриндəн бири олмуш, һəмишə ону доғру јола истигамəтлəндирмишдир.

* * *

Низаминин гəзəллəри ичəрисиндə билаваситə ичтимаи мəсəлəлəрə һəср олунмуш бир сыра ше'рлəр дə вардыр. Бурада да шаир ону дүшүндүрəн һəјати, ичтимаи, дини, фəлсəфи мəсəлəлəрə тохунмуш, һəмин хырда формалы ше'рлəрин имкан вердији дəрəчəдə өз дујғу вə дүшүнчəлəрини əкс етдирмишдир. Дөврүнүн əдалəтсиз ганунлары илə барыша билмəјəн бөјүк һуманист шаир Низами бу əсəрлəрдə биринчи нөвбəдə өз мүһитиндəн сон дəрəчə наразы олдуғуну билдирир вə инсанларын талејини дүшүнəрəк онлары даһа доғру, дүзкүн јола сөвг етмəјə чалышыр. Мəсəлəн, ашағыдакы парча бу чəһəтдəн сəчијјəвидир:

خیزو کام دل از این منزل ویران مطلب
غنچه عافیت از گلشن دوران مطلب
باش قانع بنشان قدم ناقهٔ صبر
خاك خور، خاك و در این ره ز کسی نان مطلب
دل پریشان مکن از ژنده صد پاره خویش
سر برون آرزد امان گریبان مطلب[179]

---

[178] Мирзə Аббасов. Шаһ Исмаjыл Хəтаи, Сечилмиш ше'рлəр, Бакы, Азəрнəшр, 1964, сəһ. 12.

[179] Низами. Диване-гəсаедо гəзəлијјат, сəһ. 264.

Галх, бу виран мəнзилдəн мурад тəлəб етмə!
Дөвранын күлшəниндəн шадлыг гөнчəси истəмə!
Өз сəбир дəвəнин јеришинə ганс ол,
Торпаг је, торпаг! Анчаг өзкəсиндəн чөрəк истəмə!
Јүз парча олмуш чындыр палтарларына көрə үрəјини сыхма.
Башыны дизлəринин арасындан чыхарт, башгаларынын
миннəтини чəкмə.

Заһирəн бурада ирəли сүрүлəн фикир — сəбирлə əлдə едилəнлəрлə гане олмаг фикри үмумијјəтлə динин дə тəблиғ етдији бир бахышдыр. Лакин Низамидə бу фикир тамамилə башга мə'на дашыјыр. Əкəр динин сəбир фəлсəфəси бу дүнјадакы əзаблар əвəзинə чəннəтдə һури, гылман вə'д едирсə, Низами сəбирлə əлдə едилəнлəрлə гане олмаға чағырыр. О көстəрир ки, дөвранын күлшəни «шадлыг гөнчəси» битирмир, јə'ни садə адамлар үчүн дүнјада шадлыгдан əсəр јохдур. Она көрə бу виран мəнзилдəн бир шеј тəлəб етмəјинə дəјмəз. Низаминин «торпаг је, амма чөрəк үчүн һеч кəсə əл узатма» демəси дə көстəрир ки, онун сəбир фəлсəфəси илə динин сəбир фəлсəфəси арасында јерлə көј гəдəр фəрг вар. Низами инсаны сəбирли олмаға чағыранда ону əмəјə, фəалијјəтə дə'вəт едир. Заһирəн бу ше'рин бејтлəри мүстəгилдир, амма диггəтлə нəзəр јетирдикдə көрүрүк ки, бу кичик сəнəт инчисини анчаг бүтөв шəкилдə охудугда дүзкүн анламаг олар. Һəмин ше'р заманəнин бир шаир гəлбиндə доғурдуғу əкс-сəдадыр. Чохлары дүнјада чох арзулар ејлəјир, чох үмидлəр бəслəјир, лакин истəјинə чатмадыгда кəдəрлəнир, башыны дизи үстə алыб пуч олан арзуларын гəмини чəкир.

Шаир үзүнү дөврүнүн садə адамларына тутараг онлара дејир ки, əјниндə палтарын јүз пара олса белə, əн јохсул бир һəјат кечирсəн белə үрəјини сыхма, башыны галдыр, бир ишлə мəшғул ол, анчаг башгаларынын миннəтини чəкмə! Бу, арпа чөрəјинə гəнаəт едиб дəбдəбəли сарај һəјатына рəғбəт көстəрмəјəн бир шаирин үрəк сөзлəридир. Бөјүк һүнəр вə исте'дад саһиби олан Низами дə өз заманəсиндəн һеч бир шеј көрмəмиш, о да дəрдəн, дөврүн күлшəниндəн шадлыг, севинч гөнчəси дəрмəмишдир, амма бу, шаири кəдəрлəндирмир. Һəтта шаир башгаларынын да кəдəрлəнмəсини истəмир, үзүнү охучуларына тутуб дејир: Башыны галдыр, дүнјанын

гәмини чәкмә. Шаир көстәрир ки, дүнјанын гәмини чәкмәјә дәјмәз:

خوش‌زی که زمانهٔ غم نیرزد
اندیشه بیش و کم نیرزد
وزنش همه نیم جو نسنجد
دادش همه یك ستم نیرزد
دلگرمی روز روشنا ییش
باسردی صبحدم نیرزد[180]

Хош јаша, зәманә гәмә дәјмәз!
Аз, чох нараһатчылыға да дәјмәз.
Ағырлығы јарым арпа гәдәр олмаз,
Бүтүн әдаләти бир ситәмә дәјмәз!
Күндүз күнәшинин үрәк иситмәси,
Сәһәр чағынын сојуғуна дәјмәз.

Бу сөзләри изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Бурада өз зәманәсиндән сон дәрәчә наразы олан, садә адамларын талејини дүшүнән бир сәнәткарын үрәк дөјүнтүләри экс олунмушдур. О, инсанлары дүнјанын гәмини чәкмәјиб шад јашамаға сәсләјир.

Ашағыдакы ше'рдә исә инсанларын ачы талејиндән доған дәрин бир кәдәр ифадә едилмишдир:

کریمی کو در این عالم زبون نیست
اسیر و بندهٔ این چرخ دون نیست
عروس بخت را گر زیوری هست
در این نه حقه آیینه گون نیست
اگر این است هستی ها که دیدم
در این ره هیچ نوری نیست چون نیست[181]

Һаны елә дүз, хејирхаһ бир адам ки, бу аләм ону хар етмәмиш олсун?!

180 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 278.

181 Јенә орада, сәһ. 274.

Бу алчаг чәрх ону әсир едиб голларыны бағламамыш олсун?!

Әкәр бәхт кәлининин бәзәји варса да,
Бу доггуз гат көјләрин алтында јохдур.
Әкәр һәјат мән кәрдүјүмдән ибарәтдирсә,
Бу јолда һеч бир ишыг јохдур ки, јохдур!..

Низаминин зәманәдән наразылығы онун достлуг һаггында мүлаһизәләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Шаир өз зәманәсиндә көрдүјү әдаләтсизлик, һагсызлыг вә саирә илә јанашы, үрәк дәрдләрини сөјләмәк үчүн һәгиги бир дост тапмадығына көрә дә өз мүһитиндән шикајәтләнмишдир. Шаирин ашағыдакы гәзәли бу чәһәтдән диггәти чәлб едир:

دریغا دل! دریغا دل که دلداری نمی یابم
غم من خور! غم من خور که غمخواری نمی یابم
دل مسکین من باری خجل گشت از وفاداری
وفاداری کنم لیکن وفاداری نمی یابم
کسی کز صحبتش بتوان یکی ساعت بر آسودن
تو گردانی نشانم‌ده که من باری نمی یابم
ببوی آشنا رنگی فروشم زندگانی را
بچندین زندگانی در خریداری نمی یابم[182]

Әфсус көнүл! Әфсус көнүл! Бир дилдар тапа билмирәм,
Чәк гәмими! Чәк гәмими! Бир гәмхар тапа билмирәм.
Мәним јаралы көнлүм бирдәфәлик вәфадарлыгдан хәчил олду.
Вәфадарлыг ејләјирәм, анчаг вәфадар тапа билмирәм,
Әкәр сөһбәтиндән бир саат көнүл раһатлана биләчәк бир адам јери
Билирсәнсә мәнә де, мән тапа билмирәм.
Достлуға охшар бир шејин әтринә бүтүн һәјатымы верәрдим.
Анчаг бир белә һәјатымда һәлә хәридар тапа билмирәм.

Шаирин гәлбиндән гопуб кәлән бу нәғмәдәки кәдәр көнүл дәрдләрини сөјләмәјә бир вәфадар, сәдагәтли дост тапылмајан бир зәманәдән доған кәдәрдир.

182 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 299.

«Доста охшар бирисинин этринэ» һәјатыны белә гурбан вермәјә һазыр олан Низаминин лирик гәһрәманы достлуг сәһрасында «тикандан башга һеч бир шеј тапмыр». Бу көзәл ше'рдә ифадә олунан гәлб јанғысыны, вәфалы бир достун олмадығындан шикајәти ади диллә ифадә етмәк чәтиндир. Бурадакы наразылыг ејни заманда башга шәкилдә зәманәдән наразылыг дејилми?! Үмумијјәтлә, шаирин бир сыра башга гәзәлләриндә дә достдан, достлугдан, вәфадан чох данышылыр, бунларын олмамасындан шикајәтләнән шаир ејни заманда өз зәманәсиндән шикајәтләнир, өз дөврүнүн әдаләтсиз ганун-гајдаларына е'тиразыны билдирир.

Беләликлә, көрүрүк ки, зәманәдән мүхтәлиф шәкилдә шикајәт вә наразылыг Низаминин гәзәлләриндә мүһүм јер тутур, лакин бу наразылығы биртәрәфли баша дүшмәк олмаз. Низами чәрхдән, зәманәдән, јә'ни дөврүн ичтимаи ганун-гајдаларындан, дөврүн шаһ, ә'јан, әмир вә дарғаларындан наразы олмагла кифајәтләнмир, фәрдијјәтчи чәмијјәтин инсанларын мә'нәвијјатында төрәтдији гүсурлары көстәрмәклә өзүнү мәһдудлашдырмыр. О, үмумијјәтлә инсанлары инсанлыға дә'вәт едир, шаһлары, әмирләри әдаләтә сәсләјир. Онлары каһ ахирәт чәзасы илә горхудур, каһ да халга әдаләтлә хидмәт етмәјин фајдаларыны көстәрир. Бу јолла да үмуми инсанлығын, рифаһын, әдаләтин бәрпасына көмәк етмәјә чалышыр. Низами «дөвранын күлшәниндән шадлыг гөнчәси дәрмәјән» инсанлары руһдан дүшмәмәјә, кәдәрләнмәмәјә, шад јашамаға, өмрү фајдалы ишләрә сәрф етмәјә дә'вәт едир, һәр кәс өз бачарығы, гүввәси чатдығы бир ишлә мәшғул олмалы, өз әмәји илә һәм өзүнүн сәадәтини тә'мин етмәли, һәм дә башгаларына хејир вермәлидир дејир. Демәк олар ки, Низами ирсинин һәр сәһифәсиндә бу фикрин экс-сәдасы вардыр. Низами ше'ринин бөјүк һуманизми дә мәһз бундадыр.

Низами бүтүн бөјүк сәнәткарлар кими инсан өмрүнүн мә'насыны дүзкүн баша дүшүр вә өз ше'ринин е'чазкар дили илә башгаларыны да һәјатын сирләрини дүзкүн анламаға, шам кими јаныб әтрафыны ишыгландырмаға, шад јашамаға чағырыр. Бу фикир өзүнүн ән парлаг ифадәсини Низаминин ән көзәл әсәрләриндән олан мәшһур:

جوانی بر سر کوچ است دریاب این جوانی را
که شهری باز کی بیند غریب کاروانی را[183]

Чаванлыг көч үстүндәдир, бу чаванлығын гәдрини бил!
Ахы шәһәрли карванла кечиб кедән гәриб адамы бир дә
чәтин көрәр —

мәтлә'ли ше'риндә тапмышдыр. Бу ше'рин әсас идејасыны шаирин һәјат вә инсан өмрү һаггында дујғу вә дүшүнчәләри тәшкил едир. Шаир көстәрир ки, өмүр инсана бир дәфә верилир. О, өләндән сонра бир дә һәјата гајытмајачаг. Она көрә о, өмрүн мә'насыны анламалы, һәјатыны дүзкүн гурмалыдыр. Инсанын дүнјаја кәлмәсиндән мәгсәд јашамагдыр. Лакин бош, мә'насыз һәјат инсана јарашмаз, бу, өмрүн гәдрини билмәмәк, ону садәчә олараг итирмәк демәкдир. Инсан бу дүнјаны бир күн тәрк едәчәјини билдији үчүн даһа ајыг олмалы, һәјатыны мә'налы кечирмәлидир:

چو میدانی که باید رفت از این هشیار دل تر شو
نباید برد چون مستان بغفلت زند گانی را
بهر زه مید هی بر باد عمر نازنین کزوی
بحاصل میتوان کردن حیات جاود انی را[184]

Кетмәли олдуғуну билдијин үчүн даһа ајыг ол!
Сәрхошлар кими һәјаты гәфләтдә кечирмәк олмаз!
Әзиз өмрү наһаг јерә күләкләрә верирсән,
Һалбуки ондан әбәди һәјат әлдә етмәк олар.

Өмрү боју мәһрумијјәтләр ичәрисиндә јашајан, һәтта демәк олар ки, тә'нә вә бөһтанлара мә'руз галан, лакин руһдан дүшмәјән, бәшәријјәтин ишыглы кәләчәјинә инанан шаирин бу сөзләрини охујаркән инсан онун узагкөрәнлијинә, инсанпәрвәрлијинә һејран олур.

Низами гәзәлләриндә ичтимаи, фәлсәфи мотивләрдән данышаркән шаирин ислам дини еһкамларына гаршы чыхмаг вә инсан фикир вә мә'нәвијјатынын азадлығыны тәблиғ етмәк үчүн суфизм фәлсәфәсинин ајры-

183 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 263.
184 Јенә орада.

ајры мүтәрәгги чәһәтләриндән нечә бачарыгла истифадә етдијини дә көстәрмәк лазымдыр. Ајдын мәсәләдир ки, Низами үмумијјәтлә суфи шаир олмамышдыр. О, өз дәрин елми, фәлсәфи билији, һәјата ачыг мүнасибәти, мүтәрәгги дүнјакөрүшү е'тибарилә суфизм фәлсәфәсиндән чох-чох јүксәкдә дурмуш, өз фикир вә дујғуларыны һәмишә ачыг, ајдын ифадә етмишдир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бөјүк шаир бир тәрәфдән ичтимаи әдаләтсизлијә, дикәр тәрәфдән дујғу вә дүшүнчәләрдә јува салмыш еһкампәрәстлијә гаршы чеврилмиш олан суфизмин[185] мүтәрәгги мејлләринә биканә галмышдыр. Шаирин әлдә олан бә'зи лирик әсәрләриндән дә ајдын көрүндүјү кими, Низами мүәјјән вахтларда дини еһкампәрәстлијә гаршы чыхмаг, азадфикирлилик мејлләри тәблиғ етмәк үчүн суфизмин, суфи поезијанын истилаһларындан, онун һаким гүввә вә идеолокијаја гаршы чыхмаг үсулундан бачарыгла, өзүнәмәхсус бир тәрздә истифадә етмишдир. Бу истифадәнин ән парлаг нүмунәси кими шаирин ашағыдакы гәзәлини көстәрмәк олар:

در خرابات آی اگر در سر نداری داوری
با حریفان نرد بازو باده خور در کافری
کافری اسلام باشد گر نجویی عیب باز
این سخن کی گنجد اندر سمع مرد سرسری
تا تو باشی او نباشد، رنج خود ضایع مکن
هر کجا خود را ببینی همچو حلقه بردری
در گذر از گفتگوی و بر شکن از جست و جوی
تا دمی در صحبت مردان ز جانان بر خوری
این جهان و آن جهان اسم است تو موقوف آن
چون زهر دو بر گذشتی عاشقان را سروری[186]

---

[185] Бу барәдә бах: А. Мүллер. История Ислама, том III, С.-Петербург, 1896, сәһ. 107—108, 209—211.

[186] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 330.

Әкәр башында бир иддиа јохдурса, мејханәјә кәл,
Достларла нәрд ојна, кафирлик шәрабы ич.
Әкәр ејиб ахтармасан, кафирлик елә исламдыр,
Бу сөзү башыбош адамын гулағы нечә ешидәр?!
Сән олсан, о, олмајачаг, өз әзијјәтини пуч етмә,
Һарда өзүнү көрсән, һәлгә кими гапыдан асылма.
Бош сөһбәтләрдән кеч, ахтарышлардан әл чәк
Ки, бир ан мәрд инсанларын сөһбәтилә чанандан бар јејәсән!
Бу дүнја, о дүнја гуру аддыр, сән исә она әсир олмусан,
Әкәр бунларын һәр икисиндән кечсән, ашигләрин сәрвәрисән.

Көрүндүјү кими, бу ше'рдә суфи поезијасына мәхсус мүәјјән мотивләр вардыр. Бурадакы мејханә, чанан, ашигләрин сәрвәри кими сөзләр суфи мә'нада ишләнмишдир. Әсәрдә формализмә, еһкамчылыға, чәннәт, чәһәннәм хүлјаларына лагејдлик дә өз сәчијјәси е'тибарилә суфизмдә олдуғу кимидир. Шаир инсанлары мејханәјә чағырыр ки, орада меј ичиб, нәрд атсынлар. Јә'ни ики дүнјанын гејдиндән азад олуб, севинсинләр. Мә'лумдур ки, ислам дини шәрабы һарам бујурмушдур. Лакин шаир бурада һәгиги шәрабы дејил, мәчази шәрабы нәзәрдә тутур, мәһз буна көрә дә һәмин шәрабы ичән һәр кәс шаирин фикринчә кафир дә олса, әсил мүсәлмандыр. Бу шәраб инсаны һәр бир формализмдән, икиүзлүлүкдән гуртарыр, өз варлығыны јох едиб аллаһа говушмагда она көмәк едир, онун дахилини һәр чүр «пaслардан» тәмизләјир. Шаир белә бир шәраб ичиб кафир олмағы әсил мүсәлманлыг сајыр. Суфизмдә олдуғу кими, шаирин фикринчә, мүсәлманчылығын бүтүн заһири чәһәтләринә риајәт едән, өзүнү әсил мүсәлман кими гәләмә верән, лакин үрәјиндә анчаг өз гарныны, чибини дүшүнән, фүрсәт дүшәндә шәраитдән истифадә едәрәк јетимләрин малыны әлиндән алан мүсәлман әслиндә кафир, лакин дахилән тәмиз олан инсан исә кафир дә олса, әсил мүсәлмандыр. Бурада мүсәлманчылыг сөзү әслиндә инсанијјәт, мә'нәвијјәт тәмизлији вә үлвијјәти мә'насында ишләнәрәк формал мүсәлманчылыгдан тамамилә фәргләнир. Кафирлик вә мүсәлманчылыг сөзү әслиндә бурада дини мә'нада ишләнмир. Шаир мүсәлманчылыг сөзү алтында әлчатмаз көзәлликләри нәзәрдә тутур вә инсанлары мәчази шәраб ичәрәк, һәмин әлчатмаз көзәллијин символу олан аллаһа, вүчуди-күллә говушма-

га сәсләјирсә, кафирлик сөзү алтында бунун әксини нәзәрдә тутур. Бу јолла да шаир дини еһкампәрәстлијә, формализмә гаршы чыхмыш олур.

Дүнјәви маһијјәт дашыјан ше'рләриндә олдуғу кими, шаир бурада да суфизм пәрдәси алтында дүнјапәрәстлијә, ахирәтпәрәстлијә гаршы чыхараг, һәм бу дүнјанын, һәм дә о дүнјанын гуру ад олдуғуну көстәрир вә инсаны бу гуру адлара гул олмагдан әл чәкмәјә чағырыр. Әкәр бу ики гуру адын гејдиндән азад олсан, ашигләрин сәрвәрисән, јә'ни илаһи мәһәббәтә лајигсән. Башга сөзлә десәк, бу ики гејддән азад олсан, әсил инсани сифәтләрә маликсән, онда нә вар-дөвләт һәсрәти, нә чәннәт вә чәһәннәм арзусу сәни нараһат етмәјәчәк, һәјатын мә'насыны дәрк едәчәк, аза гане олуб, көнлү шад јашајачагсан. Вар-дөвләтин олмаса да, һәјатдакы бүтүн көзәлликләрин саһиби сән олачагсан, чүнки сән әсил көзәлликләри дујмаға гадирсән, јә'ни ашигләрин сәрвәрисән. Низами Кәнчәвинин лирик гәһрәманы мәһз белә бир мәгама чан атыр, лакин бир тәрәфдән ичтимаи әдаләтсизлик, дикәр тәрәфдән дини еһкамчылыг һаким олан бир мүһитдә о, өз истәјинә чәтин наил ола билир. Өз инсани сифәтләрини там мә'насы илә бүрузә вермәк, шам кими јаныб әтрафына да ишыг сачмаг үчүн онун әлиндә кифајәт гәдәр имкан јохдур.

گر میل بودی با بهشت آسان بدی حاصل مرا
آن است مشکل کاین دلم آن کوی میخو اهد وطن [187]

Әкәр чәннәтә мејлим олсајды, мурадыма асан чатардым,
Чәтин бурасыдыр ки, көнлүм о јердә вәтән тутмаг истәјир.

Тамамилә суфи маһијјәт дашыјан бу сөзләрлә шаирин нә демәк истәдији ајдындыр. О, заһирән вүчудикүллүн олдуғу јерә чан атыр, чәннәт арзусунда дејилдир. Лакин бу рәмздир. Шаир бунунла демәк истәјир ки, әкәр чәннәт арзусунда олсам, мән дә башгалары кими өзүмү заһирән мүсәлман кими көстәрәр, дахилән нечә олуб-олмамағындан асылы олмајараг, шәриәтин формал чәһәтләринә риајәт едиб, чәннәтә кедә биләрәм.

[187] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 312.

Лакин мән јүксәк идеаллар, әлчатмаз һәјати көзәлликләр ашигијәм. Мәним мүһитим, заманәм еләдир ки, мән бу идеаллара говуша билмирәм, мән инсанлары шән, хошбәхт көрмәк истәјирәм, истәјирәм ки, онлар һәјатын бүтүн көзәлликләриндән бәһрәләнсинләр. Шаирин арзу етдији мәкан вә мәгам әслиндә будур. Белә бир арзуја орта әсрләр шәраитиндә чатмаг доғрудан да чәтин иди.

Низаминин мәшһур[188] جهان تیره است و ره مشکل جنیبت راعنان در کش мисрасы илә башлајан гәзәлиндә дә суфизмин тә'сири вардыр. Илк мисрадан да ајдын көрүндүјү кими, заманәјә, мүһитә гаршы дәрин е'тираз һисси илә јазылмыш бу әсәрдә шаирин әсас мәгсәди азадфикирлилик тәблиғ етмәк, еһкампәрәстлијә, чәннәт-чәһәннәм хүлјаларына гаршы чыхмагдан ибарәтдир. Зүлмәт аләминдә һәјат јолунун чәтин олдуғуну көрән шаир инсанлары бир анлыға һәјат, дүнја һаггында дүшүнчәләрә далмаға чағырыр. «Тәбиәт гарталларыны» үнсијјәт бағындан гов, «шәриәт һүмаларыны онларын өз јувасына гајтар»—дејир. Бир аз ајдын вә гыса демиш олсаг, дүнјапәрәстлик вә ахирәтпәрәстлик мејлләриндән узаглашмаға чағырыр. Әкәр бу ики гүввәдән узаглашсан, «аллаһын сечилмишләринин сечилмиши» оларсан. Бу фикир шаирин јухарыдакы ше'рдә «һәр ики дүнјадан кечсән, ашигләрин сәрвәри оларсан» фикри илә ејнидир. Бурада да шаир илаһи варлыға говушмаг үчүн инсаны һәр шејдән кечмәјә, һәр шеј үзәриндән гәләм чәкмәјә, даһа доғрусу, әсил һәјати көзәлликләр уғрунда һеч бир шејдән горхмадан чәсарәтлә мүбаризә апармаға чағырыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн Низами суфизмә чох надир һалларда мүрачиәт етмишдир. Онун лирик ше'рләри арасында суфизм әһвал-руһијјәси илә јазылмыш чәми үч-дөрд ше'р вардыр. Низами өз суфијанә ше'рләриндә дә бир ан олсун белә һәјатдан ајрылыб мүчәррәд хәјалпәрәстлијә, мистикаја гапылмыр, о, мистик фәлсәфәнин өзүнә дә јени һәјат верәрәк, онун васитәсилә өзүнүн мүһүм ичтимаи, фәлсәфи фикирләрини тәблиғ едир, дүнјапәрәстлик вә ахирәтпәрәстлик мејлләринә гаршы чыхыр.

[188] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 294—295.

* * *

НИЗАМИНИН РҮБАИЛӘРИ

Рүбаи фарс дилли әдәбијјатда ән чох јајылмыш әдәби формалардан биридир. Әслән Иран ше'р формасы сајылан рүбаи орта әср, әрәб вә мүхтәлиф түрк халглары, о чүмләдән Азәрбајчан әдәбијјатында да мүһүм јер тутмушдур. Азәрбајчанда Мәһсәти кими рүбаи устады јетишмиш, Гәтран Тәбризи вә Хагани өз үрәк дәрдләрини чох вахт рүбаиләрлә ифадә етмиш, даһи «Хәмсә» мүәллифи дә бу шәклин ән көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Өз орижинал хүсусијјәтләри вә әдәбијјатда тутдуғу хүсуси мөвгејә көрә рүбаи шәкли орта әсрләрдән башламыш бу күнә гәдәр алимләрин диггәтини чәлб етмиш, мүхтәлиф дөврләрдә онун мәншәји, вәзни, гафијјәси вә мөвзулары һаггында бир сыра мүлаһизәләр сөјләнилмишдир.

Бу форма һаггында илк мә'лумата орта әср Шәрг поетикаларында раст кәлирик. О чүмләдән илк нәзәријјә китабларындан олан «Һәдаиг-үс-сеһр фи дәгаиг-үш-ше'р»дә гафијә илә әлагәдар олараг рүбаинин ады чәкилир. Мүәллиф көстәрир ки, «хәси үчүнчү мисрасы гафијәсиз олан дүбејтиләрә дејилир. О чүмләдән рүбаиләр беләдир»[189].

XIII әсрин көркәмли ше'р нәзәријјәчиси Шәмсәддин Мәһәммәд бен Гејс Рази исә рүбаи һаггында даһа кениш мә'лумат верәрәк, онун Рудәки тәрәфиндән јарадылдығыны еһтимал едир[190] вә бу барәдә белә бир рәвајәт сөјләјир: куја бајрам күнләриндән бириндә Рудәки Гәзнәдә имиш, о, күчәјлә кедәркән «дијирләмә» (جوزبازی) ојнајан ушаглардан биринин غلطان غلطان همی‌رود تا بن کو дејә охудуғуну ешидир. Бу сөзләрин аһәнки онун хошуна кәлир вә она үч мисра да әлавә едәрәк алынан ше'р парчасынын адыны тәранә гојур[191].

XV әср тәзкирәчиси Дөвләтшаһ исә рүбаинин мәншәји һаггында башга бир рәвајәт нәгл едир. Куја Јә'губ Сәффар «дијирләмә» ојнајан кичик оғлуна кәнардан тамаша едирмиш. Ојун әснасында ушаг бирдән бәдаһәтән јухарыдакы мисраны дејир. Бу сөзләрин аһәнки Јә'губ Сәффарын хошуна кәлир, о, шаирләри јанына чағырыр, онлар һәмин мисранын вәзнини мүәјјән едәрәк сонра үч мисра да артырыб алынан парчанын адыны дүбејти гојурлар[192].

Ајдындыр ки, бу рәвајәтләрин һеч бири тарихи һәгигәт кими гәбул олуна билмәз. Бир-биринә чох јахын олан вә рүбаинин јаранмасыны ејни бир мисра илә бағлајан бу рәвајәтләрдән анчаг бир нәтичә чыхармаг олар: рүбаи шәкли доғрудан да өз мәншәји е'тибарилә фолклорла бағлыдыр.

Шәмс Гејс Разинин «рүбаи әвәлләр әрәбләрдә олмамышдыр, гәдим әрәб шаирләри бу вәзндә ше'р јазмамышлар, онлар рүбаи шәклини фарслардан көтүрмүшләр»[193] демәси тамамилә доғрудур. Бу форманын әввәлләр әрәбләрдә олмадығыны рүбаи вәзни олан һәзәчин мүсәммән (сәккизлик) формасынын үмумијјәтлә әрәб ше'риндә олмамасы да тәсдиг едир[194].

Илк дәфә Саманиләр дөврүндә Рудәки вә онун мүасирләринин јарадычылығында өзүнү көстәрән рүбаи шәклинин Саманиләрдән әввәл јазылы, јахуд шифаһи әдәбијјатда олуб-олмадығы мә'лум дејил. Сәффариләр

---

189 رشیدالدین و طواط. حدایق السحر فی دقایق الشعر تهران ۱۳۰۲ ص ۲۳.

190 شمس‌الدین محمد بن قیس‌الرازی. المعجم فی معائیر اشعار العجم، با تصحیح مدرس رضوی، تهران ۱۳۳۸، ص ۱۱۲.

191 Шәмс Гејс Рази. Көстәрилән әсәри, сәһ. 114. («Түрк ше'р јарадычылығынын әсаслары» әсәринин мүәллифи М. Қ. Һәмрајев Шәмс Гејсин рүбаи һаггындакы бүтүн фикирләрини В. Тәбризинин адына јазыр. Һалбуки В. Тәбризинин әсәриндә рүбаинин мәншәјинә даир һеч бир фикир јохдур. Бу јанлышлыға сәбәб әввәлән, М. Қ. Һәмрајевин «Чәми-мүхтәсәр»ин өзү илә Ј. Е. Бертелсин гејдләрини гарышдырмасы, икинчиси, «Мү'чәм» адлы әсәрин кимә мәхсус олдуғуну билмәмәсидир. Бах: М. Қ. Хамрајев. Основы тюркского стихосложения, Изд. АН Қазахской ССР, Алма-Ата, 1963, сәһ. 142; Вахид Табризи. Джам'и мухтасар. Трактат о поэтике. Критический текст, перевод и примечания Е. Э. Бертельса, Изд. Восточной литературы, М., 1959, сәһ. 134.

192 Дөвләтшаһ Сәмәргәнди. Тәзкирәтүш-шүәра, Бомбеј, 1318, сәһ. 18.

193 Шәмс Гејс Рази Әлмү'чәм фи мәајире-әш'аре-әчәм, сәһ. 115.

194 Јенә орада.

дөврүндә бу шәкил вар идими, јохса ону доғрудан да, Рудәки ше'рә кәтирмишдир? Рүбаи әдәбијјата һазыр шәкилдәми кәлмишдир? Рүбаинин мәншәјини фолклордамы ахтармаг лазымдыр, јохса башга јердә?

Рүбаинин мәншәји, әдәбијјата кәтирилмәси илә әлагәдар олан бу кими суаллара алимләр мүхтәлиф чаваблар вермишләр. Мәсәлән, мәшһур Иран ше'р нәзәријјәчиси Пәрвиз Нател Ханлари рүбаинин мәншәјини фарс дилли халгларын фолклору илә бағлајараг јазыр ки, бу вәзн ихтира олунмамыш, бәлкә фарс дилли халг күтләләриндән игтибас едилмишдир[195].

Чәлаләддин Һумаинин фикринчә, рүбаи шәклинин мәншәјини орамен, фәһләвијјат бәстәләриндә ахтармаг лазымдыр[196].

Бир сыра алимләр исә јенә рүбаини фарслара мәхсус бир шәкил һесаб етмәклә онун мәншәјини түрк дилли халгларын фолклорунда ахтармағы лазым билирләр. Көркәмли түрк алими М. Ф. Көпрүлүзадә көстәрир ки, дөрдлүк формасы Јахын Шәрг әдәбијјатында ән чох түрк дилли халглара аид бир формадыр. Әрәбләрдә вә фарсларда ше'р ваһиди мисра, јахуд бејт олдуғу һалда, түрк халгларынын әдәбијјатында нәзм ваһиди дөрдлүкдүр. Мәһз бу чәһәтләри нәзәрә алараг М. Ф. Көпрүлүзадә гејд едир ки, Сасаниләр дөврүндә дөрдлүкләрин әсаслы бир шәкил олараг ишләндији исбат едилмәјинчә, рүбаинин ирани мәншәдән кәлдији иддиа гәбул олуна билмәз[197].

Полша алими Т. Ковалски дә түрк ше'ри үзәриндә апардығы мүшаһидә вә тәдгигат нәтичәсиндә ејни нәтичәјә кәлмишдир. О да «фарс рүбаисинин әсасән дөрдлүк формасында јарадылан түрк халг ше'ри тә'сири алтында јаранмыш олдуғуну еһтимал едир»[198].

---

195 پرویز ناتل خانلری، وزن شعر فارسی، تهران ۱۳۳۷ ص: ۱۷۳

196 جلال‌الدین همائی، رودکی و اختراع وزن رباعی مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات، سال ٦ شمارهٔ ۳ – ٤ ص: ٤٠ – ٤١

197 M. F. Kopruluzade. Turk dili ve edebiyati hakkinda araštirmalar, Jstambul, 1934, s. 113–115.

198 Т. Ковалски. Түрк халгларынын ше'р формаларына аид тәдгигләр (полјак вә франсыз дилләриндә), Краков, 1922, сәһ. 162.

М. Ф. Көпрүлүзадә вә Т. Ковалскинин архасынча көркәмли совет алими Ј. Е. Бертелс дә бу фикрә кәлмишдир. О да түрк халгларынын фолклорунда дөрдлүкләрин кениш јајылмасы, онлара хас олан гоша гафијәнин олмасы вә фарс-тачик халглары илә түрк халгларынын ән гәдим әлагәләринә әсасланараг рүбаинин јаранмасында түрк фолклорунун тә'сирини даһа ағлабатан һесаб едир[199].

Доғрудан да, дөрдлүк формасы түрк дилли халглара хас олан бир формадыр. VI — VII әсрләрдән галмыш гәдим үмумтүрк абидәләриндән тутмуш[200] бу күнә гәдәр түрк дилли халгларын поезијасында дөрдлүк формасы әсас јер тутур. Тәкчә Азәрбајчан ше'риндә гошма, кәрајлы, бајаты, сајачы вә с. бу кими дөрдлүк шәклиндә јазылмыш онларча ше'р формалары вардыр. Вагиф, Видади, Ашыг Әләскәр кими халг әдәбијјаты илә бағлы олан сәнәткарларын әсәрләри әсасән дөрдлүк шәклиндә јазылмышдыр.

Әлбәттә, рүбаи формасынын мәншәјини анчаг кәнарда ахтармаг доғру дејилдир. Рүбаиләрә мәхсус бир сыра чизкиләр вардыр ки, һәмин шәклин билаваситә Иран халгы илә бағлы олдуғуну көстәрир. Бу нөгтејинәзәрдән К. Залеман[201] вә Н. Бракинскинин[202] мүлаһизәләри диггәти чәлб едир. Бу мүәллифләр «Спентаманију» нәғмәләри илә рүбаиләр арасында јахынлығын олдуғуну гејд едирләр. «Спентаманијү» нәғмәләри дә дөрд мисрадан ибарәтдир, онларын вәзни рүбаи вәзнинин ејни олмаса да она јахындыр. Ола билсин, бу фәрг рүбаинин сонракы тәкамүлү заманы мејдана чыхмышдыр. «Спентаманију» нәғмәләриндә гафијә јохдур. Бунунла белә «Спентаманију» нәғмәләри илә рүбаиләр арасында мүәјјән әлагәләр олдуғу шүбһәсиздир.

Мә'лумдур ки, рүбаиләр әсасән мусиги илә бағлы бир шәкилдир. Һәтта Ј. Е. Бертелс рүбаи вәзниндәки

---

199 Е. Э. Бертельс. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы, М., 1960, сәһ. 88.

200 Бах: И. В. Стеблева. Поэзия тюрков VI—VIII вв., М., 1965.

201 Бах: Е. Э. Бертельс. Избранные труды, том I, М., 1960, сәһ. 107.

202 Бах: Н. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956, сәһ. 205.

фэрглэрин онун авазла охунмаг үчүн јазылдығында көрүр[203]. Рүбаилэрэ бэ'зэн тэранэ ады верилмэси дэ тэ-
садүфи дејилдир. Ејни илэ «гата» да нэғмэ демэкдир.
Дикэр тэрэфдэн һинд вэ фарс халглары арасындакы ја-
хынлыг, һинд мэдэнијјэтинин фарс мэдэнијјэтинэ тэ'сири
јахшы мэ'лумдур. О чүмлэдэн һинд вэ фарс мусигисинин
элагэлэриндэн бэһс едэркэн академик А. Крымски мараг-
лы бир еһтимал ирэли сүрэрэк јазыр: «Ахы, гэти шэкил-
дэ јэгиндир ки, сасани фарсларынын мусигиси һинд му-
сигисинин гүввэтли тэ'сири олмадан инкишаф етмэмиш-
дир. Белэ олан сурэтдэ бир сыра пэһлэви лирик нэғмэ-
лэринин садэчэ олараг һинд нэғмэлэриндэн мэзмунча
тэрчүмэ олундуғуну еһтимал етмэк нэ үчүн мүмкүн олма-
сын»[204]. А. Крымскинин бу еһтималына эсасэн һинд эдэ-
бијјаты тарихинэ, һинд ше'ри формаларына нэзэр салсаг,
мараглы бир һадисэнин шаһиди оларыг. Һинд ше'риндэ
субһашита адлы бир форма мөвчуддур. Һэмин форма
өзүнүн бэ'зи хүсусијјэтлэринэ вэ һинд эдэбијјатында
тутдуғу мөвгејэ көрэ рүбаилэрэ чох охшајыр. Субһаши-
та сөзүнүн лүғэти мэ'насы көзэл дејилмиш һикмэт, ин-
чэ һикмэт демэкдир[205]. Демэк олар ки, рүбаи форма-
сынын да эсас руһуну, эсас хүсусијјэтини ифадэ етмэк
үчүн бундан сэррраст бир ифадэ тапмаг чэтиндир. Доғ-
рудан да, рүбаилэр дэ инчэ һикмэтлэрдэн ибарэтдир.
Рүбаилэр кими субһашиталар да һэм шифаһи, һэм дэ
јазылы эдэбијјатда кениш јајылмышдыр. Рүбаилэр
кими онлар да эн чох мусиги илэ бағлыдыр. Субһаши-
талар мөвзу е'тибарилэ дэ рүбаилэрэ јахындыр, онлар-
да да мэһэббэт эсас мөвзудур, сијаси-ичтимаи вэ эхла-
ги мотивлэр дэ кениш јер тутур. Лакин рүбаилэрлэ суб-
һашита арасында эн јахын вэ мүштэрэк чэһэт һэр ики-
синин инчэ һикмэт формасы олмасындадыр. Субһашита-
ларла рүбаилэр арасындакы эсас фэрг ондадыр ки, он-
лар мүхтэлиф шэкилдэ гафијэлэнирлэр. Субһашиталар

203 Е. Э. Бертельс. Избранные труды, том I, сэһ. 107.
204 А. Крымский. История Персии, ее литературы и дервиш-
никовун «Субхашиты Т. Даса» эсэриндэн көтүрмүшүк. Бах: А. П.
ской теософии, М., 1914, сэһ. 250—251.
205 Субһашита һаггындакы мэ'луматы академик А. П. Баран-
Баранников. Индийская филология, литературоведение. М.,
1959.

ја *аабб,* ја да *абаб* формасында гафијэлэнир. Бу чэһэтдэн онлар «Спентаманиjу» дөрдлүклэринэ даһа јахындыр. Субһашиталар дикэр тэрэфдэн өз тэсвир вэ ифадэ васитэлэринэ көрэ рүбаилэрдэн фэрглэнир. Рүбаилэрдэки Јахын Шэрг ше'ри илэ бағлы олан бүлбүл, күл, сэрв вэ башгаларынын јерини субһашиталарда һинд һэјаты вэ ше'ринэ мэхсус сөз вэ ифадэлэр тутур.

Рүбаилэрлэ субһашиталар арасындакы охшарлыг бу формалары мэншэ е'тибарилэ бир-биринэ јахынлашдырыр, онларын бир мэншэдэн эмэлэ кэлдијини еһтимал етмэјэ имкан верир. Әлбэттэ, буну анчаг бир халгын башгасындан истифадэ етмэси кими баша дүшмэк олмаз. Ола билсин ки, бу формаларын тарихи һэр ики халгын эн гэдим үмуми мэншэлэри илэ бағлыдыр. «Сепнтаманиjу» нэғмэлэри дэ көстэрир ки ,белэ бир форма чох гэдимлэрдэн фарс ше'риндэ дэ олмушдур. Һинд эдэбијјатындакы субһашиталар һэр һансы кэнар тэ'сирэ мэ'руз галмадығындан гафијэ вэ башга чэһэтлэрдэн мүэјјэн дэјишиклијэ уғрамамыш, өз эввэлки шэклиндэ галараг һэтта рүбаилэрдэн дэ чох јајылмышдыр. Амма субһашитаја паралел олан гэдим фарс, инчэ һикмэт формасы олан рүбаи бир тэрэфдэн түрк дилли халгларын фолклору, дикэр тэрэфдэн эрэб ше'ри тэ'сири илэ индики шэклиндэ формалашмышдыр. Үмумијјэтлэ, инчэ һикмэт формасы фарс, тачик ше'риндэ чох гэдимлэрдэн мөвчуд олмуш вэ заман кечдикчэ һэмин форма бэ'зи кичик дэјишикликлэрэ уғраса да, өз эсас хүсусијјэтини сахламышдыр. Һэм дэ ағлабатан будур ки, һэмин формалашма Рудэкидэн чох-чох эввэл баш вермишдир. Сонралар фарс, түрк вэ эрэб халглары вэ онларын эдэбијјатынын гаршылыглы тэ'сири рүбаилэрдэ дэ экс олунмушдур. Онда түрк вэ эрэб халгларынын да зөвгү вэ мэ'нэви алэми дэрин из бурахмышдыр.

Рүбаи дөрд мисрадан ибарэт лирик ше'р формасыдыр. Онун өзүнэ мэхсус вэзни, гафијэлэри, сүжет вэ мөвзулары вардыр.

Јухарыда да гејд едилдији кими, фарс дилли поезијада рүбаи шэклинэ илк дэфэ Саманилэр дөврүндэ, Рудэки вэ онун мүасирлэринин эсэрлэриндэ раст кэлинир. Өз јарадычылыгларынын руһу е'тибарилэ халг ше'ринэ даһа чох јахын олан Рудэки вэ Әбу Шүкүр бу

формада әсәр јазан илк шаирләр һесаб олунурлар. Онларын рүбаиләри әсасән ашиганә мөвзулара һәср олунмушдур. Рүбаи шәкли бундан сонра әдәбијјатда кетдикчә даһа кениш јер тутмаға башлајыр. Хүсусилә XI әсрин ахыры XII әсрин әввәлләриндән башлајараг рүбаи гәсидә вә гәзәлдән сонра үчүнчү әсас лирик шәкил кими кениш мөвге тутур. Бу дөврләрдә јазыб јаратмыш Сәнаи, Әнвәри, Хагани кими сәнәткарларын һәр биринин диванында 400-дән чох рүбаи вардыр. Рүбаи шәклинә үмумдүнја шөһрәти газандыран, бу шәклин ән көзәл нүмунәләрини јарадан бөјүк мүтәфәккир шаир Өмәр Хәјјам да мәһз бу дөврдә јашамышдыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында һәләлик әлдә олан материаллара көрә рүбаинин илк нүмунәләрини Гәтран Тәбризи јаратмышдыр. XII әсрин биринчи јарысында исә Азәрбајчан әдәбијјатында бу шәклин Мәһсәти Кәнчәви кими бир нүмајәндәси јетишмишдир. Бу дөврдә јашамыш Хагани, Фәләки, Иззәддин, Гивами, Мүчирәддин кими шаирләрин дә јарадычылығында рүбаи шәкли кениш јер тутмушдур. О чүмләдән «Хәмсә» мүәллифи дә рүбаинин көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Лакин бөјүк шаирин лирик ше'рләр диваны һазырда әлдә олмадығындан бу шәклин дә Низами лирикасы ичәрисиндә тутдуғу мөвгеји мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бу шәклин XII әсрдә кениш јајылдығыны, онун Низаминин јарадычылыг руһуна јахын олдуғуну нәзәрә алараг еһтимал етмәк олар ки, Низами лирикасы ичәрисиндә рүбаи шәкли дә мүһүм јер тутмушдур. Лакин мүхтәлиф тәзкирә вә чүнкләрдә Низаминин башга шәкилли әсәрләриндә олдуғу кими, рүбаиләриндән дә чох аз бир һиссә сахланылмышдыр. Һәтта мүхтәлиф мәнбәләрдә Низами адына гејд олунмуш бә'зи рүбаиләрин Низами Кәнчәви тәрәфиндән јазылдығыны иддиа етмәк чәтиндир. Тәсадүфи дејилдир ки, Низами лирикасынын илк нашири В. Дәсткирди мүхтәлиф мәнбәләрдән топлаја билдији 46 рүбаидән анчаг 9-ну Низаминин адына јазмыш, галанларыны Сәфәви дөврү низамиләринин әсәрләри кими ајрыча бөлкү алтында нәшр етдирмишдир. Мүәллиф һәмин доггуз рүбаидән бешини Саиб сәфинәсиндән, үчүнү «Һәфт-иглим», бирини исә «Мәчмәул-фүсәһа» тәзкирәләриндә гејд олунмуш рүбаиләрин ичәрисиндән сечмишди[206]. Сонралар бир сыра Иран вә Совет алимләри В. Дәсткирдинин бөлкүсү илә һесаблашмајараг онун Низамидән һесаб етмәдији рүбаиләрдән дә бә'зиләрини Низами әсәри кими чап етдирдиләр. Буна мисал олараг Низами лирикасынын 1947-чи ил Москва вә Бакы нәшрләрини көстәрмәк олар. Бакы нәшриндә В. Дәсткирдинин бөлкүсү тәсһиһ едиләрәк Низами адына 12 рүбаи јазылмышдыр. Бу 12 рүбаинин ичәрисиндә Иран алиминин Низами адына јаздығы 9 рүбаидән анчаг беши варды. Галан 7 рүбаи исә «Һәфт иглим» тәскирәсиндән вә В. Дәсткирдинин молла низамиләрдән һесаб етдији ше'рләр ичәрисиндән сечилмишдир[207]. «Һәфт иглим» тәскирәсиндәки рүбаиләрин бурада Низами әсәрләри кими чап едилмәси чох доғрудур. Лакин В. Дәсткирди кими бир низамишүнасын сүзкәчиндән кечмиш 9 рүбаидән 4-нүн бу нәшрә дахил едилмәмәсини дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Низами лирикасынын көркәмли совет шәргшүнасы Ј. Е. Бертелс тәрәфиндән һазырланмыш нәшриндә дә Низами адына 12 рүбаи гејд олунмушдур. Бурада да «Һәфт иглим» әсас көтүрүлмүшдүр. Анчаг бурадакы рүбаиләрдән јалныз сәккизи Бакы нәшри илә мүштәрәкдир.

Ј. Е. Бертелсин нәшриндә каһ Хәјјамын, каһ да Һафизин адына јазылан, һаггында вахтилә Жуковскинин бәһс етдији[208] از هرچه خورد مرد شراب اولی تر мисрасы илә башлајан вә Низами јарадычылығынын руһуна јад олан бир рүбаи дә Низами адына јазылмышдыр[209] ки, буну әсла доғру һесаб етмәк олмаз. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, һәр ики нәшрдә тәртибчиләр В. Дәсткирди илә разылашмасалар да, ону мүәјјән дәрәчәдә тәсһиһ етмәјә чәһд етсәләр дә принсип е'тибарилә ондан аз фәргли бир јол илә кетмишләр. Низами лирикасынын

---

206 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 225-226.

207 Низами. Лирик ше'рләр, Бакы, 1947, сәһ. 75—76.

208 А. В. Жуковский. Омар Хайям и странствующие четверостишия, сб. статей учеников профессора Бар. В. Р. Розена «المظفریه» С.-Петербург, 1897, сәһ. 353.

209 Низами. Лирика, Составление, предисловие и примечания Е. Э. Бертельса, М., 1947, сәһ. 171.

нәшри илә әлагәдар олараг В. Дәсткирдинин гәти әлејһинә чыхан илк низамишүнас Сәид Нәфисидир.

Сәид Нәфисинин өз сәләфинә мүнасибәти вә онун нәшриндән јухарыда данышылмышдыр. Лакин бурада рүбаиләрлә әлагәдар олараг јенә һәмин нәшрә гајытмаг зәруридир. Белә ки, С. Нәфиси мәнбәләрдә Низами адына јазылан бүтүн әсәрләри, о чүмләдән рүбаиләри һеч бир гејд-шәрт гојмадан мәнбәләрини көстәрмәклә нәшр етдирмишдир. С. Нәфисинин нәшриндә Низами рүбаиләринин сајы 68-дир[210]. Һәмин 68 рүбаидән икисинин башга рүбаиләрин варианты олдуғундан јухарыда бәһс едилмишдир. Демәк, С. Нәфиси В. Дәсткирди тәрәфиндән нәшр олунан рүбаиләрин сијаһысына чәми 20 рүбаи артырмыш олур. Бу ијирми рүбаидән дә 10-у XIII әсрин орталарында Чәмаләддин Хәлил Ширвани адлы индијәгәдәр намә'лум бир Азәрбајчан шаири тәрәфиндән тәртиб олунмуш рүбаиләр мәчмуәсиндән көтүрүлдүјү үчүн онлары гәтијјәтлә Низаминин һесаб етмәк олар[211]. Бундан әлавә В. Дәсткирдинин Сәфәви дөврү низамиләриндән һесаб етдији рүбаиләрдән икиси јенә XIII әсрин орталарында тәртиб олунмуш бир чүнкдә Низами адына јазылдығындан бунлары да шүбһәсиз Низамијә мәхсус олан ше'рләр сырасына дахил етмәк лазымдыр[212].

Сәид Нәфисинин әлавә етдији галан 10 рүбаидән исә 3-ү Һафизин, бири Мәһсәтинин адына јазылыр, һәтта Һафиз адына јазыланлар ән гәдим мө'тәбәр мәнбәләрдә дә онун адына јазылдығындан шүбһәсиз олараг Һафизин әсәрләри кими чап едилмишдир. Һәмин рүбаиләрин илк мисралары беләдир:

این گل زبر همنفسی میآید؛

---

210 Низами. Дивани-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 351—358.

211 سعید نفیسی، زنان سخنور آذربایجان سده هفتم نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال دهم شماره چهارم، تبریز، زمستان، ۱۳٤۱ ص: ٤٤٤-٤٥۲.

М. Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 758—759; Низами. Дивани-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 350—358.

212 Мәһәммәд Өвфи. Лүбабүл-әлбаб, Теһран, 1335, сәһ. 447—453; Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 350.

ای باد حدیث من نهانش میگو؛
خطت بسرا پردهٔ مهمیگردد؛ [213]

Мәһсәтијә аид олан рүбаи исә беләдир:

بر خیز و بیا که هجره پرداخته ام [214]

Бундан әлавә В. Дәсткирдинин Сәфәви дөврү низамиләриндән һесаб етдији рүбаиләрдән дә Мәһсәтинин адына јазыланлары вардыр. خورشید رخا پرده عراقیست مخسب мисрасы илә башлајан рүбаи буна мисал ола биләр[215].

Беләликлә, көрүрүк ки, С. Нәфисинин принсипи илә јанашараг мүхтәлиф мәнбәләрдә Низами адына јазылан бүтүн ше'рләри Низами әсәрләри кими гәбул етмәк доғру дејилдир. Она көрә дә биз биринчи нөвбәдә Низами ше'рләри гејд олунан мәнбәләрин мө'тәбәрлијини вә орадакы рүбаиләрин форма вә мәзмун хүсусијјәтләрини, онларын башга мүәллифләрә дә аид едилиб-едилмәдијини нәзәрә алараг ашағыдакы рүбаиләри Низаминин һесаб едирик:

1. В. Дәсткирдинин мүәјјән етдији доггуз рүбаи.

2. С. Нәфисинин XIII әсрин орталарында Азәрбајчан шаири Чәмаләддин Хәлил Ширвани тәрәфиндән тәртиб олунмуш рүбаиләр мәчмуәсиндән көтүрдүјү 10 рүбаи.

3. Јенә һәмин алимин тәхминән Сә'динин өлүмүндән сонра тәртиб олунмуш бир чүнкдән көтүрдүјү ики рүбаи.

---

213 Бах: Һафиз. Диван, Бекушеше-Һ. Пежман, Теһран, 1318, сәһ. 370, 372, 380; Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, Теһран 1338, Бекушеше-С. Нәфиси, сәһ. 352, 354, 357.

214 مهستی گنجوی، دیوان، باهتمام طاهری شهاب تهران، ۱۳۳٦، ص ۳۳.

Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 355.

215 داستان امیر احمد و مهستی әлјазмасы, Азәрб. ССР ЕА РӘФ, инв. А 11693 вәр 1156. Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 258; Низами. Диване- гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 350.

4. Јухарыда гејд етмишдик ки, В. Дәсткирди һәмин 9 рүбаидән үчүнү «Һәфт иглим» тәзкирәсиндән көтүрмүшдүр. Һалбуки һәмин тәзкирәдә Низами адына 10 рүбаи јазылыр. Бу он рүбаидән бири

از هرچه خورد مرد شراب اولی تر

мисрасы илә башлајан ше'рдир ки, Хәјјама вә Һафизә иснад едилир. Бу рүбаи һәмин мүәллифләрә аид едилмәсәјди белә, онун Низамијә аид олдуғуну демәк олмазды. Лакин Иран алиминин галан 9 рүбаидән анчаг үчүнү сечмәсинә һеч бир әсас јохдур, һәмин 9 рүбаи арасында һеч бир үслуб, форма вә ја мәзмун фәрги олмадығындан галан алты рүбаини дә Низаминин һесаб етмәк даһа доғрудур. Тәсадүфи дејилдир ки, «Һәфт иглим»дәки рүбаиләр, бир-икисини чыхмаг шәртилә, Ј. Е. Бертелс, Һ. Араслы кими низамишүнаслар тәрәфиндән Низами әсәрләри кими чап едилмишдир.

Һәләлик анчаг бу 28 рүбаини һәгигәтән Низаминин әсәрләри кими гәбул етмәк олар вә лазымдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, галан рүбаиләр ичәрисиндә дә ола билсин ки, Низамијә аид оланлар вардыр, лакин әввәлән онларын гејд олундуглары мәнбәләрин мө'тәбәр олмамасы үзүндән, икинчиси онлар арасында Низаминин јарадычылыг руһуна ујғун олан рүбаиләр олмадығындан галан рүбаиләри Низаминин һесаб етмирик (бунлардан 4-ү Һафизин, 2-си Мәһсәтинин, 1-и Сә'динин адына јазылыр, галан 31-и исә һәләлик намә'лумдур).

Низаминин рүбаиләри өз идеја-бәдии хүсусијјәтләринә көрә шаирин башга шәкилләрдә јаздығы әсәрләрлә там бир вәһдәт тәшкил едир. Бурада да биринчи нөвбәдә Низами ше'ринә мәхсус идеја дәринлији, форма рәнкарәнклији, шухлуг вә сәмимилик диггәти чәлб едир. Бир сыра рүбаиләр тохундуглары мәсәләләрә көрә «Хәмсә» илә сәсләшир. Мәсәлән, ашағыдакы рүбаи буна парлаг мисал ола бир:

عدلست که بنیاد و ظفرها باشد
ظلم است که موجب ضررها باشد
جود است که پرده‌دار هر عیب بود
بخلست که سرپوش هنرها باشد[216]

[216] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 353.

Зәфәрләрин әсасы әдаләтдир,
Зәрәрләрин сәбәби зүлмдүр.
Сәхавәт һәр ејби өртәр,
Пахыллыг һүнәри инкар едәр.

Бу рүбаинин биринчи ики мисрасында, үмумијјәтлә, Низами јарадычылығындан гырмызы бир хәтт кими кечән, «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә»дә өзүнүн ән парлаг ифадәсини тапан әдаләт вә зүлм мәсәләси гојулмушдур. Өз дөврүндә зүлмүн һәддән ашдығыны, әдаләтдән әсәр галмадығыны көрән шаир дөврүнүн һөкмдарларына һәјат һәгигәтләрини анлатмаға, онлары зүлмдән әл чәкиб әдаләтли олмаға чағырыр. Шаир көстәрир ки, һаким гүввәләрин әлдә етдији бүтүн зәфәрләр онларын халга көстәрдији гајғынын, зәрәрләр исә халга етдији зүлмүн нәтичәсидир, әкәр һөкмдар адил олса, һәмишә бундан хејир көрәр, она һеч бир дүшмән бата билмәз. Сон ики мисрада шаир үнваны дәјишир, инсанларын тәбиәтиндәки јахшы вә пис хүсусијјәтләрдән, сәхавәтдән (جود), пахыллыгдан данышыр, мүасирләринин һүнәр инкар едән, ејиб ахтаран олмаларындан шикајәтләнир. Бу фикир мүәјјән дәрәчәдә шаирин өз шәхси һәјаты илә бағлыдыр. Даһа доғрусу, бу, шаирин өз бәдхаһларындан, һүнәрини инкар едәнләрдән шикајәтидир. Тәсадүфи дејилдир ки, шаир «Искәндәрнамә»дәки фәхријјә-сагинамәләрдән бириндә јазыр:

رهٔ من همه زهر نوشید نست
هنر جستن و عیب پوشید نست[217]

Мәним јолум, пешәм һәмишә зәһәр дадмагдыр,
Һүнәр ахтармаг, ејиб өртмәкдир.

Беләликлә, көрүрүк ки, бу рүбаидә тохунулан һәр ики мәсәлә билавасирә «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» поемалары илә сәсләшир. Адлары чәкилән һәр ики поемада ирәли сүрүлән әсас фикирләрдән бири будур ки, һөкмдарын әдаләти ону гәләбәләрә апарыр, онун зүлмкарлығы исә әксинә һәмишә она зијан кәтирир. Буну Низами Раст Рөвшәнин өзбашыналығы дөврүндә Бәһрамкур дөвләтинин зәифләмәси, Бәһрамкурун әдаләтли

[217] Низами. «Шәрәфнамә», Бакы, 1947, сәһ. 75.

идарә үсулундан сонра өлкәнин абадлашмасы, Дараныи мәғлубиjjәти, Искәндәрин ардычыл гәләбәләри вә с. васитәсилә нүмаjиш етдирмишдир. Көрүнүр ки, әдаләтли һөкмдарлығын гәләбәләрә сәбәб олмасы идеjасы адлары чәкилән әсәрләр jазыларкән Низамини чох мәшғул етмиш вә шаир бу фикри поемаларында кениш экс етдирмәклә кифаjәтләнмәjиб лирик әсәрләриндә дә һәмин мәсәләjә гаjытмышдыр.

Нәһаjәт, бу рүбаидә гоjулан икинчи мәсәләнин дә «Искәндәрнамә»дәки лирик парчаларла сәсләшмәси белә бир еһтимал етмәjә имкан верир ки, һаггында бәһс олунан рүбаи тәхминән «Искәндәрнамә» әсәри jарадылдығы дөврләрдә jазылмышдыр.

Һәм форма садәлиjи, һәм дә нәсиһәтәмиз мәзмуну е'тибарилә ашағыдакы ше'р парчасы бу рүбаиjә jахын олуб ону даһа да тамамлаjыр вә Низаминин өз һәjат, инсан өмрү һаггындакы көрүшләриндә нә гәдәр сабит олдуғуну көстәрир.

چون نیست امید عمرم از شام بچاشت
باری همه تخم نیکوئی باید کاشت
چون عالمرا بکس نخواهند گذاشت
باری دل دوستان نگه باید داشت[218]

Инди ки, ахшамдан сабаһа өмрүмә үмид jохдур,
Һеч олмаса һәмишә jахшылыг тохумлары әкмәк лазымдыр.
Инди ки, дүнjаны һеч кәсә гоjмаjачаглар,
Бары достларын хатирини көзләмәк лазымдыр.

Мәһз бу чәһәтдән Низами һәм өз сәләфләриндән, һәм дә хәләфләриндән фәргләнир. Мәсәлән, Рудәки, Хәjjам кими бөjүк лирикләр дә өмрүн гысалығындан бәһс етмиш, лакин онлар инсанлары бу гыса өмрү еjш-ишрәтә сәрф етмәjә, шәраб ичмәjә чағырмышлар. Мәсәлән, Рудәки өзүнүн мәшһур бир ше'риндә өз охучуларыны дүнәнин вә сабаһын фикрини чәкмәjиб гаракөзлүләрлә бирликдә меj ичиб шад jашамаға чағырыр. Бу чүр чағырышлар өзү дини еһкамлара гаршы чеврилдиjиндән өз дөврүнә көрә чох мүтәрәгги иди. Низами исә Рудәки, Хәjjам, Насир Хосров, Сәнаи кими шаирләрин мүтәрәгги ән'әнәләри әсасында тәрбиjәләнмиш, онлардан өjрәнмиш, лакин онларын сәвиjjәсиндә галмаjыб һуманист ше'р баjрағыны даһа jүксәкләрә галдырмышдыр. Низаминин фикринчә, өмүр гыса олдуғу үчүн еjш-ишрәтлә мәшғул олмаг кифаjәт деjилдир, инсан өмрүн гыса олдуғуну, ахшамдан сабаһа сағ галыб-галмадығыны билмәдиjи үчүн даһа аjыг олмалы, хеjирхаһлыг тохумлары әкмәли, инсанлара jахшылыг етмәлидир. Бу, Низами һуманизминин әсас хүсусиjjәтләриндән биридир.

Низами Кәнчәвинин бир сыра рүбаиләриндә лирик гәһрәманын сонсуз гәм вә кәдәриндән сөһбәт ачылыр, шаирин заманәдән наразылығы, ону әһатә едән әдаләтсиз мүһитин инсан гәлбиндә оjатдығы мүрәккәб вә зиддиjjәтли һиссләр, дуjғулар экс олунур:

کشت طربم ز ابر غم نم خورد است
عیشم ز عنا قفای محکم خورد است
شاد ان بچه باشم که ندارم شادی
غم چون نخورم که خون من غم خوردست[219]

Севинч тарлам гәм булудундан нәм чәкмишдир,
Шадлығым ағыр зәрбәләрдән jорулмушдур.
Нәjә көрә шад олум, һеч бир шадлығым jохдур.
Нечә гәм jемәjим?! Мәним ганым гәмлә гидаланмышдыр.

Башга бир рүбаидә исә шаир өз лирик гәһрәманынын, о чүмләдән дә өзүнүн кәдәрләнмәсини аллегорик шәкилдә үзрлү һесаб едәрәк jазыр:

نی گفت که پای در گلم بود بسی
وانگه ببریدند سرم در هوسی
نه زخم گران بخوردم از دست کسی
معذورم اگر بنالم از دل نفسی[220]

Неj деди ки, аjағым палчыгда чох галмышды,
Бир күн һәвәсә дүшәрәк башымы кәсдиләр.
Һәр кәсин әлиндән чохлу зәрбәләр jедим;
Әкәр бир ан үрәкдән налә етсәм, мә'зурам.

218 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлиjjат, сәһ. 351.

219 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлиjjат, сәһ. 350.
220 Jенә орада, сәһ. 358.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу ше'рләрдә ифадә олунан кәдәр тәкчә Низаминин шәхси кәдәри, бурада кәдәрләнән шәхс дә тәкчә Низами дејил, онун јаратдығы лирик гәһрәмандыр. Шаир бу әсәрләрдә тәкчә өз кәдәрини ифадә етмәмишдир. Дүздүр, һәр бир лирик әсәрдә шаирин өз шәхси һиссләри, дујғу вә дүшүнчәләри мүәјјән тәканверичи рол ојнајыр. Лакин бүтүн бөјүк лирикләр кими өзүндән даһа чох мүасири олдуғу чәмијјәтин, инсанларын талејини дүшүнән Низами дә өз шәхси һиссләрини үмумхалг кәдәри кими үмумиләшдирир, һәтта чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, типикләшдирир. Буна көрә дә шаирин рүбаиләриндәки лирик гәһрәманла Низаминин өзүнү һеч вахт ејниләшдирмәк олмаз, шаир илә онун лирик гәһрәманы арасында мүәјјән јахынлыг олмасына бахмајараг онлар арасында ејнилик ишарәси гојмаг доғру дејилдир. Рүбаиләрин лирик гәһрәманы илә Низаминин јахынлығы Фәрһад, Искәндәр, кәрпичкәсән киши, доғручул гоча вә с. илә Низами арасындакы јахынлыгдан о гәдәр дә фәргли дејилдир.

Бу чәһәтдән ашағыдакы рүбаи диггәти чәлб едир:

گر آه کشم کجا ست فریاد رسی
ور صبر کنم عمر نماند است بسی
بریاد تو میزنم بهر دم نفسی
کس را ندهد خدای سودای کسی[221]

Әкәр аһ чәксәм, һаны бир фәрјада јетән?!
Әкәр сәбир еләсәм, о гәдәр өмрүм галмамышдыр.
Сәнин хатиринлә һәмишә нәфәс алырам.
Аллаһ һеч кәси башгасынын севдасына салмасын.

Илк үч мисрада лирик гәһрәманын кәдәрли дујғулары ифадә олунмушдур, онун јашадығы мүһитдә арзуларына јетишмәјә нә кифајәт гәдәр өмрү, нә һәмин арзуја јетишмәк үчүн көмәјинә кәләчәк, фәрјадына јетишәчәк бир адам вардыр, лирик гәһрәман анчаг бир шејдә тәсәлли тапыр, о, тәк дејилдир, онун кимиләр чохдур, онсуз да аллаһ һеч кәси арзусуна јетирмир! Бу, һәр һансы бир дөврүн мүәјјән чәһәтдән типик мәнзәрәсини вермәјин көзәл нүмунәсидир.

[221] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 358.

Буна көрә дә Низами рүбаиләринә онун башга әсәрләри кими бөјүк шаирин ајры-ајры шәхси мүлаһизәләри, дар мә'нада шәхси һисс вә дујғуларынын ифадәси кими бахмаг олмаз, бу рүбаиләрә шаирин јашадығы дөврүн үмумиләшдирилмиш лирик ифадәси кими јанашмаг лазымдыр.

Низами рүбаиләринин бөјүк бир гисми мәһәббәт мөвзусуна һәср олунмушдур. Гәзәлләриндә олдуғу кими, шаир рүбаиләриндә дә каһ севкилисинин көзәллијиндән, каһ онунла кечирдији вүсал дәмләриндән, каһ да мәһәббәт јолунда чәкдији гәмләрдән сөһбәт ачыр. Низаминин ашиганә рүбаиләри өз идеја мәзмуну е'тибарилә шаирин гәзәлләринә, поемаларындакы ашиганә лирик парчалара чох јахындыр, онлар арасында мүштәрәк фикирләрә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән:

بیداد مکن بر آن که مست توبود
وزراه وفا مهر پرست توبود
در آینه بین اگر نه از دست شوی
آنگه دانم که حق بد ست توبود[222]

Зүлм етмә о кәсә ки, сәнин ешгинлә хумардыр,
Вәфа јолуну тутуб сәнә мәһәббәт бәсләјир.
Ајнаја бах, әкәр өзүн әлдән кетмәсән
Онда биләрәм ки, һәгигәт сәнин тәрәфиндәдир.

Бу рүбаи истәр-истәмәз шаирин

باتوپدید میکنم حال تباه خویش را

мисрасы илә башлајан гәзәлини хатырладыр. Һәмин гәзәлдә дә лирик гәһрәман өз севкилисинә мүрачиәт едәрәк билдирир ки: әкәр ајнада үзүнә бахсан, өзүн дә әлдән кедәрсән, она көрә мәнә тә'нә етмә[223].

Низаминин ашиганә рүбаиләриндә диггәти чәлб едән чәһәт онлардакы һисс вә дујғуларын сәмимилији, рәнкарәнклији, сөз вә ифадәләрин јерли-јериндә ишләнмәси, мүхтәлиф мә'на вә сөз инчәликләридир. Мәсәлән:

[222] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 354.
[223] Јенә орада, сәһ. 260.

گفتم که دل مرا جگر سفت مکن
بوسی بده وبا جگرم جفت مکن
خوشتر چه از آن که اوبتسلیم و بشرم
میداشت دهن بپیش و میگفت مکن[224]

Дедим: үрәјими шан-шан ејләмә,
Бир өпүш вер, чијәрими ган ејләмә,
Разы олду, утанараг ағзыны,
Јахын тутду, деди: дајан ејләмә!

Мәһәббәтлә дөјүнән инсан гәлбинин сәмими вә әлван дујғуларыны белә ајдынлыгла әкс етдирән ше'рләри шәрһ етмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Анчаг ону демәк лазымдыр ки, Низаминин вүсал мөвзусунда јаздығы рүбаиләр әсасән белә сүжетли, шух, сәмими вә ајдындыр, онлар бә'зән көзләнилмәз сонлугларла битдијиндән кичик мәнзум новеллалары хатырладыр.

Һичран мөвзусуна һәср олунмуш рүбаиләрдә чох вахт ән'әнәви образ вә ифадәләр олса белә, лирик гәһрәманын дахили аләми, онун инчә вә шаиранә гәлб дөјүнтүләри тәбии вә һәтта демәк олар ки, реалистчәсинә тәсвир олунур. Нүмунә үчүн ашағыдакы рүбаини көстәрмәк олар:

ای رفته ز من کجات جویم چکنم؟!
غمهای تراپیش که گویم چکنم؟!
دانم که ترا بیش نخواهم دیدن،
از خون جگردیده نشویم چه کنم؟![225]

Еј мәни тәрк едән, сәни һарада ахтарым, нејләјим?!
Сәнин гәмләрини кимә дејим? Нејләјим?
Билирәм ки, бир даһа сәни көрмәјәчәјәм,
Чијәр ганымла көзләрими јумајым, нејләјим?

Бу кичик ше'р парчасында ән әзиз адамыны итирмиш бир инсанын дахили аләми, онун сонсуз кәдәри чох мәһарәтлә, реалистчәсинә әкс олунмушдур. Бу рүбаини охујаркән истәр-истәмәз бөјүк шаирин өз һәјаты, онун сәмими һәјат јолдашы Афагын вәфаты јада дүшүр. Шаир бу ше'ри севимли Афагын ону тәрк етмәси мүнасибәтилә јазмамышдыр ки? Бу суала гәти чаваб вермәк чәтин олса белә, инамла демәк лазымдыр ки, һәмин әсәр ән'әнәнин мәһсулу дејил, һәгигәтән јашанылмыш бир фачиәнин экс-сәдасыдыр, шаир өз севимли јарыны бир даһа көрмәјәчәјинә инаныр вә ачы көз јашлары төкмәкдән башга чарә билмир. Анчаг буна бахмајараг һәмин ше'ри дар мә'нада шәхси ше'р адландырмаг олмаз. Бу үмумиләшмиш көзәл сәнәт әсәридир. Мә'лумдур ки, һәр һансы бир әсәрин јаранмасында тәкчә бир факт дејил, сәнәткары әһатә едән бүтүн варлыг иштирак едир, факт исә садәчә олараг бөјүк бир әсәрин јаранмасына сәбәб ола биләр. Бурада анчаг һәмин һадисәнин бу әсәрин јарадылмасына тәкан вердији еһтимал олунур.

Низаминин ашиганә рүбаиләринин әсас мәзијјәтләриндән бири одур ки, шаир бурада да мәһәббәти бөјүк ичтимаи вә фәлсәфи јүксәклијә галдырыр, ону инсан өмрүнү көзәлләшдирән, һәјата мә'на верән бир гүввә кими тәрәннүм едир. Низаминин фикринчә, һәјатда инсанын севинч вә кәдәрини бөлүшә биләчәк јахын бир адамы олмаса, јашамаг чәтиндир:

بیچاره دلی که اوندارد یاری
بی یاری و بی کسی است مشکل کاری
این یك دوسه دم را که بجان نتوان یافت
گر دلداری مدار بی دلداری[226]

Јазыг о гәлбә ки, бир јары јохдур,
Јарсыз, кимсәсиз јашамаг чәтиндир.
Чанилә белә әлдә етмәк мүмкүн олмајан бу бир-ики аны
Әкәр үрәјин варса, дилдарсыз јашама!

Бурадан көрүндүјү кими, Низами поемаларында, гәзәлләриндә олдуғу кими, рүбаиләриндә дә мәһәббәтә бөјүк һәјати әһәмијјәт вермиш вә дөнә-дөнә бу мөвзуја гајыдараг ашиганә ше'рин көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Низаминин рүбаиләри әсасән өз садәлији, сәлислији, ајдынлығы илә сечилир. Лакин Низами рүбаиләринин

224 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 356.
225 Јенә орада, сәһ. 355.
226 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 358.

садәлијини биртәрәфли баша дүшмәк олмаз. Классик Шәрг ше'рини, онун ән'әнәви образ вә ифадәләрини билмәјән охучу үчүн Низами рүбаиләриндән бә'зиләрини јахшы анламаг, баша дүшмәк чәтиндир, фарс дилли поезијанын бәдии дили илә таныш олмајан охучу үчүн Низаминин бә'зи рүбаиләриндә анлашылмаз вә ја чәтин анлашылан чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, ашағыдакы рүбаини көтүрәк:

گیرم که مسیحی دم تو چند خورم؟
زخم از قبل مرهم توچند خورم؟
من عذر تو و توجرم من چند نهی؟
تو خون من من غم تو چند خورم؟[227]

Тутаг ки, Мәсиһасан, нә гәдәр сәнин нәфәсинлә јашајым?
Нә гәдәр сәнин мәрһәминдән дәјән зәрбәләрә дөзүм?
Нә гәдәр мән үзр истәјәчәјәм, сән мәни күнаһландырачагсан?
Нә гәдәр сән мәним ганымы ичәчәксән, мән сәнин гәмини јејәчәм?

Бу рүбаидә классик ше'р ән'әнәләрини вә образларыны билмәјән үчүн анлашылмаз нөгтәләр вардыр. Илк мисрада шаир өз севкилисини Мәсиһаја (Исаја) бәнзәдир. Дини рәвајәтә көрә Исанын нәфәси өлүнү дирилдәрмиш. Шаир бу рәвајәтдән истифадә едәрәк билдирир ки, ашиг јарын һәсрәти илә артыг өлмәк үзрәдир, лакин нәфәси өлү дирилдән севкилинин хәјалы ону јашадыр. Ашиг үзүнү севкилисинә тутуб дејир ки, тутаг ки, сәнин нәфәсин (хәјалын) Иса нәфәси кими өлүјә чан верәндир, анчаг мән нә гәдәр сәнин хәјалынла, нәфәсинлә, јашајым?! Икинчи мисрада шаир севкилисиндән сорушур ки, сәнин мәрһәминдән дәјән зәрбәләри нә гәдәр јејим? Даһа доғрусу, сәнин зәрбәләринә нә гәдәр дөзүм? Бу мисраны да баша дүшмәк үчүн мүтләг фарс дилли поезијада артыг IX әсрдән сабитләшмиш бир шәкилдә мејдана чыхан идеал ашиг-мә'шугә образларыны, онларын арасындакы мүнасибәтләри хатырламаг лазымдыр. Классик поезијада мә'шугә һәмишә әлчатмаз бир варлыг кими тәсвир едилир, о, һәмишә ашигинә наз едир, башгалары илә меһрибан рәфтар етдији һалда, өз ашигинә әввәлән јахынлашмыр, икинчиси, јахынлашанда да сөзләри зәһәр кими ачы, һәрәкәтләри түнд олур. Онун назы һәр јердә дәрмандыр, лакин ашигин үрәјинә мин зәрбә вурур. Демәк, ашиг демәк истәјир ки, севкилиси она наз етмәсин, јары илә меһрибан олсун.

Јенә классик ше'р ән'әнәләринә көрә ашиг һәмишә «күнаһкардыр», мә'шугә һәмишә ону тәгсирләндирир, ашиг исә һәмишә үзр истәјир, күнаһларынын бағышланылмасы үчүн севкилисинә јалварыр. Үчүнчү мисрада шаир буна ишарә етмишдир. Дөрдүнчү мисрада исә көзәлин һәмишә ганичән олмасы, ашигин исә һәмишә севкилисинин гәмини чәкмәси кими сабит образлар ишләнмишдир. Үмумијјәтлә, бу рүбаидә классик ше'рдә сыхсых истифадә олунан бу чүр сабит образлардан истифадә едилмәсинә бахмајараг о, тамамилә сәмими вә тә'сирлидир. Бу, орта әсрин гаранлыг мүһити ичәрисиндә көзәллијә, ишыға, сәадәтә, инсанын нәчиб дујғу вә һиссләринин буховландығы бир аләмә чан атан инсанларын арзу вә истәкләрини рәмзи шәкилдә ифадә едән классик бир әсәрдир. Лакин бу чүр чәтин анлашылан образлар Низами рүбаиләриндә аздыр. Шаирин рүбаиләри садә, ајдын олуб, идеја-бәдии хүсусијјәтләринә көрә шаирин башга әсәрләри илә там бир вәһдәт тәшкил едир.

* * *

НИЗАМИ ЛИРИКАСЫНЫН БӘДИИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Низами лирикасынын бәдии хүсусијјәтләри дә ән аз өјрәнилмиш, лакин өјрәнилмәси зәрури олан мәсәләләрдән биридир. Чүнки Низами бөјүк арзулар, јүксәк идеаллар нәғмәкары олмагла бәрабәр, һәм дә сөзүн там мә'насында мисилсиз бир шаирдир. Онун тәблиғ вә тәрәннүм етдији бүтүн ичтимаи, дидактики, фәлсәфи фикирләр чансыз дүстурлар, гуру нәсиһәтләр шәклиндә дејил, јүксәк бәдии формада верилир. Әкәр Низами әсәрләри өз идеја вә фикирләринә көрә «Шәрг әдәбијјатында һуманизмин зирвәси сајылырса»[228], онлар бәдиилик, ше'ријјәт нөгтеји-нәзәриндән дә чох јүксәк бир мөвгедә дурур. Бөјүк шаир өзүндән әввәлки Јахын Шәрг ше'ринин

227 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 355.

228 А. Н. Болдырев и И. С. Брагинский. Соображения о периодизации классической персидско-таджикской литературы, журн., «Народы Азии и Африки», 1965, № 2, сәһ. 107.

тәблиғ етдији мүтәрәгги идејалары мәнимсәјәрәк, онлары јени, хүсуси јүксәклијә галдырдығы кими, ону сәнәткарлыг, форма чәһәтдән дә сон дәрәчә чилаламыш, бүллурлашдырмышдыр. Идеја, фикир чәһәтдән олдуғу кими, сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән дә шаирин лирик әсәрләри онун өлмәз «Хәмсә»си илә бир вәһдәт тәшкил едир. Шаирин лирик әсәрләри дә, М. Ф. Ахундовун сөзләри илә десәк, һәм мәзмун, һәм дә ифадә көзәллијинә малик јүксәк нәзм нүмунәләридир. «Хәмсә»дә олдуғу кими, шаирин лирик әсәрләриндә дә диггәти чәлб едән әсас хүсусијјәтләрдән бири будур ки, шаир өз гәһрәманынын гәлб аләмини мүхтәлиф һадисә вә вәзијјәтләрдән кечирәрәк бүтүн инчәликләри илә ачыб көстәрир, онун мүәјјән анларда кечирдији һисс вә дујғулары ән инчә психоложи нөгтәләрә гәдәр әкс етдирир. Бу хүсусијјәт шаирин поемаларында өзүнү даһа ајдын һисс етдирир. Ејни заманда шаирин гәзәл вә рүбаиләриндәки лирик гәһрәманын да дахили аләми бүтүн инчәликләри илә әкс олунмушдур.

Низаминин епик әсәрләриндә олан образлар кими, онун гәзәл вә рүбаиләринин лирик гәһрәманы да һәмишә һәјати вә һәтта демәк олар ки, реал сурәтдә тәгдим олунур. Һәр бир гәзәлдә өз лирик гәһрәманыны јени бир һадисә вә вәзијјәтлә гаршылашдыран шаир һәмин һадисә вә вәзијјәт илә әлагәдар олараг лирик гәһрәманын дујғу вә дүшүнчәләрини чох инчә чизкиләрлә, онун өз дилиндән дејилмиш сөзләрлә сәчијјәләндирир. Һәтта шаир јуху һесаб етдији бир һадисәни дә елә һәјати, тәбии тәсвир едир ки, лирик гәһрәманын кечирдији һисс вә дујғулар өз сәмимијјәти, конкретлији илә инсаны һејран едир. Лирик гәһрәман атәшин бир диллә ширин бир хатирә кими дүнән кечә јарынын онун јанына кәлмәсини хатырлајыр. Севкилинин мүшкин палтарыны, санки рәгибләрин горхусундан тәләсәрәк кәлдији үчүн үзүндән тәр ахдығыны, башындан өртүјүнүн сүрүшүб чијнинә дүшдүјүнү јада салыр. Лирик гәһрәман өз јарыны көрәрәк бир ан белә көзүнү ондан чәкә билмир вә и.а. Бир сөзлә, ше'рдә мә'шугәнин кәлиши, ашигин бу кәлишлә әлагәдар олараг етдији һәрәкәтләр, онун кечирдији һисс вә дујғулар сон дәрәчә тәбии, һәјати, реалистчәсинә әкс етдирилмишдир. Шаир бурада ашиганә ше'рә мәхсус

бә'зи ән'әнәви чизкиләри (рәгибдән горхмаг, севкилинин кечә кәлиб сәһәрә јахын чыхыб кетмәси) сахламагла тамамилә реалистчәсинә бир әсәр јаратмышдыр. Һәјат һәгигәтләрини доғру әкс етдирмәји өзүнүн әсас принсипи сајан Низаминин әсәрләриндәки бу тәбиилик вә һәјатилик тәсадүфи дејилдир. Бир чох низамишүнаслар Низами поемаларындакы реализмә гүввәтли мејли дәфәләрлә конкрет мисаллар, мүгајисәләр васитәсилә чохдан исбат етмишләр. Бу чәһәтдән Шибли Нү'мани вә Ј. Е. Бертелсин Фирдөвси илә Низами әсәрләриндә ејни сәһнәләрин нечә әкс етдирилдијини мүгајисә етмәләрини хатырлатмаг кифајәтдир. Мәсәлән, Низаминин Искәндәрин Нүшабә илә көрүшү сәһнәсини Фирдөвсијә нисбәтән нә дәрәчәдә реалистчәсинә әкс етдирдији артыг елм аләминә јахшы мә'лумдур. Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, бу тәбиилик, һәјатилик шаирин бүтүн әсәрләри илә јанашы, онун лирик ше'рләри, о чүмләдән гәсидә, гәзәл вә рүбаиләри үчүн дә сәчијјәви бир хүсусијјәтдир. Мәһз бу чәһәтдән Низами Јахын Шәрг әдәбијјатында өзүнүн бүтүн сәләф вә хәләфләриндән сечилир. Низами лирикасынын әсас бәдии хүсусијјәтләриндән бири будур.

Низаминин лирик әсәрләриндә диггәти чәлб едән бәдии хүсусијјәтләрдән бири онларын сүжет вә форма чәһәтдән рәнкарәнк олмасыдыр. Шаир поемаларында олдуғу кими, лирик әсәрләриндә дә өз фикир вә дујғуларыны ифадә етмәк үчүн һәр дәфә јени-јени формалар тапыр, лирик гәһрәманын мүәјјән һадисә вә вәзијјәтләрдә кечирдији руһи һаллары бөјүк бир сәнәткарлыгла әкс етдирир. Низаминин лирик әсәрләри ичәрисиндә өз сүжети, формасы е'тибарилә бир-биринә охшајан, бир-бирләрини тәкрар едән ики әсәр тапмаг чәтиндир. Шаирин вүсал севинчи јахуд ашигин өз севкилиси илә гаршылашмасы илә әлагәдар олараг кечирдији руһи һаллары әкс етдирән гәзәлләр силсиләси буна парлаг мисал ола биләр.

Мәсәлән:

مرا پرسی که چونی چونم ای دوست
جگر پردرد و دل پرخونم ای دوست[229]

[229] Низами. Диване-гэсаедо гэзэлиjjат, сэh. 271.

мәтлә'ли гәзәлин илк мисрасындан да көрүндүјү кими, ашиг өз севкилиси илә растлашмышдыр. Мә'шугә онун һалыны сорушур ки, нечәсән? Бу суал елә бил ки, ашигин дәрдләрини тәзәләјир, о, әввәлчә өз вәзијјәтини ифадә етмәјә сөз тапа билмир, јарынын суалыны тәкрар едир. Бу, ади данышыгда чох кениш ишләнән бир гајдадыр. Ашиг һиссләринин сонсузлуғуну, дәрдләринин чохлуғуну ифадә етмәк үчүн севкилисинин суалыны тәкрар етдикдән сонра өз вәзијјәтини јарына әрз едир, ону меһрибанлыға, өз Мәчнуну үчүн Лејли олмаға чағырыр, ондан килеј-күзар едир.

روزم مبارك است كه روى تو ديده‌ام

мисрасы илә башлајан гәзәлдә ашиг јарыны көрдүјү күнү өмрүнүн ән хошбәхт күнү сајыр, һәмин күн кечирдији дујғулардан, јарынын көзәллијиндән, өзүнүн она сәдагәтиндән сөһбәт ачыр. «Бу күн мәним үчүн көзәл күндүр, чүнки сәнин үзүнү көрмүшәм» сөзләрини шаир һәм ше'рин әввәлиндә, һәм дә ахырында тәкрар етмәклә әсәрә хүсуси бир никбинлик, бәдии гүввәт вермишдир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, илк мисранын ше'рин ахырында тәкрар едилмәси әсасында јазылмыш ше'рләр Низамидән әввәл дә вар иди. Сәнаинин «عاشق مشوى اگر توانى» Әнвәринин «كار جهان نگر كه جفاى كه ميكشم» мисрасы илә башлајан гәзәлләри вә башгалары буна мисал ола биләр.

اى ماه بدين خوبى مهمان كه خواهى شد

мисрасы илә башлајан гәзәлдә дә ашигин өз севкилиси илә растлашаркән дүшдүјү башга бир әһвали-руһијјә экс олунмушдур. Ашиг јарынын өз көзәллији илә кимә меһман олачағыны, өз ашиги дәрдли икән кимә дәрман олачағыны сорушур, ону өз ашигини тәрк етмәмәјә чағырыр.

Беләликлә, көрүрүк ки, Низами лирик әсәрләриндә һәмишә өз һисс вә дујғуларыны ифадә етмәк үчүн һәр дәфә јени-јени бојалар тапыр, һәр дәфә лирик гәһрәманын дујғу вә дүшүнчәләрини, онун гәлб аләмини башга бир тәрздә тәзаһүр етдирир.

Низами өз лирик әсәрләриндә классик поетиканын вә халг ше'ринин гајда-ганунларындан бачарыгла истифадә едәрәк һәр ше'рдә, һәр бејтдә тәкраролунмаз нахышлар јаратмышдыр. Низаминин бәдии исте'дады бир тәрәфдән шифаһи халг јарадычылығы, дикәр тәрәфдән классик ше'р ән'әнәләри әсасында тәшәккүл тапмышдыр. О, ше'ри гәлбинин һөкмү вә дөјүнтүсү әсасында јазырды. Низами өзүндән әввәлки поезијанын ән јахшы чәһәтләрини мәнимсәјиб даһа да инкишаф етдирмишдир. Шаир тәбииликдән кәнар һәр чүр гајда-ганунлары рәдд едир, классик поезијанын бир сыра сөз ојунларындан узаг гачырды. Амма бунунла бәрабәр о, ше'рә көзәллик, ајдынлыг, ојнаглыг вә тәбиилик верән бүтүн имканлардан истифадә едирди.

Низами лирикасы өз бәдии ифадә васитәләри чәһәтдән олдугча зәнкиндир. Низами лирикасында ән чох ишләнән бәдии васитәләрдән бири мүхтәлиф тәшбеһ вә истиарәләрдир. Низами тәшбеһ вә истиарәни өз әсәрләринин әсас бәзәкләриндән сајмыш, ондан һәм поемаларында, һәм дә лирик әсәрләриндә бачарыгла истифадә етмишдир. Шаир өз фикирләрини даһа ајдын вә даһа көзәл ифадә етмәк үчүн рәнкарәнк мәчазлардан бөјүк усталыгла истифадә етмишдир. Мәсәлән:

چو ابر آب فشانم ز ديدهٔ حسرت
كه رفت روز جوانى چو برق از نظرم[230]

Һәсрәтли көзләримдән булуд кими јаш төкүрәм,
Чүнки чаванлыг күнләри көзләрим өнүндән бир
шимшәк кими чахыб кечди.

Бу бирчә бејтдә сәррраст дејилмиш бир нечә мәчазла кениш бир мә'на ифадә едилмишдир. Шаир чаванлыг күнләринин кечиб кетмәсини бир ан ичиндә чахыб кечән шимшәјә бәнзәдир. Бу, өмрүн, еләчә дә чаванлыг күнләринин тез кечиб кетмәсини нәзәрә чатдырмаг үчүн ән көзәл бәнзәтмәдир. Мә'лумдур ки, көј курулдајыб шимшәк чахандан сонра адәтән јағыш јағыр. Шаирин дә шимшәји чахыб кетмишдир, она көрә о да булуд кими көзләриндән јаш төкүр. Беләликлә, јериндә ишләнмиш ики мәчаз һәмин бејтдә ифадә олунан фикри даһа да габарыглашдырмыш, она һүзнлү, кәдәрли бир дон кејдирмишдир. Санки бејт шаирлә бирликдә онун бир шимшәк кими чахыб кетмиш чаванлығынын кәдәрилә булуд

230 Кәнчинәји-Кәнчәви, сәһ. 199.

кими јаш төкүр, даһа доғрусу, шаирин чаванлыг һәсрәти илә дөјүнән үрәјинин, мин бир арзу вә үмидлә чырпынан хәјалынын ајнасына чеврилир.

شرط است نظامی را شکرانه بجان کردن
کز بیمگه غرقش کشتی بکنار آمد[231]

Низами чаны илә шүкр етмәлидир,
Чүнки кәмиси гәрг олмаг горхусундан кәнара чыхды.

Бу бејтдә шаир лирик гәһрәманын өз јарына говушмасыны гәрг олмаг горхусу гаршысында олан бир кәминин горхудан гуртарараг саһилә јан алмасына бәнзәдир. Јә'ни лирик гәһрәман јарындан ајры көз јашлары ичәрисиндә гәрг олмаг тәһлүкәси гаршысында икән севкилисинин вүсалына јетишир вә тәһлүкәдән гуртарараг саһилә јан алыр.

Низами өз фикирләрини даһа гүввәтли ифадә етмәк үчүн мәчазлар јарадаркән ајры-ајры тәбиәт вә һәјат һадисәләриндән истифадә етдији кими, халг адәт-ән'әнәләриндән, мүхтәлиф әфсанә вә инамлардан да истифадә етмишдир. Мәсәлән,

شحنه مادانش آنگه حرص در همسایگی
رستم مازنده آنگه دیو در مازندران[232]

Кешикчимиз (дарғамыз) биликдирсә, гоншумуз тамаһкарлыгдыр;
Рүстәмимиз сағдырса, див Мазандарандадыр.

Бурада шаир тамаһкарлыгла ағыл арасында әлагәни Мазандаран дивләри илә Рүстәмин вурушмасы әфсанәсинә бәнзәдәрәк өз фикирләрини сон дәрәчә конкрет вә гүввәтли ифадә етмишдир. Шаирин фикринчә, тамаһкарлыг Мазандаран дивләри кими горхулу бир гүввәдир, әкәр бизим Рүстәмимиз — јә'ни ағлымыз она галиб кәләчәк бир гүввәдә олса, ондан горхумуз јохдур, әкәр зәифдирсә, бу тәһлүкә бизи тез мәһв едә биләр.

[231] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 281.
[232] Јенә орада, сәһ. 242.

Јахуд:

کوش تا شهوت خودرا بجوانی شکنی
کژدها گردد ماری که کهن تر گردد[233]

Чалыш ки, шәһвәтини чаванлыгда сындырасан,
Илан көһнәлдикчә әждәһаја чеврилир.

Шаир шәһвәт һиссинин артмасыны иланын бөјүјүб әждәһаја чеврилмәсинә бәнзәтмәклә шәһвәт һиссинин инсан үчүн нә гәдәр тәһлүкәли олдуғуну көзәл ифадә едә билмишдир.

Ашағыдакы бејтдә исә шаир өз мәфтунлуғуну, мәһәббәт әлиндә әсир олмасыны ифадә етмәк үчүн Јусиф әфсанәсиндән истифадә етмишдир:

چاه زنخ چو کردهای مسکن یوسف دلم
دلو عنایتی فرست یوسف چاه خویش را[234]

Зәнахданын гујусуну Јусиф гәлбим үчүн мәскән етмисән.
Мәни о гујудан чыхармаг үчүн хилас етмәјә дол көндәр.

Лакин шаир өзүнүн бир чох мәчазларыны һәјат тәчрүбәси әсасында јарадыр. Мәсәлән:

غم او چند خورم چون غم گندم دهقان

Кәндли буғда гәми чәкән кими нә гәдәр онун гәмини чәким?!

Шаир бурада ашигин өз севкилисинин гәмини чәкмәсини кәндлинин буғда дәрди чәкмәси илә мүгајисә етмиш вә ашиганә ше'рә ичтимаи бир мәзмун кәтирмишдир.

Үмумијјәтлә, рәнкарәнк вә орижинал мәчазларла бәзәнмәк Низами лирикасынын ән сәчијјәви хүсусијјәтләриндән биридир. Гејд етмәк лазымдыр ки, сых-сых мәчазлар ишләтмәк нөгтеји-нәзәриндән шаирин гәзәлләри онун поема вә гәсидәләриндән кери галыр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Низами гәзәлләри бәдии чәһәтдән зәифдир. Низаминин гәзәлләри сәнәткарлыг чәһәтдән о бири әсәрләриндән әсла кери галмыр. Анчаг бурада шаир шәклин тәләби илә чалышыр ки, өз һисс

[233] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 260.
[234] Јенә орада, сәһ. 224.

вə дујғуларыны мүмкүн гəдəр садə, ајдын вə гүввəтли ифадə етсин. Бурада һəр шејдəн əввəл сөзлəрин ширинлијинə, гəзəллəрин үмуми мусигисинə, мə'нанын шухлуғуна, көзəллијинə фикир верир. Шаир өз гəзəллəринин бу чəһəтлəринə ишарə едəрəк чох вахт онлары бүлбүл нəғмəси, Бабил сеһри илə мүгајисə едир. Бунлара исə Низами биринчи нөвбəдə өз ше'рлəринин дилиндəки тəбиилик вə садəликлə наил олур. Низами гəзəллəриндə инсан гəлбинин мүəјјəн бир анда кечирдији һисслəр чох усталыгла, ширин бир диллə гəлəмə алыныр.

Низами өз гəзəллəриндə тəзад, тəкрир, бəдии суал, нида вə с. бу кими бəдии васитəлəрдəн даһа чох истифадə едир.

Тəзад Низами лирикасынын əн чох мүрачиəт етдији бəдии васитəлəрдəндир. Шаирин бир чох гəзəллəри башдан-баша тəзад əсасында јарадылмышдыр. Низами ше'рлəриндəки тəзад һəр шејдəн əввəл мə'шугə илə ашиг, заманə илə шаир, арзу илə һəгигəт, ағ илə гара, ишыг илə гаранлыг арасында олан зиддијјəтин ифадəсидир. Мəсəлəн:

دلی چون گل کسی، خندد کزین صحرا گلی دارد
بیا برحال من بگری که جزخاری نمی‌یابم[235]

О адамын үрəји күл кими күлəр ки, бу сəһрадан күл əлдə етсин,
Кəл мəним һалыма ағла ки, тикандан башга һеч бир шеј тапа билмирəм.

Бурадакы күлмəк вə ағламаг, күл вə тикан, əлдə етмəк вə тапа билмəмəк сөзлəри бир-биринə зидд сөзлəр олуб тəзад тəшкил едирлəр. Лакин бу сөзлəр ејни заманда анчаг истиарəлəрдир.

Шаир бу зидд сөзлəрлə өз сəһраја бəнзəр мүһитиндəки зиддијјəтлəри вə тəзады көстəрмəк истəмишдир. Бурада арзу илə һəгигəт бир-бирилə тəзад тəшкил едəн күл вə тикан сөзлəри илə конкретлəшдирилмишдир. Инсанлар өз арзуларына јетишмиш олсајдылар, севинəрдилəр, лакин онлар арзу сəһрасындан күл јеринə анчаг тикан дəрмишлəр. Бу һал шаири кəдəрлəндирир. О, арзу сəһрасындан гисмəти тикан олан садə адамларын талејинə көз јашы төкүр. این دولت سرمستم هشیارشود روزی мисрасы илə башланан ше'риндə исə шаир тəзаддан башга бир мəгсəд үчүн истифадə едир, кəлəчəјə бөјүк үмид бəслəдијини, руһдан дүшмəдијини билдирир. Шаир рəмзлəрлə көстəрир ки, бу гапы бағлы галмаз, бир күн ачылачагдыр, арзу илə һəгигəт арасындакы зиддијјəтлəр силинəчəкдир. Шаир бүтүн ше'р боју бир сыра марағлы тəзадлар јарадыр.

235 Н и з а м и. Диване-гəсаедо гəзəлијјат, сəһ. 299.

Низами лирикасында ишлəнəн бəдии васитəлəрдəн бири дə тəкрирдир. Тəкрирдəн Низами əввəлəн ајры-ајры фикирлəри даһа гүввəтли ифадə етмəк, дикəр тəрəфдəн ше'рин мусигисини артырмаг үчүн истифадə етмишдир. Мəсəлəн:

دریغا دل دریغا دل که دلداری نمی‌یابم
غم من خور غم من خور که غمخواری نمی‌یابم[236]

Əфсус гəлбим, əфсус гəлбим! Бир дилдар тапа билмирəм,
Чəк гəмими, чəк гəмими бир гəмхар тапа билмирəм.

Бу ше'рдə тəкририн ики нөвү ишлəнмишдир: «əфсус гəлбим» вə «чəк гəмими» ифадəлəринин тəкрар олунмасы əсасəн там тəкрир олуб фикри гүввəтлəндирмəјə хидмəт едир. Лакин бурадакы «дел» (үрəк) вə дилдар, «гəме-мəн хор» (чəк гəмими) вə гəмхар сөз вə ифадəлəри арасында да тəкрир вардыр. Бу тəкрирлəр исə даһа чох ше'рин мусигисини артырмаға хидмəт эдир.

Шаир мəшһур фəхријјəсинин илк бејтиндə мəһз бу икинчи тəкрир нөвүндəн истифадə едəрəк ону һəддиндəн артыг көзəллəшдирмишдир:

ملک الملوک فضلم بفضیلت معانی
زمی و زمان گرفته بمثال آسمانی[237]

Мə'нəви фəзилəтимлə фəзилəт падшаһларынын падшаһыјам,
Көјлəрин фəрманы илə зəмин вə заманы тутмушам.

Бурадакы «мəлик» вə «мүлук», фəзл вə фəзилəт, зəмин вə заман сөзлəри мүхтəлиф тəкрирлəр олуб, ше'рин илк бејтини хејли көзəллəшдирмишдир.

236 Н и з а м и. Диване-гəсаедо гəзəлијјат, сəһ. 299.
237 Кəнчинеји-Кəнчəви, сəһ. 174.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәкрир Низаминин һәм «Хәмсә»дә, һәм дә лирикасында ән чох мүрачиәт етдији бәдии васитәләрдән биридир. Онун бир чох ше'рләри башдан-баша тәкрирләр әсасында јазылмышдыр. Низами ше'ринин ојнаглығына, гулагларда хош бир мусиги кими сәсләнмәсинә сәбәб олан васитәләрдән бири мәһз тәкрирләрдир. Низаминин ишләтдији тәкрирләр бә'зән ејни заманда тәчнис олурлар. Мәсәлән:

ای سوسن ووی سروهم، سرسبز چون باغ ارم
بستان نظامی را زغم بستان من شوساعتی[238]

Еј сүсән, еј сәрв, еј јашыл чәннәт бағы!
Низамини гәмдән гуртар, бирчә саат күллү бағчам ол.

Бурадакы «бестан» вә «бустан» сөзләри тәкрир олмагла бәрабәр тәчнисдирләр.

Низами ше'риндә ишләнән тәкрир нөвләриндән бири дә рәддүл-әчузе-иләссәдрдир. Классик поетиканын ән формал заһири гајдаларындан олан бу бәдии васитәдән дә Низами ше'риндә бачарыгла истифадә олунмушдур.

مسلمان وار زی با خلق و میباش از بلا ایمن
بلا آنجا فرود آید که بر خیزد مسلمانی[239]

Халг илә бир мүсәлман кими јаша ки, бәладан узаг оласан.
Бәла о јердә үз вәрәр ки, мүсәлманлыг арадан галхсын.

Бу бејтдә мүсәлман сөзү биринчи мисранын әввәлиндә, икинчи мисранын ахырында, бәла сөзү биринчи мисранын ахырында, икинчи мисранын әввәлиндә тәкрар едилир. Амма бу формал васитә мәзмуна хәләл кәтирмир, әксинә, онун даһа габарыг вә көзәл ифадәсинә сәбәб олур. Бунун үчүн орижиналла сәтри тәрчүмәни мүгајисә етмәк кифајәтдир. Ејни бир мәзмунун орижиналда даһа гүввәтли олдуғу көз габағындадыр.

Демәк, шаир һәмин бәдии васитәдән истифадә едәрәк тәбии данышыг дилинин имкан вердији дәрәчәдә дәрин бир фикри јығчам, симметрик, ајдын шәкилдә ифадә етмишдир. Бурада форманы санки мәзмун өзү чәкиб кәтирмишдир. Үмумијјәтлә Низами әсәрләриндә олан бүтүн

[238] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 328.
[239] Јенә орада, сәһ. 255

форма хүсусијјәтләри мәзмунун тәләби илә јараныр. Мәсәлән, һүсни-тә'лил (көзәл әсасландырма) адланан бәдии васитәјә Низами ше'риндә чох аз раст кәлмәк олур. Амма бунунла белә аз да олса, Низами лирикасында бу гајдадан да истифадә едилмишдир. Бу бәдии васитә Низамидән габаг хүсусилә сарај-мәдһијјә әдәбијјатында чох кениш јајылмышдыр. Инчә јалан үзәриндә гурулмуш һүсни-тә'лил һөкмдарлары, сарај әјанларыны јерсиз олараг истәнилән гәдәр мәдһ етмәјә имкан верирди. Лакин Низами һүсни-тә'лилдән тамамилә башга мәгсәдлә истифадә етмиш, о, өз фикрини даһа образлы, даһа тә'сирли вермәјә чалышмышдыр. Мәсәлән:

خمیده پشت از آن گشتند پیران جهان دیده
که اندر خاك میجویند ایام جوانی را[240]

Дүнјакөрмүш гочаларын бели она көрә әјилмишдир
Ки, чаванлыг чағларыны торпагда ахтарырлар.

Бу бејтдә һүсни-тә'лилдән истифадә едилмишдир. Күја дүнјакөрмүш гочаларын бели она көрә әјилмишдир ки, онлар итән јахуд өтән кәнчлик чағларыны торпагда ахтарырлар. Әслиндә бу сәһвдир. Низами өзү дә буну көзәл билир. Лакин Низами шаирдир. О, инсанлары кәнчлијин гәдрини билмәјә чағырыр, кәнч икән әбәди һәјат газанмаға сәсләјир. Бу фикри даһа тә'сирли ифадә етмәк үчүн шаиранә вә ибрәтамиз образлара мүрачиәт едир. Низами гочалыг ше'риндә бир даһа бу образа гајыдараг јазыр:

فتاده نقد جوانی من ز من در راه
بقد خم شده در زیرپای ازآن نگرم[241]

Мәним чаванлығым јолда мәндән дүшүб итмишдир.
Гәддими әјиб ајагларым алтына она көрә бахырам.

Үмумијјәтлә, «Гочалыг» ше'риндә Низами һүсни-тә'лилдән истифадә едәрәк бир сыра ибрәтамиз лөвһәләр јаратмышдыр. Мәсәлән, гочалыгда башынын әјилмәсинә ишарә едәрәк јазыр:

[240] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 263.
[241] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 199.

سرم فروشد یکبارگی میان دو دوش
که از مهابت شمشیر مرگ در حذرم[242]

Башым бирдəфəлик ики чијнимин арасында əјилмишдир.
Чүнки өлүм гылынчынын дəһшəтиндəн горхурам.

Шаирин башынын чијни үстүндə дурмамасына сəбəб əлбəттə өлүм гылынчынын горхусу дејилди. Шаир садəчə олараг өлүм гаршысындакы горхуну нəзəрə чатдырмаг истəмиш вə гылынч горхусундан башыны əјмиш бир адамла башынын əјилмəсини мүгајисə етмиш, көзəл вə тə'сирли бир лөвһə јаратмышдыр. Башга бир мисал:

زقله ای که بروبرف باشد آب آید
همین بود سبب آب کاید از بصرم
ز من کسی نکند یاد زانکه نتوانم
ز ضعف حال که بر خاطر کسی گذرم[243]

Башында гар олан дағдан су ахар,
Мəним көзүмдəн ахан јашын да сəбəби одур,
Мəни һеч кəс јад етмир, чүнки
Зəифликдəн һеч кəсин хатиринə дүшмүрəм.

Бу бејтлəрдə дə шаир «көзəл əсасландырма» үсулундан истифадə етмишдир.

«Хəмсə»дə вə еləчə дə лирик əсəрлəриндə Низаминин тез-тез мүрачиəт етдији бəдии үсуллардан бири дə тəрси' (паралелизм)дир. Мəсəлəн:

سخن از من آفریده چو فتوت از مروت
هنر از من آشکارا چو طراوت از جوانی[244]

Фүтүввəт мүрүввəтдəн јарандығы кими, сөз дə мəндəн јаранмышдыр.
Тəравəт чаванлыгдан ашкар олдуғу кими, һүнəр дə мəндəн ашкардыр.

Бу бејтин мисраларындакы сөзлəр арасында паралелизм көзлəнилмишдир; јə'ни бир-биринə паралел дуран бүтүн сөзлəр ејни чинсли олуб вəзн е'тибарилə бир-биринə бəрабəрдир. Јə'ни сүхəн вə һүнəр, афəридə вə ашикара, фүтүввəт вə тəравəт, мүрүввəт вə чəвани сөзлəри һечаларын сајы е'тибарилə бир-биринə бəрабəрдир, галан сөзлəр исə паралел олараг тəкрар олунур. Бу гајда илə јазылмыш бејтлəрə тəрси дејилир[245].

[242] Кəнчинеји-Кəнчəви, сəһ. 198.
[423] Јенə орада, сəһ. 197.
[244] Јенə орада, сəһ. 175.

Низаминин ше'рлəриндə чох вахт тəрси' мисранын һиссəлəри арасында јарадылыр. Мəсəлəн:

گر خشم او بجوشد حالی ز هیبت او
لرزد سریر خاقان، افتد کلاه قیصر[246]

Əкəр онун гəзəби чуша кəлсə, бир анда онун һејбəтиндəн
Хаганын тахты титрəр, гејсəрин тачы дүшəр.

Икинчи мисра ики мүстəгил чүмлəдəн ибарəтдир. Һəр ики чүмлəдə ејни чинсли, ејни һечаја малик сөзлəр бир-биринə паралел олараг ишлəнмишдир. Бу да ше'рин мусигисини артырмагдан əлавə, ше'рдə ирəли сүрүлəн фикри даһа да гүввəтлəндирир. Нүсрəтəддин шаһын һејбəтиндəн бүтүн шаһларын горхдуғуну даһа габарыг нəзəрə чатдырыр. Јахуд:

شبو روز عاشق تو بتعصب جمالت
نه در آفتاب بیند نه بماهتاب گردد[247]

Кечə-күндүз сəнин ашигин чамалынын арзусу илə
Нə күнə бахар, нə аја нəзəр салар.

Бу бејтдə дə икинчи мисра ајдын шəкилдə ики һиссəјə парчаланмыш вə һиссəлəр арасында тəрси' көзлəнилмишдир. Шаир бу ејни чинсли фикирлəри тəкрар етмəклə əввəлəн фикри гүввəтлəндирир, јə'ни јардан ајры ашигин аја, күнəшə белə фикир вермəдијини нəзəрə чатдырыр, дикəр тəрəфдəн һəмин фикирлəри ифадə едəн сөзлəрдə тəрси' көзлəмəклə ше'рə бир симметриклик, аһəнкдарлыг верир.

Бə'зи һалларда паралелизм бејтин һəр ики мисрасы арасында көзлəнилир.

نفس بلند صوتم   جرس بلند صیتی
قلم جهان نوردم   علم جهان ستانی[248]

[245] Мəһəммəд бен Өмəр əр-Радујани. Тəрчүманүм-бəлағə, Истамбул, 1949, сəһ. 7—8.
[246] Кəнчинеји-Кəнчəви, сəһ. 206.
[247] Низами. Диване-гəсаедо гəзəлијјат, сəһ. 276.
[248] Кəнчинеји-Кəнчəви, сəһ. 174.

Уча сәсли нәфәсим, уча сәсли зәнкдир,
Дүнја тутан гәләмим, дүнја тутан бајрагдыр.

Бу бејтин мисралары ајдын шәкилдә ики һиссәјә бөлүнмүш вә һәр ики һиссәдә паралелизм көзләнилмишдир. Бундан әлавә «бөләнд», «чаһан», «сут» вә «сејт» сөзләри илә тәкрир јарадылмыш, нәфәс вә «чәрәс», гәләм вә «әләм» сөзләри арасында гафијә көзләнилмиш, «нәвәрд» вә «сетан» сөзләри исә синоним сөзләр олуб классик поетиканын «мүратүн-нәзир» адландырдығы бәдии васитәнин бир нөвүнү тәшкил етмишләр. Бүтүн бунларла јанашы шаир көзәл истиарәләр јаратмышдыр. Өз көзәл ше'рләрини јүксәк форма вә мәзмунуна көрә шаһлара мәхсус уча авазлы зәнкләрә, бу ше'рләри вәрәгләрә көчүрән гәләмини исә онларын өлкәләр фәтһ едән бајрағына бәнзәтмишдир. Јә'ни демәк истәјир ки, мән өз уча авазлы ше'рләримлә ше'р, сәнәт мүлкүнүн падшаһыјам. Бу гәдәр бәдии васитәнин бир бејтдә чәмләнмәсинә бахмајараг мә'наја һеч бир хәләл кәлмәмиш, әксинә, о, һәр чәһәтдән даһа да гүввәтләнмиш вә көзәлләшмишдир. Низами ше'ринин, еләчә дә лирикасынын ән сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири будур.

Үмумијјәтлә, паралелизм, симметриклик Низаминин бүтүн әсәрләри үчүн сәчијјәвидир. Низами лирикасында паралелизмдән нә гәдәр кениш истифадә едилдијини көстәрмәк үчүн ону демәк кифајәтдир ки, тәкчә ملك الملوك فضلم بفضيلت معانى мисрасы илә башлајан гәсидәдә паралелизм үсулу илә јарадылмыш 17 бејт вардыр. Ајры-ајры гәзәлләрдә исә бу бәдии васитә бүтүн бејтләрдә өзүнү көстәрир. Низаминин бу гајдаја үстүнлүк вермәсини бир даһа онунла изаһ етмәк лазымдыр ки, паралелизм өзү тәкчә классик ше'рин бәдии васитәләриндән дејилдир. Бу гајда јазылы әдәбијјатын өзүнә дә фолклордан кечмишдир.

Низами лирикасында тәшхисдән дә кениш истифадә едилмишдир. Бу бәдии васитәдән истифадә едәрәк шаир өз ше'рләрини даһа чанлы вә көзәл етмишдир. Мәсәлән, шаир өз јарына мүрачиәт едәрәк дејир:

با تو پدید میکنم حال تباه خویش‌را
تا تو نصیحتی کنی چشم سیاه خویش‌را[249]

[249] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 260.

Өз гара һалымы сәнә әрз едирәм ки,
Сән өз гара көзләринә бир нәсиһәт едәсән!

Мә'лумдур ки, нәсиһәти анчаг инсана вермәк олар. Шаир исә мә'шугәнин көзләрини дујан, душүнән бир инсан кими чанландырараг ше'рә хүсуси бир ширинлик вә чанлылыг вермишдир.

Низами бу васитәдән дә ајры-ајры ше'рләриндә јери кәлдикчә истифадә етдији кими, бә'зи ше'рләрини бүтүнлүклә бу гајда әсасында јаратмышдыр. Мәсәлән, ашағыдакы ше'р буна мисал ола биләр:

رخت بر گل نقاب خار بربست
گل از دست رخت زنار بربست[250]

Үзүн күлә тикандан нигаб бағлады,
Күл сәнин үзүнүн әлиндән зүннар бағлады.

Мә'лумдур ки, нигаб вә зүннар бағламаг кими сифәтләр инсана мәхсус сифәтләрдир. Шаир һәмин сифәтләри күлә аид етмәклә ше'ри бәдии чәһәтдән хејли гүввәтләндирмишдир. Һәмин ше'р әввәлдән ахыра гәдәр бу гајда илә јазылмышдыр.

Низами лирикасында ишләнән бәдии васитәләрдән бири дә илтизамдыр. Бу гајдаја көрә мүәјјән бир сөз ше'рин әввәлиндән ахырына гәдәр бүтүн бејтләрдә тәкрар олунмалыдыр. Шаирин лирик әсәрләри ичәрисиндә бу гајда илә јазылмыш анчаг бир ше'р вардыр. جوبجو محنت من زان رخ گندم گونست мисрасы илә башлајан һәмин гәзәлин бүтүн бејтләриндә «кәндом» (буғда) сөзү тәкрар олунмушдур. Шаир бу гајдаја бә'зән «Хәмсә»дә дә мүрачиәт етмиш, бир нечә бејти әһатә едән ајры-ајры парчаларда мүәјјән сөзләри тәкрарламышдыр. Классик поетиканын формал гајдасына риајәт етдикдә белә, Низами ше'ри өз тәбиилијини итирмир, әсас мә'наја һеч бир хәләл кәлмир. Әксинә, ше'р мәзмун вә форма чәһәтдән даһа да көзәлләшир.

Низаминин лирик ше'рләриндә рәдиф, гафијә, вәзн кими классик ше'рин башга мүһүм тәләбләринә дә чидди риајәт олунмушдур. Низаминин ше'рләринин, хүсусилә гәзәлләринин чоху рәдифлидир. Шаирин ишләтдији рә-

[250] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 267.

дифләр ше'рин әсас мөвзу вә идејасы илә сых сурәтдә әлагәдар олараг ону даһа да габарыг нәзәрә чарпдырыр. Мәсәлән:

در سرت کردم جوانی کز جوانی خوشتری
چون نمیرم پیش تو؟ کز زندگانی خوشتری[251]

Чаванлығы сәнә гурбан вермишәм, чүнки чаванлыгдан даһа ширинсән,
Сәнин гаршында нечә өлмәјим?! Сән ки һәјатдан даһа ширинсән—

мәт'ләли гәзәлдә ишләнән «хоштәри» рәдифи шаирин фикрини даһа габарыг ифадә етмәк үчүн чох мүһүм рол ојнајыр. Һәр бејтин ахырында тәкрар олунан бу сөз демәк олар ки, ше'рин әсас идеја ағырлығыны өз үзәринә көтүрмүш вә ону мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмишдир. Мә'шугә чаванлыгдан да шириндир, һәјатдан да шириндир, шадлыг вә севинчдән дә шириндир, һәр нә вар һамысындан шириндир. Үмумијјәтлә, «хоштәри» (даһа ширинсән) сөзү һәр бејтин ахырында тәкрар олунмагла ону идеја вә фикир чәһәтдән дә јығчамлашдырараг ше'ри мусиги, аһәнк чәһәтдән көзәлләшдирдији кими, охучу вә динләјичинин фикрини, һиссини анчаг бир истигамәтә јөнәлтмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Шаирин ишләтдији شود روزی (олар бир күн), من شو ساعتی (мәнә... ол бирчә саат), نمی یابم (тапа билмирәм), کجاست (һаны), در کش (чәк) вә с. рәдифләр һаггында да бу сөзләри демәк олар. Низаминин рәдифләри ше'ри көзәлләшдирән, онун идеја ағырлығыны өз үзәриндә дашыјан мүһүм бәдии васитәләрдән биридир. Низаминин өз әсәрләриндә ишләтдији гафијә вә вәзнләр һаггында да бу сөзләри демәк олар.

Үмумијјәтлә, Низами «Хәмсә»дә олдуғу кими, лирик әсәрләрдә дә Јахын Шәрг классик поезијасынын бәдиијјат саһәсиндә газандығы бүтүн наилијјәтләри мәнимсәјәрәк ону өз јарадычылыг сүзкәчиндән кечирмиш, онлардан өзүнүн ше'р, сәнәт һаггындакы мүтәрәгги көрүшләринә ујғун бир шәкилдә истифадә етмишдир. Низами лирикасында да, «Хәмсә»дә олдуғу кими, бир тәрәфдән өз әсәр-

[251] Низами. Диване-гәсаедә гәзәлијјат, сәһ. 332.

ләриндә ишләтдији һәр бир сөзүн јерли-јериндә ишләнмәсинә, онларын ифадә едиләчәк фикир үчүн нә дәрәчәдә ујғун олуб-олмадығына хүсуси диггәт јетирмиш, беләликлә дә, һәр бејти көзәл бир сәнәт инчиси сәвијјәсинә галдырмышдыр. Өз әсәрләриндә олан бу чәһәтә ишарә едәрәк шаир «Шәрәфнамә»дә јазыр:

که از هر سخن بر تراشم گلی
بر آن گل زنم ناله چون بلبلی[252]

Һәр сөздән бир күл јонурам,
Сонра һәмин күлүн үзәриндә бүлбүл кими налә едирәм.

Демәк, һејкәлтәраш өз идејасыны ифадә етмәк үчүн дашлары јонуб әсәр јаратдығы кими, шаир дә сөзләри јонараг тәбиәтин әлван күл-чичәкләринә бәнзәјән көзәл әсәрләр јарадыр. Бурада шаир «һәр сөздән бир күл јонурам» дејәндә һәр бејт үзәриндә нә гәдәр ишләдијини нәзәрдә тутур. Доғрудан да, Низами әсәрләринин, еләчә дә лирик ше'рләринин һәр бир бејти даһи сәнәткар гәләми илә сөздән јонулмуш әтирли бир күлү андырыр. Низаминин лирик ше'рләриндә бир вә ја бир нечә бәдии васитә ишләнмәјән бир бејт белә тапмаг чәтиндир. Низами лирикасынын әсас хүсусијјәтләриндән бири будур. Низами лирикасынын дикәр вә даһа мүһүм хүсусијјәти одур ки, онун лирик әсәрләриндә ајры-ајры бејтләр бәдии чәһәтдән нә гәдәр мүкәммәл вә көзәл олсалар да, онун әсәрләринин бүтүн бејтләри бир-бири илә сых сурәтдә әлагәдар олуб, бир-бирини тамамлајыр. Шаирин һәр бир гәзәл вә ја рүбаиси анчаг бир мөвзуја һәср олунуб, лирик гәһрәманын кечирдији бу вә ја башга бир әһвали-руһијјәни әкс етдирир. Һәмин әсәрин бејтләри дә ардычыл сурәтдә лирик гәһрәманын мүәјјән бир мөвзу әтрафындакы дујғу вә дүшүнчәләрини чанландырыр.

Низаминин лирик әсәрләри идеја-мәзмун чәһәтдән олдуғу кими, сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән дә Јахын Шәрг классик ше'ринин ән көзәл нүмунәләри олмуш вә өз дөврүндән бу күнә гәдәр ән бөјүк шаирләр үчүн өрнәк ролуну ојнамыш, онлара илһам вә мә'нәви гида вермишдир.

[252] Низами. «Шәрәфнамә», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1947, сәһ. 34.

III фәсил

НИЗАМИ «ХӘМСӘ»СИНДӘКИ ЛИРИК ҮНСҮРЛӘР ВӘ РИЧ'ӘТЛӘР ҺАГГЫНДА

Низами лирикасындан данышаркән онун «Хәмсә»синдә олан лирик үнсүрләрдән, рич'әтләрдән дә бәһс етмәк зәруридир. Низами «Хәмсә»си, үмумијјәтлә бүтүн Јахын Шәрг әдәбијјатында олдуғу кими, епик вә лирик үнсүрләрин сых вәһдәтиндән јаранмыш мөһтәшәм бир абидәдир. Низами өз поемаларында һәмишә һадисәләрин инкишафындан истифадә едәрәк, ону дүшүндүрән фикир вә дујғулара һәср олунмуш, ајрылыгда биткин лирик әсәрләр олан парчалар вермишдир. Бу лирик парчалар шаирин гәлб аләминин ајнасы олуб, онун лирик ше'рләри илә, өзүндән әввәлки вә сонракы лирик поезија илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Бу парчалардан Низами поемаларында нечә истифадә едилдијини, онларда һансы фикир вә дујғуларын экс олундуғуну, онларын Низами поемалары илә нә дәрәчәдә вәһдәтдә олдуғуну ишыгландырмаг вачиб мәсәләләрдән биридир.

Низами поемаларындакы лирик үнсүрләр алимләрин диггәтини чохдан чәлб етмиш олса да, бу барәдә бир сыра өтәри мүлаһизәдән башга һеч бир иш көрүлмәмишдир. О чүмләдән түрк алими М. Ф. Көпрүлүзадә илк дәфә олараг Низаминин «гареји-мүтәмади тәһкијә илә сыхмајараг арада-сырада бир аз диллэндирә биләчәк иститради гисмләр әлавә» етмәсиндән бәһс етмишдир[1]. Лакин

[1] محمد فؤاد کوپریلی‌زاده، ترک ادبیاتی تاریخی، استانبول، ۱۹۲۰، ص: ۲۰۹

мүәллифин «бу иститради гисмләр әсас е'тибарилә тәһкијәдән јорулан гареји бир аз дилләндирмәк гајәси истеһдаф едәр»[2] фикри биртәрәфли вә натамамдыр. Бу мүлаһизә Низами әсәрләриндәки лирик парчаларын маһијјәтини, әсәрә дахил едилмә сәбәбләрини дүзкүн анламаға јардым едә билмәз. Низами поемаларындакы лирик һиссәләр биринчи нөвбәдә шаирин өз арзу вә истәкләрини ифадә етмәјә хидмәт едир. Низами поемаларында епик һиссә илә лирик һиссә өз гајәси е'тибарилә сых вәһдәт тәшкил едир. Шаир епик һиссәдә верә билмәдикләрини лирик парчаларда верир, тәһкијә јолу илә данышдығы һәр һансы бир һадисәдән чыхыш едәрәк өз мүасири олдуғу чәмијјәт, инсанлар һаггында дүшүнчәләрини, истәк вә арзуларыны лирик бир тәрздә гәләмә алыр. Беләликлә, шаир епик һиссәдә данышдығы һадисәләри лирик парчалар васитәсилә мүасирләшдирир, лирик һиссәдә ифадә олунан фикирләри исә епик һиссә илә әјаниләшдирир, бу ики һиссә Низами ше'риндә һәмишә бир-бирини тамамлајыр вә ајдынлашдырыр.

Көркәмли совет шәргшүнасы Ј. Е. Бертелс дә јери кәлдикчә Низами поемаларындакы тәсвирләрдән вә башға лирик үнсүрләрдән бәһс етмиш, һәтта шаирин епосда белә өзүндән әввәлки лириканын бәдии дилиндән истифадә етдијини көстәрмишдир[3].

Низами поемаларындакы лиризмдән вә лирик үнсүрләрдән Һ. Араслы, М. Рәфили, М. Мүбариз, М. Чәлал, А. Н. Болдырев, М. Шакинјан, Шибли Нүмани, В. Дәсткирди кими бир чох совет вә харичи өлкә алимләри бәһс етмиш вә бә'зи мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр. Лакин Низами «Хәмсә»синдәки лирик үнсүрләр һәлә лајигинчә өјрәнилмәмишдир.

Низами «Хәмсә»синдә лирика ики шәкилдә өзүнү көстәрир: әввәлән, шаирин һәр бир поемасы әдәбијјатшүнаслыгда шәрти олараг рәсми һиссә адланан хүсуси бир киришлә башлајыр. Бу кириш һиссәләринин һәчми һәр бир поемада тәхминән мин бејтә јахындыр. Тамамилә

[2] محمد فؤاد کوپریلی‌زاده ترک ادبیاتی تاریخی، استانبول، ۱۹۲۰، ص: ۲۰۹

[3] Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули, М., 1962, сәһ. 78.

лирик сәчиjjә дашыjан һәмин кириш һиссәләр муәjjән дәрәчәдә ән'әнә тә'сири алтында ашағыдакы мөвзулара һәср олунур: төвһид, миначат, нә'т, әсәрин һәср олундуғу һөкмдарын мәдһи, китабын jазылма сәбәби, ше'р һаггында бир нечә сөз, нәсиһәт вә с.

Бүтүн поемаларда илк фәсил аллаһа мүрачиәтдән ибарәтдир. Бурада демәк олар ки, гур'анда, һадисәләрдә вә үмумиjjәтлә дини әдәбиjjатда аллаһа истинад едилән бүтүн сифәтләр сахланылыр, аллаһ дүнjаны һеч бир шеjдән jарадан, бүтүн әшjа вә һадисәләрин сәбәбкары кими тәрәннүм олунур. Шаир «аллаһын әмри олмаса jағыш jағмаз, торпаг битмәз» деjир. Лакин Низаминин төвһид вә минәчатлары анчаг бундан ибарәт деjилдир. Шаир һәтта бурада да һәjат, каинат һаггында өз фикир вә душүнчәләрини ифадә едир, заманәсиндән наразы олдуғуну билдирир, аллаһа мүрачиәт етсә дә, ону дүшүндүрән арзу вә идеjалардан аjрылмыр, мәсәлән, «Сиррләр хәзинәси» әсәриндәки минәчатда шаир үзүнү аллаһа тутараг ону дүнjаны дағытмаға чағырыр, чүнки дүнjада әдаләтсизлик һөкм сүрүр. Шаир аллаһа мүрачиәт едәрәк jазыр:

آب بريز آتش بيدادرا
زير تواز خاك نشان بادرا[4]

Бу әдаләтсизлик аловлары үзәринә су төк,
Күләjи торпагдан ашағы jерләшдир!

Демәк, Низаминин дөврүндә әдаләтсизлик аловлары һәр jери бүрүмүшдүр, шаир аллаһдан бу әдаләтсизлик аловлары бүрүмүш дүнjаны мәһв етмәjи хаһиш едир[5].

Бу минәчатларда шаир бә'зән Насир Хосров вә Өмәр Хәjjам кими аллаһла мүбаһисәjә киришир, чәннәт, чәһәннәм әфсанәләринә гаршы чыхыр. Низами jазыр:

جهانی چنين خوب و خرم سرشت
حوالت چرا شد بقابر بهشت

[4] Н и з а м и. Мәхзәнүл-әсрар, елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 8.

[5] Бу беjтин изаһы үчүн бах: Е. Э. Бертельс. Низами и Физули, сәһ. 479—480.

از اين خود نباشد دگر خوبتر
چو آن خوبتر گفتی آن خوبتر[6]

Белә jахшы вә көзәл дүнjа ола-ола,
Әбәдиjjәт нә үчүн чәннәтә һәвалә едилмишдир?!
Бундан (jә'ни бу дүнjадан) jахшысы бир дә олмаз.
Инди ки, деjирсән: «О jахшыдыр», о, jахшы олсун.

Бу мүбаһисәнин ахырында шаир кери чәкилсә дә, о, бунунла чәннәт, чәһәннәм кими пуч әфсанәләри чох инчә вә усталыгла тәнгид едир. Башга бир jердә исә Низами «о дүнjада» инсанларын jахшы вә пис ишләрә көрә чәзаландырылмасына ишарә едәрәк jазыр ки, «бизим маjамызы торпагдан jоғураркән орада jахшы илә писи, тәмизлә чирки сән гарышдырмысан. Биз jахшы да олсаг, пис дә, сәнин әлинлә беләjик»[7]. Демәк, сәнин бизи чәзаландырмаға һаггын jохдур!

Бурада Низами фикирләринин орта әсрин илк бөjүк һуманист шаирләриндән олан Насир Хосровун вә Өмәр Хәjjамын үсjанкар мүлаһизәләри илә сәсләшмәси һеч дә тәсадүфи деjилдир. Низами мәһз өзүндән әввәлки мүтәрәгги ән'әнәләр әсасында тәрбиjәләнмиш, онлары даһа да инкишаф етдирмиш вә онун әсәрләри орта әср Шәрг әдәбиjјаты тарихинә һуманист ше'рин ән jүксәк нүмунәләри кими дахил олмушдур. Пеjғәмбәрин тә'рифи вә онун ме'рачы һаггындакы һиссәләр дә өз сәчиjjәси е'тибарилә минәчатлара jахындыр.

Бунлардан сонра әсәрин һәср олундуғу һөкмдарын тә'рифиндән ибарәт бир һиссә кәлир. Бу һиссәдә демәк олар ки, мәдһиjjә-гәсидәләрин бүтүн үнсүрләри вардыр. Бу һиссәләр нәинки тәкчә аjры-аjры мүбалиғәли тә'рифләри, бәнзәтмәләри, һәтта муәjjән дәрәчәдә өз гурулушу е'тибарилә дә Рудәки, Әнвәри, Хагани кими шаирләрин мәдһиjjәләриндән о гәдәр дә фәргләнмир. Үмумиjjәтлә, мәдһиjjә-гәсидәләрдә олдуғу кими, бурада да әввәлчә

[6] نظامی گنجوی اقبال‌نامه، ترتیب دهندهٔ متن علمی
و انتقادی ف. بابایف، باکو، ۱۹۴۷، ص ۵.

[7] نظامی گنجوی شرف‌نامه ترتیب دهندهٔ متن علمی
و تدقیقی ع. ع. علی‌زاده، باکو، ۱۹۴۷، ص: ۱۰.

һәр һансы бир мөвзуја һәср олунмуш «нәсиб» верилир, сонра да күризкаһ-кечид васитәсилә мәдһә кечилир, һөкмдар һеч вахт көрмәдији хидмәтләринә вә лајиг олмадығы кејфијјәтләринә көрә тә'риф олунур. Низами дә мәдһ етдији һөкмдарын биринчи нөвбәдә рәшадәт вә сәхавәтиндән данышыр, о, тајы-бәрабәри олмајан бир адам кими көстәрилир. Нәһајәт, шаһа дуа-сәна етдикдән сонра һөкмдара мүрачиәтән дејилмиш һиссә тамамланыр. Әлбәттә, Низами поемаларынын әввәлләриндә верилмиш бу мәдһијјәләр шаирин өз сәмими һиссләри дејил, дөврүн тәләби иди. Бир чох тарихи-ичтимаи сәбәбләрә көрә өз әсәрләрини бу вә ја башга бир һөкмдара һәср едән шаир онлары мәдһ едәрәк мөвчуд мәдһијјә ән'әнәләриндән кәнара чыха билмәзди. Лакин шүбһәсиз ки, Низами ше'ринин әсас идеја истигамәти бу мәдһләрлә дабан-дабана зиддир. Бу кичик мәдһү сәна гуртардыгдан сонра шаир өз мүбалиғәли тә'рифләри илә көјүн једди гатына галдырдығы һөкмдарларын бүтүн ејбәчәрликләрини онларын үзүнә чырпмагдан чәкинмәмиш, өз сеһрли сәнәтинин күчү илә онлары һәјатын мә'насыны анламаға, һәјатдан ибрәт алыб наһаг ган төкмәкдән узаглашмаға, әзилән күтләләри исә горхмамаға, зүлмә дөзмәмәјә, өз һаггыны тәләб етмәјә чағырмышдыр.

Низами поемаларынын башланғычында верилән төвһид, миначат, нә'т вә мәдһијјә кими һиссәләрдән сонра, шаирин ше'р, сәнәт һаггында чох мараглы фикирләрини ифадә едән лирик һиссәләрә раст кәлирик. Бурада Низами биринчи нөвбәдә мәдһијјә әдәбијјатыны, мәддаһ шаирләри кәскин тәнгид едир, төвһид, миначат вә нә'тләрдә әкс олунан бир чох дини фикирләр алт-үст олур. Низами поемаларынын рәсми һиссәләриндәки «Оғула нәсиһәт», «Сагинамә», «Сөзә пәрәстиш вә һикмәт һаггында», «Сөзә пәрәстиш вә һөкмдарлара нәсиһәт» вә с. адлар алтында верилән лирик парчалар бу чәһәтдән сәчијјәвидир. Бу һиссәләрдә јүксәк бәшәри ше'р вә сәнәт, арзу вә идеаллар тәрәннүм олунур. Үмумијјәтлә, Низами поемаларынын бу һиссәләри сөзүн там мә'насында ичтимаи, сијаси, фәлсәфи, дидактик лирика нүмунәләридир.

Низами поемаларынын әсас һиссәләриндә дә лирика гүввәтлидир. Бу әсәрләрдә шаир анчаг һадисәләри нәгл етмәклә кифајәтләнмәјиб, гәлбиндән кечән һисс вә дујғулары да ифадә едир. Конкрет бир һадисәдән тәкан алан шаир өз гәлбиндән кечәнләри лирик бир тәрздә изһар едир. Һәм дә бу лирик һиссәләр онун бүтүн поемаларына сәпәләнмишдир. Анчаг лирик рич'әт вә үнсүрләр шаирин бүтүн әсәрләриндә ејни дәрәчәдә вә ејни шәкилдә дејилдир. Һәр поемада лирик парчалар каһ азалыр, каһ чохалыр, каһ јерини, каһ да сәчијјәсини дәјишир. Мәсәлән, «Сирләр хәзинәси»ндә әсас һиссә 20 мәгаләт вә 20 һекајәдән ибарәтдир. Һәмин ијирми мәгаләт лирик ше'рләр олуб, әсәрин әсасыдыр. Һекајәләр, јә'ни епик һиссә исә һәмин лирик һиссәдә дејилмиш фикирләри анчаг мүәјјән конкрет мисаллa көстәрир. Бу лирик һиссәләр өз мәзмуну чәһәтдән Хаганинин, јахуд башгаларынын ичтимаи, фәлсәфи гәсидәләри илә мугајисә олуна биләр. Өзүндән әввәлки ичтимаи-фәлсәфи лириканын ән јахшы ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән Низами бу һиссәләрдә һөкмдарлары әдаләтә, инсанлары инсанлыға, әмәјә, көзүтохлуға, ајыглыға, чәсарәтә вә с. сәсләјир. «Сирләр хәзинәси»ндәки мәгаләтләрлә јанашы, һекајәләрдән сонра верилән парчалар да лирик сәчијјә дашыјыр. Бунлар тәмсилләрдән сонра верилән бир-ики чүмләлик үмуми мүчәррәд нәтичәләрдән тамамилә фәргләнир. Һәмин парчалар шаирин үрәјиндән гопуб кәлән, бә'зән иттиһам дәрәчәсинә јүксәлән дујғу вә дүшүнчәләрдир.

Шаирин сонракы әсәрләриндә лирик үнсүрләр һәчм е'тибарилә азалса да, өз мөвзусу чәһәтдән рәнкарәнкләшир. Бу әсәрләрә чохлу «гәзәлләр», сагинамә вә мүғәннинамәләр дахил едилир, тәбиәт тәсвирләри, көзәлләрин тәсвирләри, гәһрәманларын сөһбәтләри, шаирин өз лирик рич'әтләри Низами поемаларына хүсуси бир көзәллик верир.

Низами поемаларындакы лирик үнсүрләр вә лирик рич'әтләр һаггында мүәјјән бир тәсәввүрә малик олмаг үчүн онлардан бә'зиләрини нәзәрдән кечирәк.

* * *

НИЗАМИ ПОЕМАЛАРЫНДА «ГӘЗӘЛЛӘР»

Низами поемаларындакы лирик үнсүрләрдән бири «гәзәл»ләрдир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, Низами поемаларында сөзүн там мә'насында гәзәл адландырыла

билəчəк һеч бир ше'р парчасы јохдур. Бунунла бәрабәр, шаир өзү поемаларына дахил етдији бир чох лирик парчалары гәзәл адландырыр. Һәмин парчаларда гәзәл шәклинә мәхсус бә'зи формал чәһәтләр чатышмыр. Мәсәлән, гәзәл шәклинә мәхсус гафијәләнмә үсулу, мәгтәдә тәхәллүс ишләтмәк кими хүсусијјәтләр бу парчаларда јохдур, онлар һәчм е'тибарилә дә гәзәл шәкли нормаларына табе олмурлар. Гәзәл шәклиндә јазылмыш әсәрләр әсасән 7—11 бејт олдуғу һалда, Низами поемаларында гәзәл адландырылан лирик парчаларын һәчми бә'зән јүз бејтә чатыр. Анчаг мәзмун е'тибарилә бу парчалары сөзүн там мә'насында гәзәл адландырмаг олар. Һәмин парчалар тамамилә ашиганә сәчијјәдә олуб, өзүндән әввәлки вә сонракы гәзәл ше'ри ән'әнәләри илә бирләшир. Низами өзү дә онлары мәзмунларына көрә гәзәл адландырыр. Даһа доғрусу, шаир ваһид вәзн вә гафијә системини позмамаг үчүн өз әсәрләринә дахил етдији гәзәлләри дә поемаларын јазылдығы вәзндә, мәснәви шәклиндә вермишдир. Һәм дә шаир поемалара дахил етдији гәзәлләри әсәрлә «ке» (ки) бағлајычысы васитәсилә бағлајыр вә санки бунунла демәк истәјир ки, онун поемалара дахил етдији гәзәлләр гәзәлин өзү олмајыб, онларын мәснәви шәклиндә ифадә олунмуш мәзмунудур. Бунунла да, шаир поемаларына дахил етдији мәснәви шәклиндә гафијәләнән, чох вахт һәчмчә гәзәл шәклинин тәләбләриндән кәнара чыхан ашиганә парчаларын гәзәл адландырылма сәбәбини изаһ етмиш олур. Бу мә'нада гәзәл Низами поемаларынын бә'зиләринин ајрылмаз тәркиб һиссәси олуб, анчаг лазым олдуғу јердә өзүнү көстәрир. Даһа доғрусу, әсәрин өзүндән доғур, һадисәләрин мүәјјән истигамәтдә инкишафына вә гәһрәманларын дахили аләминин ачылмасына хидмәт едир. Низами поемаларында гәзәлин тутдуғу мөвге башга шаирләрин әсәрләриндә, о чүмләдән Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»унда бу шәклин тутдуғу мөвгедән фәргләнир. Әввәлән, Низами гәзәлләри һәр јердә өзүнү көстәрмир, гәзәл һәр һансы фәслин ортасында кәлир, јахуд бүтөв бир фәсил әсасән гәзәлдән ибарәт олур. Мәсәлән, «Хосров вә Ширин» әсәриндә гәзәл поеманын ахырларында өзүнү көстәрир, һәм дә далбадал сәккиз «гәзәл» верилир, «Једди көзәл»дә исә гәзәл анчаг једдинчи көзәлин нағылындадыр. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»унда исә демәк олар ки, һәр фәсилдә гәзәл верилир. Икинчиси, Низами поемаларындан гәзәлләри чыхарыб атмаг олмаз, чүнки јухарыда дедијимиз кими, Низамидә гәзәлләр поемадакы һадисәләрин инкишафы илә бағлыдыр, онларын ајрылмаз, үзви тәркиб һиссәсидир. Мәсәлән, Нәкиса илә Барбәдин охудуғу гәзәлләри «Хосров вә Ширин» әсәрләриндән чыхарсаг, гәһрәманларын, даһа доғрусу, Хосровун кечирдији дөнүш вә тәмизләнмә просесини атмыш оларыг. Амма Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»унда belә дејилдир. Бурадакы гәзәлләри ихтисара салмаг мүмкүндүр. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Фүзули поемасындакы гәзәлләр артыгдыр. Әсла јох! Фүзули әсәринин бәдии дәјәрини, тә'сир гүввәсини артыран васитәләрдән бири məһз онун гәзәлләридир. Лакин бурада сөһбәт ондан кедир ки, Низамидә гәзәл бөјүк бир әсәрин үзви тәркиб һиссәсидир, поеманын әсас сүжети илә билаваситә бағлыдыр, Фүзули гәзәлләри исә әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрлә долајысы илә бағлыдыр. Үчүнчүсү, јухарыда көстәрдијимиз кими, Низами әсәрләриндәки гәзәлләри заһири, формал чәһәтләринә көрә шәкил мә'насында гәзәл адландырмаг доғру дејилдир, чүнки бу гәзәлләр әввәлән гафијә вә бә'зән һәчм е'тибарилә гәзәл шәклинин гајдаларына табе олмур, бурада тәхәллүс јохдур. Мәсәлән, «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун» поемаларындакы гәзәлләрин һәр бири тәхминән 30 бејтдир. Гафијә чәһәтдән бүтүн гәзәлләр мәснәви шәклиндә поемаларын јазылдығы вәзндә јазылмышдыр. Фүзули гәзәлләри исә гәзәл шәклинин бүтүн тәләбләринә чаваб верир. Мәзмун чәһәтдән исә Низами поемаларындакы гәзәлләр дә гәзәл шәкли ән'әнәләри әсасында јазылмыш вә әсас руһу е'тибарилә өз дөврүнүн гәзәлләри илә бирләшир.

Низами поемаларында гәзәл шәклинә илк дәфә «Хосров вә Ширин» әсәриндә раст кәлирик. Һәмин әсәрин лап әввәлләриндә шаир хәбәр верир ки, Ширинин мәчлисиндә гәзәлләр охунурмуш. (Әлбәттә, һәлә исламдан әввәл шаирин түрк, јә'ни азәрбајчанлы дедији, Әфрасијаб нәслинин давамчысы һесаб етдији Ширин вә онун рәфигәләринин гәзәл охудугларыны демәсини һәрфи-һәрфинә баша дүшмәк доғру дејилдир. Бурада гәзәл ады алтында «нәғмә» нәзәрдә тутулдуғу ајдындыр. Барбәд вә Нәки-

санын охудугу «гәзәлләр» һаггында да буну демәк лазымдыр). Шаир көстәрир ки, Ширин вә онун рәфигәләри дағларын синәсиндә мәчлис гурур, шәнләнир, меј ичир, гәзәл охујурдулар.

پیاپی شد غزلهای فراقی
برآمد بانك نوشانوش ساقی[8]

Ајрылыг гәзәлләри бир-бирини әвәз етди,
Сагинин «нуш олсун, нуш олсун» сәси ешидилди.

Лакин шаир бурада һәмин мәчлисдә охунан гәзәлләрдән һеч бир нүмунә көстәрмир. Садәчә олараг «ајрылыг гәзәлләри» охундуғуну хәбәр верир, бунунла да онларын әсас мәзмунуну мүәјјәнләшдирмиш олур, бәлкә елә буна көрә дә нүмунә көстәрмәји лазым билмир.

Лакин бир гәдәр сонра Ширинин һеч кәсә билдирмәдән Мәдаинә кетмәси илә әлагәдар олараг Мәһинбанунун дилиндән 6 бејтлик көзәл бир ше'р парчасы верилир[9]. Һәмин ше'р парчасыны шаир өзү «нөвһә» адландырыр вә бунунла да, Мәһинбанунун бу ше'ри нечә охудуғуну, онун Ширинин «јоха чыхмасындан» нечә кәдәрләндијини билдирир. Лакин ше'р өз мәзмуну е'тибарилә сөзүн там мә'насында «ајрылыг гәзәли» нүмунәсидир. Һәмин ше'рдә Низами классик ашиганә ше'рин бәд көз, күл, тикан, аһу, чејран, шир, ај, күнәш кими истиарәләриндән бачарыгла истифадә едәрәк өз чаны гәдәр севдији бир адамы итирмиш инсанын дахили һиссләрини чох тәбии вә көзәл ифадә етмишдир.

Әрмән дағларында Азәрбајчан һөкмдары Мәһинбанунун гонағы олан Хосровун ишрәт мәчлисиндә охунулан гәзәл дә өз мәзмуну илә диггәти чәлб едир. Һәмин гәзәл бүтүнлүклә беләдир:

---

[8] نظامی گنجوی خسرو و شیرین، ترتیب دهندهٔ متن علمی و انتقادی ل. آ. خه‌تاقوروف، باکو، ۱۹۶۰، ص: ۱۱۹.

[9] Низами. «Хосров вә Ширин», елми-тәнгиди мәтн, сәһ. 139—140.

غزل برداشته را مشگر رود
که بد رود ای نشاط و عیش بد رود
چه خوش باغیست باغ زندگانی
گر ایمن باشد از باد خزانی
چه خرم کاخ شد کاخ زمانه
گرش باشد اساس جاودانه
از آن سرد آمد این قصر دلاویز
که چو جا گرم کردی گویدت خیز
چو هست این دیر خاکی سست بنیاد
ببادش داد باید زود برباد
زفردا و زدی کس را نشان نیست
که رفت آن از میان و این در میان نیست
یك امروز است ما را نقد ایام
برو هم اعتمادی نیست تا شام
بیا تا یك دهن پر خنده داریم
یك امشب را بشادی زنده داریم
بترك خواب میباید شبی گفت
که زیر خاك میباید بسی خفت[10]

Рудчалан башлады (белә бир) гәзәл:

Јаша, еј нишат вә ејш, јаша!
Һәјат бағы нә хош бағдыр,
Әкәр хәзан күләкләринин горхусу олмаса!
Зәманә бинасы нә шад бинадыр,
Әкәр әсасы даими олса!
Бу көзәл сарај она көрә сојуг көрүнүр ки,
Сән јерини исти етмәмиш «галх» дејир.
Инди ки бу дүнјанын әсасы е'тибарсыздыр,
Ону тезликлә јелә вермәк лазымдыр.
Сабаһдан, дүнәндән һеч кәсин хәбәри јохдур,
О һәлә кәлмәмиш, бу исә кечиб кетмишдир.

---

[10] Низами. «Хосров вә Ширин», елми-тәнгиди мәтн, сәһ. 178—179.

Зэманэдэн бизим нэгдимиз бу бир күндүр,
Она да ахшама гэдэр е'тимад јохдур.
(Она көрэ) кэл һеч олмаса, бир ағыз күлэк!
Бу бир кечэни шадлыгла ојаг галаг!
Бу бир кечэ јухуну тэрк етмэк лазымдыр.
Чүнки торпаг алтында чох јатмаг лазым кэлэчэк.

Ичтимаи-фэлсэфи лириканын эн көзэл нүмунэлэриндэн олан бу ше'ри шаир «гэзэл» адландырмышдыр. Һалбуки Шэрг ше'ри нэзэриjјэчилэринин көстэрдијинэ көрэ, гэзэл анчаг ашиганэ мөвзуда јазылмыш эсэрлэрэ дејилир[11]. Дүздүр, ичтимаи-фэлсэфи мөвзуда јазылмыш гэзэлин нүмунэлэринэ Низамидэн эввэл вэ Низами илэ ејни заманда јашамыш бэ'зи шаирлэрин диванларында раст кэлмэк олур. Низаминин бэ'зи ичтимаи мөвзуда јазылмыш лирик ше'рлэри мэнбэлэрдэ гэзэл адланыр. Лакин һэмин ше'рлэрин гэзэл олдуғуну, гэсидэлэрин бир парчасы олмадығыны демэк чэтиндир. Бурада исэ шаир ајдын шэкилдэ ичтимаи-дидактики бир ше'ри гэзэл адландырыр. Низаминин эсэрлэриндэн белэ анлашылыр ки, о, гэзэл сөзү алтында мусиги илэ бирликдэ ифа олунмаг үчүн јазылан ше'рлэри, нэғмэлэри нэзэрдэ тутур.

Мэрһум J. Е. Бертелсин фикринчэ, гэзэл сөзү Фэррухи вэ башга X—XI эср шаирлэри тэрэфиндэн дэ бу мэ'нада ишлэнмишдир[12].

Бу ше'рин эсас идејасы ондан ибарэтдир ки, инсан һэр анын гэдрини билмэли, дүнэнин вэ сабаһын фикрини чэкмэмэлидир, дејиб-күлмэли, шад јашамалыдыр. Һэлэ вахты илэ Рудэки вэ Хэјјам тэрэфиндэн тэрэннүм олунан бу идеја Низами эсэрлэриндэ даһа чох шаһ мэчлислэри, сарај мүһити илэ элагэдар верилир. Санки шаир бунунла мүасири олдуғу шаһларын мэчлислэрини нэзэрдэ тутур вэ орада охунан эсэрлэрин эсас мэзмунуна ишарэ едир. Она көрэ дэ бу биртэрэфли «дүнэнин вэ сабаһын фикрини чэкмэ, шад јаша» фикрини Низаминин үрэк сөзлэри кими баша дүшмэк доғру олмаз. Әлбэттэ, бу идејада һэјата бир чағырыш руһу вардыр вэ бу чэһэтдэн о, Низаминин һэјат идеалына мүэјјэн дэрэчэ јахындыр.

---

[11] Бах: Шэмс Гејс Рази. Әл-Му'чэм, сэһ. 201—202, 413—416.
[12] Е. Э. Бертельс. Персидская поэзия в Бухаре, X век, Л., 1935, сэһ. 30.

«Хосров вэ Ширин» эсэриндэ Барбэд вэ Нэкисанын охудуғу гэзэллэр даһа чох диггэти чэлб едир. Һэмин гэзэллэрдэн Низами бу эсэрдэ эдэби бир приjом кими истифадэ етмишдир. Белэ ки, Хосров Ширинин јанындан чох һирсли вэ кэдэрли гајыдыр. Ширин ону сэрхош олдуғу үчүн гапыдан гајтардығына дөзэ билмэјиб кечэ икэн шаһын ордукаһына кэлир. Шапурун көмэји илэ шаһа көрүнмэјиб чадырларын бириндэ галыр. Сэһэр гурулан ишрэт мэчлисиндэ Барбэдлэ Нэкиса мүхтэлиф муғам һавалары үзэриндэ гэзэл охујурлар. Һэмин гэзэллэри Нэкиса Ширинин, Барбэд исэ Хосровун дилиндэн охујур. Бу гэзэллэрдэ ики ашигин—Хосров вэ Ширинин үрэјиндэн кечэнлэр экс олунмушдур. Һэр ики ашигин дилиндэн охунан гэзэллэрдэ онларын бир гэдэр эввэл баш верэн һэрэкэтлэринэ, онларын вэзијјэтлэринэ, мэһэббэт вэ сэдагэтлэринэ сых-сых ишарэлэр едилир. Нэкисанын Ширинин дилиндэн охудуғу гэзэллэрдэ Ширин Хосровдан үзр истэјир, анчаг онун ешги илэ јашадығыны, она гул олмаға һазыр олдуғуну билдирирсэ, Хосровун дилиндэн охунан гэзэллэрдэ Хосров да өз һэрэкэтлэринэ көрэ үзр истэјир, вүсал арзулајыр, өзкэлэрэ шаһ, анчаг она гул олдуғуну билдирир.

Дикэр тэрэфдэн, һэмин гэзэллэр үмумијјэтлэ, гэзэл эн'энэлэри эсасында јазылмыш мүстэгил ашиганэ ше'рлэрдир. Бурада нэ Ширинин ады чэкилир, нэ Хосровун. Конкрет олараг «Хосров вэ Ширин» эсэри илэ бағлы бу гэзэллэрдэ һеч бир шеј јохдур. Лакин һэмин гэзэллэр ејни заманда Хосров вэ Ширинин үрэк дөјүнтүлэрини, дахили һисс вэ дујғуларыны чох көзэл ифадэ едир. Бурада јениликлэ эн'энэвилик, конкретликлэ үмумилик бир вэһдэт һалында өзүнү көстэрир. Белэликлэ дэ, Низами ики севкилини мусиги дили илэ барышдырмаг үчүн бурада гэзэлдэн бачарыгла истифадэ едир. Барбэдлэ Нэкисанын дилиндэн верилэн гэзэллэрин сајы сэккиздир. Һэр бир гэзэл исэ тэхминэн 30 бејтдэн ибарэтдир.

Мэ'лумдур ки, гэзэллэр үмумијјэтлэ 5—11 бејтдэн ибарэт олур. Низаминин лирик эсэрлэриндэн элдэ олан гэзэллэр, јухарыда һаггында бэһс олунан ики гэзэл, «Једди көзэл»дэ сонра бэһс едилэчэк үч гэзэлин һэчми эсасэн белэдир.

Гејд етмэк лазымдыр ки, бу гэзэллэрин һэчмчэ бөјүк

олмасы онларын даһа тә'сирли вә гүввәтли чыхмасына сәбәб олмуш, ејни заманда поеманын үмуми пафосу илә мүтәнасибдир.

«Лејли вә Мәчнун» дастанында Низами гәзәлә даһа чох јер вермишдир. Әсәрин әсас гәһрәманларындан олан Мәчнун өзү бир шаир кими, өзү дә гүдрәтли бир шаир кими тәгдим олунур. Мәчнун әсәрин әввәлиндән ахырына гәдәр гәзәл охујур, о, каһ Нәчдин башында, каһ Кә'бәдә—«һәчәрүл-әсвәд»ин гаршысында, каһ Лејлинин еви гаршысында, каһ да Лејлинин хәјалы илә һәр бири мисилсиз бир сәнәт әсәри олан гәзәлләр охујур, сон нәфәсиндә дә торпаға көмүлмүш сәадәтини гучаглајараг өз накам мәһәббәти, ачы фачиәси һаггында гәзәл дејир. Күчәләрдә адамлар онун гәзәлләрини охујур, онун гәзәлләрини топламаг үчүн ше'р, сәнәт ашигләри чөлләрә дүшүрләр. Ејни заманда онун севкилиси Лејлинин шаиранә тә'би вардыр, о да Мәчнун кими накам мәһәббәтинә аид гәзәлләр јарадыр вә охујур.

Бурадакы гәзәлләр дә һәчм е'тибарилә мүхтәлифдир, онларын бејтләринин сајы 6 бејтдән 100 бејтә гәдәрдир. Өз мәзмуну е'тибарилә тамамилә ашиганә ше'р ән'әнәләри әсасында јазылмыш бу гәзәлләрдә гәһрәманларын мәһәббәти тәрәннүм олунур. Һәм дә Лејлинин дилиндән верилән гәзәлләр Мәчнунун охудуғу гәзәлләрдән тамамилә сечилир. Онларын һәр биринин охудуғу гәзәл өз вәзијјәтләринә, фәрди кејфијјәтләринә ујғундур. Санки бу гәзәлләри бир нәфәр—Низами дејил, бир-бирини бөјүк бир ешглә севән, лакин мөвчуд адәт-ән'әнәләрин манеәчилији үзүндән говуша билмәјән бири киши, дикәри гадын олан ики гүдрәтли шаир јазмышдыр. Бу да Низами ше'ринин реалист сәчијјәсини көстәрән бир фактдыр.

«Лејли вә Мәчнун» әсәриндәки гәзәлләр поеманын әсас сүжети вә идејасы илә сых сурәтдә бағлы олуб, гәһрәманларын дахили аләмини, онларын мәһәббәтини сәчијјәләндирмәјә, әсәрин сонракы инкишафыны әсасландырмаға көмәк едир. Шаир бир чох мәсәләләри өз гәзәлләри васитәсилә ајдынлашдырыр.

Бу чәһәтдән «Мәчнун ешгинин сәчијјәси» адлы фәсил диггәти чәлб едир. Бу фәсилдә шаир көстәрир ки, Мәчнун Лејлидән ајрыландан сонра һәмишә Нәчдин башына кәләр, сәба јелинә хитаб едәрәк одлу гәзәлләр охујарды.

Бундан сонра Мәчну́нун сәба јелинә хитабән дедији гәзәл верилир. Һәмин гәзәл беле башлајыр:

. . . ای باد صبا بصبح بر خیز
در دامن زلف لیلی آویز
گو آنکه بباد دادهٔ تست
بر خاك ره افتادهٔ تست
از باد صبا دم تو جوید
بر خاك زمین غم تو گوید
بادی بفرستش از دبارت
خاکیش بده بیادگارت[13]

Еј сәба јели! Сән сүбһчағы галх,
Лејли зүлфүнүн әтәјиндән асыл.
Де, о адам ки сәнин учундан јелә верилмишдир.
Сәнин јолун үстүндә торпаға јыхылмышдыр,
Сәба јелиндә сәнин нәфәсини ахтарыр,
Јер үзүнә сәнин гәмләрини данышыр.
Дијарындан она бир нәсим көндәр,
Јадикар үчүн бир овуч торпаг вер.

Илк бејтләрдән бу гәзәл Мәчнунун Лејлини нечә дәрин бир ешглә севдијини көстәрир, Мәчнун өзүнү Лејли ешгинин гурбаны һесаб едир, күләкләр арасында онун нәфәсини ахтарыр, онун гәмләрини јер үзүнә данышыр. Даһа сонра Мәчнун өз ешгинин шиддәтини көстәрәрәк һәмин гәзәлдә дејир:

...گر آتش عشق تو نبودی
سیلاب غمت مرار بودی
ورآب دو دیده نیستی یار
دل سوختی آتش غمت زار
خورشید که او جهان فروز است
از آه پر آتشم بسوز است

13 Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317. сәһ. 66.

ای شمع نهان خانه جان
پروانهٔ خویش را مرنجان
جاد و چشم تو بست خوابم
تا گشت چنین جگر کبابم
ای دردو غم تو راحت دل
هم مرهم و هم جراحت دل
قند است لبت اگر توانی
ازوی قدری بمن رسانی[14]

Әкәр сәнин ешгинин атәши олмасајды,
Гәмләринин сели мәни апарарды.
Әкәр ики көзүмүн јашы олмасајды,
Сәнин гәм атәшин үрәјими јандырарды.
Аләмә шө'лә сачан о күнәш дә
Мәним одлу аһларымла јаныр.
Еј чан евимин кизли шамы,
Өз пәрванәни инчитмә.
Сәнин чаду көзләрин јухуму гачырыб
Чијәрими белә кабаб етди.
Еј дәрди, гәми үрәјимә раһатлыг кәтирән,
Һәм үрәјимә јара, һәм дә мәлһәм олан!
Ләбләрин гәнддир, әкәр бачарсан,
Ондан бир гәдәр мәнә көндәр.

Һәр бејти ајрыча чилаланмыш бир ше'рә бәрабәр олан бу парчада Мәчнун ешгинин дәринлији чох көзәл екс олунмушдур. Бурадакы сәмимијјәти һеч бир мүбалиғә поза билмир. Һәтта көјдә күнәшин Мәчнун аһларынын атәши илә јанмагда олмасы кими бир мүбалиғә дә чошгун, сонсуз, сәмими бир мәһәббәтин лајигли бир мүгајисәси кими гәбул олунур. Поемадан ајдын олур ки, Мәчнун илк вахтлардан бу мәзмунлу гәзәлләри чох охујурмуш, лакин шаир онлары бир гәзәлдә чәмләшдирмиш, бир сыра һиссләр силсиләсини бир гәзәллә ифадә етмишдир. Бу гәзәлин бејтләри арасындакы «нисби пәракәндәлији» дә мәһз бунунла изаһ етмәк олар. «Лејлинин ешги илә Мәчнунун аһ-зар етмәси» фәслиндәки гәзәлдән Мәчнун каһ меј шүшәсинин әлиндән дүшүб парча-парча олмасындан данышыр, өз дәрдинә дәрман сорушур, каһ гоһум вә достларыны онун фикрини чәкмәјиб шад јашамага чағырыр, каһ јарындан көмәк истәјир, каһ өз вәзијјәтиндән сөһбәт ачыр, көстәрир ки, бу ешг сүд илә бәдәнә дахил олмуш, анчаг чан илә бирликдә чыхачагдыр:

[14] Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317, сәһ. 67.

بروصل تو گرچه نیست دستم
غم نیست چوبر امید هستم
عشق تو زدل نهادنی نیست
وین راز بکس گشادنی نیست
با شیر بتن فروشد این راز
با جان بدر آید از تنم باز[15]

Сәнин вәслинә әлим јетмәсә дә,
Нә гәм, чүнки үмидлә јашајырам.
Сәнин ешгин үрәкдән чыхарыласы дејил,
Бу сирр бир кәсә ачыласы дејил.
Бу сирр сүдлә бәдәнә дахил олмуш,
Чан илә дә бәдәндән чыхачагдыр.

Беләликлә, Низами Мәчнун ешгинин бүтүн күчүнү, гүдрәтини, көзәллијини, әбәдилијини онун өз дили илә дејилмиш гәзәлләр васитәсилә ачыр. «Лејли вә Мәчнун» поемасындакы гәзәлләрин сајы чохдур, лакин онларын ичәрисиндә һеч бир тәкрар јохдур, һәр бир гәзәл һәм мәзмуну, һәм дә формасы чәһәтдән фәргләнир, һәр бир гәзәлдә зүлмәт сәлтәнәтиндә јанан ики нурлу чырағын гәлб аләминин јени-јени кејфијјәтләри үзә чыхыр. Будур, Мәчнунун Кә'бәдә «һәчәрүл-әсвәд»ин гаршысында дедији гәзәл! Мәчнун атасынын истәкләринин әксинә олараг аллаһдан онун ешгини, онун Лејлијә мејлини даһа да артырмасыны хаһиш едир. Лејлинин әрә верилдијини ешидәркән Мәчнунун Лејлинин хәјалына хитаб едәрәк дедији гәзәл исә башга бир аләмдир. Бурада Мәчнун әввәлчә јарыны вәфасызлыгда мәзәммәт едир, сонра да билдирир ки, бүтүн бунлара бахмајараг руһумун, чанымын гидасы сәнсән, сәнин күнәш чамалын өнүндә шам кими јаныб сөнмәк мәним сәнәтимдир... Бу гәзәлләр «Лејли вә Мәчнун» поемасынын чаныдыр. Индијә гәдәр вери-

[15] Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317, сәһ. 78.

лән нүмунәләрдә олдуғу кими, «Лејли вә Мәчнун» поемасындакы гәзәлләрин һәр бири бүтөв бир аләмдир. Онларын һәр бири һаггында ајрыча данышмаг, һәмин гәзәлләрин өзүндән әввәлки ашиганә лирик ше'рлә әлагәсиндән, сонракы гәзәл ше'ринә көстәрдији гүввәтли тә'сириндән узун-узады данышмаг олар, лакин бу үрәкјандырычы нәғмәләрин әсил көзәллијини һеч бир сөзлә ифадә етмәк олмаз. Мәснәви шәклиндә јазылмыш бу гәзәлләрдәки форма вә мәзмун көзәллији Мөвләви, Сә'ди, Һафиз, Фүзули кими нәһәнк гәзәл устадларынын ше'рләри илә мүгајисәдә даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Һәмин шаирләрин әсәрләриндәки образ, ифадә, фикир вә һиссләрин чоху мәһз Низаминин бу нәғмәләриндән кәлир. Бу фикри мүәјјән шәкилдә Шибли Нү'мани, В. Дәсткирди дә демишдир. Низами поемаларында олан гәзәлләрдәки јүксәк сәнәткарлыг бир даһа тәсдиг едир ки, шаирин диванына дахил олан гәзәлләр дә классик ше'рин ән көзәл нүмунәләриндән сајылмалы, шаирин диванынын итмәсини оралардакы ше'рләрин зәифлијиндә ахтаран фикирләр гәтијјәтлә рәдд едилмәлидир.

Низаминин «Једди көзәл» әсәриндә исә чәми үч гәзәл вардыр. Һәмин гәзәлләр једдинчи иглим падшаһынын гызынын нағылындадыр. Һәмин гәзәлләрин бураја нә үчүн дахил едилдијини баша дүшмәк үчүн нағылын өзүнү хатырламаг лазымдыр. Бир күн кәнч бир бағ саһиби өз бағына кәлир. Гапыны бағлы көрүб әтрафына доланыр. Ичәридән шәнлик сәсләри ешидилир. Тәәччүбләнир. Сонра һасардан балача јер ачыб ичәри дахил олур. Ичәридә ишрәтлә мәшғул олан гызларын көзәтчиләри ону оғру билиб тутурлар. Мәсәлә ајдын олдандан сонра гызлар бағ саһибиндән үзр истәјирләр. Сонра ону «чәнк чалан» көзәл бир гызла «көрүшдүрүрләр». Лакин онларын «писниш» кәрмәсинә һәр дәфә бағда баш верән тәбии бир һадисә мане олур, онлар ајрылырлар. Бағбан бир тәрәфә, «чәнк чалан» гыз да көзәлләрин јанына гачыр. О, көзәтчи гызлары вәзијјәтдән хәбәрдар етмәк үчүн чәнки әлинә көтүрүб гәзәл—нәғмә охујур. Мүәјјән ејһамларла олуб кечәнләри вә өз арзусуну онлара чатдырыр. Беләликлә, гәзәл бураја әдәби пријом кими дахил едилмиш олур. Једди бејтдән ибарәт олан биринчи гәзәлдә шаир ешг, ашиглик, сәбир, төвбә вә с. бу кими мәсәләләрдән данышыр, көстәрир ки, ашигдә сәбир олмаз, ешгдә төвбә етмәк күнаһкарлыгдыр, төвбә илә ашиглик бир јерә сығышмаз, ашиг кәрәк одан, гылынчдан горхмасын, чаныны јара тәслим етсин. О бири ики гәзәл дә мәзмун е'тибарилә Низаминин әлдә олан ашиганә гәзәлләринә јахын олмагла бәрабәр һекајәдә нәгл олунан һадисәләрлә дә сәсләшир.

Беләликлә, Низами «Хәмсә»синдәки гәзәлләрин өјрәнилмәси көстәрир ки, лирик ше'рин ән көзәл нүмунәләри олан, класссик Шәрг мәһәббәт лирикасы ән'әнәләри әсасында јазылан һәмин гәзәлләрдән шаир өз поемаларында анчаг әдәби бир пријом вә васитә кими истифадә етмишдир. Низами гәзәлләри поемаларын үзви тәркиб һиссәси олуб, орада ирәли сүрүлән фикир вә һиссләрин ән көзәл, зәрури ифадә васитәләридир.

* * *

НИЗАМИ ПОЕМАЛАРЫНДА САГИНАМӘ ВӘ МҮҒӘННИНАМӘЛӘР

Низами «Хәмсә»синдә кениш јер тутан лирик үнсүрләрдән бири дә сагинамә вә мүғәннинамәләрдир.

Сагинамә вә мүғәннинамә мәснәви шәклиндә јазылмыш вә әсасән ичтимаи, фәлсәфи, дидактик мөвзулара һәср олунмуш мүстәгил лирик ше'р шәкилләридир. Бу шәкил она көрә белә адланыр ки, орада ирәли сүрүлән фикирләр сагијә, јахуд мүғәннијә мүрачиәт шәклиндә дејилир, онларын сагијә, јахуд мүғәннијә мүрачиәт олунмасындан асылы олараг сагинамә вә ја мүғәннинамә адланырлар. Илк дәфә Низами тәрәфиндән әдәбијјата кәтирилән вә бөјүк поемаларда лирик бир үнсүр кими истифадә олунан бу шәкил сонралар мүстәгил бир әдәби форма кими даһа чох јајылмышдыр. Низамидән сонракы дөврдә сагинамәләрин әсас зәрури шәртләриндән бири дә онларын мүтәгариб бәһриндә јазылмасыдыр[16]. Көрүнүр ки, Низамидән сонра бу шәкилдә әсәр јазан шаирләр мүтәгариб бәһриндә јазылмыш «Искәндәрнамә» әсәриндәки сагинамәләрә әсасланмыш вә сонралар бу, ән'ә-

[16] Бах; زین‌العابدین مؤتمن، شعروادب فارسی، تهران، ۱۳۳۲، ص: ۱۵۲.

1060—15

нә һалыны алмышдыр. Һалбуки бу шәклин баниси Низами «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә дә сагинамәдән истифадә етмишдир. Һәмин сагинамә поеманын јазылдығы һәзәч бәһриндәдир.

«Лејли вә Мәчнун» әсәриндә Низами сагинамәдән поеманын кириш һиссәсиндә истифадә етмишдир. Шаир «Ҝечәнләрин јад едилмәси» адлы фәсилдә 15 һиссәдән ибарәт бир «сагинамә» вермишдир[17]. Сагинамәнин әввәлиндә Низами үзүнү сагијә тутараг үрәкдән гәмләри апаран, гочалары чаванлашдыран шәраб истәјир, сонра мүхтәлиф мөвзулара һәср олунмуш 15 лирик парча верир вә һәр парчадан сонра ики бејтлә сагијә мүрачиәт едәрәк ондан лалы белә нитгә кәтирән, гочалары ҝәнчләшдирән, үрәкдән гәмләри силән вә с. шәраб истәјир. Һәр парчадан сонра ҝәлән вә бир нәгәрат тә'сири бағышлајан бу сагијә мүрачиәт һәмин он беш лирик парчаны бирләшдирәрәк онлара ваһид бир әсәр шәкли верир. Һәмин лирик парчаларда Низами анасыны, атасыны, дајысы Хачә Өмәри, кечмиш достларыны хатырлајыр, мәғрур олмамагдан, зүлмә дөзмәмәкдән, шаһлардан узаг олмагдан, башгаларынын рузисинә әл узатмамагдан, тәвазөкар олмагдан, шадлыгла халга хидмәт етмәкдән вә бу кими ону өмрү боју дүшүндүрән фикир вә арзулардан данышыр. Һәмин 15 лирик парчадан бири будур:

پایین طلب خسان چه باشی
دست خوش ناکسان چه باشی
گردن چه نهی بهر قفائی
راضی چه شوی بهر جفائی.
خواری خلل درونی آرد
بیدادکشی زبونی آرد
میباش چو خار حر به‌بر دوش
تا خرمن گل‌کشی در آغوش
نیرو شکن است حیف و بیداد
از حیف بمیرد آدمیزاد

17 Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317, сәһ. 5354.

ساقی منشین که روز دیر است
می ده که سرم ز شغل سیر است
آن می که چراغ رهروان شد
هر پیر که خورد ازو جوان شد[18]

Нә үчүн алчаглара бојун әјирсән!?
Намәрдләр әлиндә нијә ојунчаг олурсан?!
Нә үчүн һәр јумруға бојун әјирсән?!
Нә үчүн һәр чәфадан разы галырсан?
Ачизлик үрәјә зијан верәр.
Зүлмә дөзмәк алчаглыг ҝәтирәр.
Тикан кими јарағыны чијниндә һазыр тут ки,
Ҝүл хәрмәнини гучаглајасан.
Фәсад вә зүлм чәсарәти өлдүрүр,
Фәсаддан инсан мәһв олур.
Саги отурма ки, ҝүн кечмәкдәдир,
Шәраб вер ки, башым фикирлә долудур.
О шәраб ки јолчуларын чырағы олду,
Һәр гоча ки ондан ичди, чаван олду.

Бурада олдуғу кими, бүтүн парчалардан сонра дөрд мисралыг сагијә мүрачиәт верилир вә мүрачиәтләрин мәзмуну һәмишә ејни олур. Шаирин дүшүнчәләри, фикир вә арзулары лирик парчада ифадә олунур, сагијә мүрачиәт исә онун нәгәраты кими өз мүстәгил мә'насыны итирәрәк өзүндән әввәлки парчада верилән фикрин бәдии тә'сир күчүнү даһа да артырыр, она хүсуси бир мусиги вә аһәнкдарлыг верир.

«Искәндәрнамә» епопејасынын биринчи һиссәси олан «Шәрәфнамә»дә сагинамәләр әсәрин анчаг мүгәддимәсиндә дејил, бүтүн поема боју верилмишдир. Шаир бу әсәрдә һәр фәсилдән әввәл ики бејтлә сагијә мүрачиәт едиб ондан инсана тәзә руһ бағышлајан, ҝөнүлдән гәмләри силән вә и. а. шәраб истәјир, сонра һәр һансы бир мөвзуја һәср олунмуш мүстәгил лирик бир парча верир. Бу лирик парчалар әксәр һалларда әввәлки фәсилдәки һадисәләрлә сәсләшир, ону мүасирләшдирир, изаһ едир, тамамлајыр. Буна бахмајараг һәмин парчалар өзләри тохундуглары мәсәләләрә ҝөрә мүстәгил әсәрләрдир. Шаир «Лејли вә Мәчнун»да олдуғу кими, бурада да он-

18 Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317, сәһ. 5354.

лары бир јерә топлајыб мүгәддимәдә дә верә биләрди. Лакин бу дәфә Низами башга јолла кедәрәк һәр бир фәсли ајрыча лирик парчаларла бәзәмишдир.

«Шәрәфнамә»дәки сагинамәләр дә ичтимаи, фәлсәфи, дидактики мөвзулара һәср олунмушдур, лакин бурада фәхријјә, мәдһијјә сәчијјәли сагинамәләр дә вардыр. «Шәрәфнамә»дәки сагинамәләрдә ән чох тохунулан мөвзулардан бири дүнјапәрәстлијин, вар-дөвләт топламаг еһтирасынын, дүнјанын гәмини чәкмәјин тәнгиди вә әлдә онлара гане олуб шад јашамаға чағырышдыр. Низами бу мөвзуја сагинамәләрдә дөнә-дөнә гајыдыр. «Искәндәрин Чин кәнизи илә ишрәт етмәси» фәслиндән әввәл верилән сагинамә буна ән парлаг мисал ола биләр. Отуз једди бејтдән ибарәт олан һәмин парчада Низами көстәрир ки, бу гәмли дүнјанын гәмини чәкмәјә дәјмәз, нә гәдәр ки, сағсан, шад јаша, дүнја шадлыг вә севинч үчүн јарадылмышдыр, гәм чәкмәк, аһ вә фәрјад етмәк нәјә кәрәкдир:

بیا ساقی آن آب آتش خیال
در افکن بدان گهر باگون سفال
گدارنده آبی کزین تیره خاك
بدو شاید اندوه‌را شست پاك
... جهان غم نیرزد بشادی گرای
نه کز بهر غم کرده‌اند این سرای
جهان از پی شادی و دلخوشی است
نه از بهر بیداد و محنت‌کشی است
چودی رفت و فردا نیامد پدید
بشادی یك امشب بباید برید
چنان به که امشب تماشاکنیم
چو فردا رسد کار فرداکنیم ...
چو تاریخ یکروزه دارد جهان
چرا گنج صد ساله‌داری نهان

فداکن درم خوشدلی را بسیچ
که ارزان بود دل خریدن بهیچ[19]

Саги, кәл о атәшхәјаллы судан.
О кәһрәбаји чама төк,
Бу гара торпагдан чыхан о дадлы судан вер ки,
Онунла кәдәрләри тәмиз јумаг олар.
Дүнја гәм чәкмәјә дәјмәз, шадлыгла јаша,
Бу дүнјаны гәм чәкмәк үчүн јаратмајыблар.
Дүнја шадлыг вә севинч үчүндүр,
Зүлм вә мөһнәт чәкмәкдән өтрү дејилдир.
Инди ки дүнән кечиб кетмиш, сабаһ исә кәлмәмишдир,
Бу бир кечәни шадлыгла баша вурмаг лазымдыр,
Јахшы олар ки, бу кечә тамаша едәк,
Сабаһ кәләндә дә сабаһын ишини көрәк.
Дүнјанын тарихи бир күн олдуғу һалда,
Нә үчүн јүз иллик хәзинәни кизли сахлајырсан,
Дирәм гурбан вериб көнүл севинчи ал,
Чүнки һеч бир шејсиз үрәк әлдә етмәк олмаз.

Рудәки вә Хәјјам ше'рләри илә сәсләшән бу шадлыға чағырыш нәғмәси ајрылыгда ән көзәл лирик бир әсәрдир. Лакин сагијә мүрачиәтлә дејилмиш дөрд мисралыг бу ше'р «Шәрәфнамә» әсәринин кичик бир парчасы олуб, ону јени фикир вә бојаларла зәнкинләшдирир. «Шәрәфнамә» әсәриндә сагинамә кими верилән лирик парчалардан бири дә Бәрдәнин тәсвиридир. Искәндәрин Бәрдәјә кәлишини Низами бу сагинамә илә башлајыр. Бөјүк вәтәнпәрвәр вә һуманист олан Низаминин өз вәтәни Азәрбајчана, онун зәнкин вә бәрәкәтли торпағына, улу кечмишинә сонсуз мәһәббәтинин ифадәси олан бу ше'рдә шаир Бәрдәнин ики тәсвирини верир. Биринчиси—јазы да, гышы да баһар кими кечән, күлү, чичәји әскик олмајан, шөһрәти ағызда долашан, не'мәти ашыб-дашан Искәндәр вә Нүшабә дөврүнүн Бәрдәсидир. Дикәри—зүлм вә таланчы мүһарибәләр нәтичәсиндә дағылмыш, виран галмыш, һеч бир шеји олмајан, Низаминин көрдүјү XII әср Бәрдәсидир. Низами бу ики тәзадлы вәзијјәти мүгајисә едәрәк көстәрир ки, кечмиш Бәрдәнин шөһрәтинә, бусатына сәбәб әдаләт, әминаманлыг идисә, онун дағылмасына, јохсуллашмасына да әдаләтсизлик, зүлм, таланчы мүһари-

---

19 Низами. «Шәрәфнамә», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1947, сәһ. 462—464.

бәләр сәбәб олмушдур. Шаир көстәрир ки, дүнјанын ән бәрәкәтли торпагларындан олан бу јердә әкәр әдаләт олса, шаһ халга зүлм етмәсә, мүһарибәләр олмаса әввәлкиндән, јә'ни Искәндәр—Нүшабә дөврүндәкиндән даһа артыг бир бүсат гурулар. Көрүндүјү кими, Низами әдаләт һаггындакы бу нәғмәни јарадаркән поеманын әсас епик һиссәләриндән олан Искәндәрин Бәрдәјә кәлмәси һадисәсиндән истифадә етмиш, бу сагинамәни әсәрлә әлагәләндирмишдир. Дикәр сагинамәләр дә әсәрлә бу вә ја башга јолларла әлагәләндирилмишдир.

Низами «Игбалнамә»дә сагинамә әвәзинә мүғәннинамәдән истифадә етмишдир. Бурада һәр фәсилдән әввәл ики бејтлик мүғәннијә мүрачиәт верилир, сонра бирбаша әсас мәсәләјә кечилир, даһа доғрусу, бу әсәрдә «Шәрәфнамә»дә олан сагијә мүрачиәтдән сонра кәлән лирик парчалар јохдур. Јалныз ики јердә шаир мүғәннијә мүрачиәтдән сонра лирик парчалар верир. Буна бахмајараг һәм ајрыча ишләнән дөрд мисралыг мүғәннијә мүрачиәтләр, һәм дә лирик парчаларла бирликдә верилән мүрачиәтләр мүғәннинамә адланыр. Сагинамәләр кими мүғәннинамәләр дә чох тә'сирли вә гәмлидир. Шаир мүғәннијә дә мүрачиәт едәндә ондан гәмләри дағыдан, инсанын руһуну, гәлбини сакитләшдирән, шаирә бу әсәри јазыб гуртармагда көмәк едән нәғмәләр истәјир. Бу дөрд мисралыг мүғәннинамәләр мүстәгил ишләндијиндән бүтөв, там бир әсәр тә'сири бағышлајыр. Шаир ики бејтлә охучуја һүзнлү бир әһвал-руһијјә вермәклә бәрабәр, бу парчаларда өз үрәк дөјүнтүләрини, «Игбалнамә»ни јаздығы мүддәтдә кечирдији дујғу вә дүшүнчәләри дә әкс етдирмишдир. Мүғәннинамәләрин руһу әсәр боју дәјишмәсә дә, онда ифадә олунан арзу вә истәкләр дәјишир, тәзәләнир, шаир һәр дәфә мүғәннидән јени-јени нәғмәләр истәјир. Мәсәлән, әсәрин әввәлләриндә верилән мүғәннинамә шаирин әһвал-руһијјәсинә чох ујғундур.

مغنی غنارا در آور بجوش
که در باغ بلبل نباید خموش
مگر خاطرم را بجوش آوری
من گنك را در خروش آوری[20]

[20] Низами. «Игбалнамә», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1947, сәһ. 83.

Мүғәнни, нәғмәни чуша кәтир ки,
Бүлбүл бағда сусмамалыдыр;
Бәлкә көнлүмү чуша кәтирәсән,
Мәним кими лалы хуруша кәтирәсән.

Демәк, шаир өзүнү бүлбүлә, сөз мүлкүнү бағә бәнзәдир. Өзүнүн бу бағда «Шәрәфнамә»ни јаздыгдан сонра мүәјјән бир фасилә вердијинә ишарә етмәклә инди јени әсәр јазмаг һәвәсиндә олдуғуну билдирир, мүғәннидән ону һәрәкәтә кәтирә биләчәк јени нәғмә истәјир. Сонракы мүғәннинамәдә исә јазыр:

مغنی، بیار آن ره باستان
مرا یا ریی ده درین داستان
ز دستان گیتی مگر جان برم
برین داستان ره بپایان برم[21]

Мүғәнни, о көһнә һаваны чал,
Мәнә бу дастанда көмәкчи ол!
Бәлкә дүнја бүлбүлүнүн чаныны алым,
Бу дастанла јолу баша вурум.

Көрүндүјү кими, шаир тәрәфиндән бөјүк бир әсәрдә нәгәрат кими истифадә едилән мүғәннинамәләр өз јығчам вә спесифик бир тәрздә ифадә олунмуш дәрин мәзмуну е'тибарилә мүстәгил лирик бир әсәр сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Бу кичик парчада артыг гочалыб тагәтдән дүшмүш, өз илһам пәрисиндән (мүғәннидән) көмәк истәјән, артыг сон әсәрини јаздығыны һисс едән, лакин өз ширин сөзләри илә һәлә дә бүлбүлләри мат гојмаг гүдрәтиндә олдуғуна инанан, бунунла фәхр едән бөјүк бир шаирин дујғулары әкс олунмушдур.

Јахуд әсәрдәки сонунчу мүғәннинамәни көтүрәк. Поеманын ахырында шаир «Мәлик Иззәддинин мәдһи» адландырдығы һиссәнин әввәлиндә сон мүғәннинамәни јазыр:

مغنی ره رامش آور پدید
که غم شد بپایان و شادی رسید

[21] Низами. «Игбалнамә», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1947, сәһ. 92.

رونده رهی زن که بررود ساز
چو عمر شه آن راه باشد دراز[22]

Мүғәнни, шадлыг нәғмәсини башла ки,
Гәм сона јетди, шадлыг јетишди.
Сазын телләриндә елә ојнаг бир һава чал ки,
Шаһын өмрү кими о да узун олсун.

Көрүндүјү кими, там лирик бир әсәр олан бу мүғәннинамә ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи бејтдә шаир әсәри баша јетирдији үчүн севинир вә севинч мүнасибәтилә мүғәннидән шадлыг нәғмәләри истәјир. Анчаг икинчи бејтдә елә нәғмә истәјир ки, һәм ојнаг вә һәм шән олсун, һәм дә шаһын өмрү кими узун. Бу, артыг мәдһијјәләрдә кениш истифадә олунан әсил күризкаһ, јә'ни гәсидәнин әввәлиндә верилән ашиганә, тәсвири вә ја башга бир парчадан мәдһә кечмәк үчүн истифадә олунан кечид бејтидир. Беләликлә, бу мүғәннинамә өз гысалығына бахмајараг Мәлик Иззәддинин мәдһинә һәср олунмуш фәслин кириш вә күризкаһыны әвәз етмиш олур.

Үмумијјәтлә, Низаминин сагинамә вә мүғәннинамәләри вә онларла бирликдә верилән лирик парчалар бөјүк шаирин Шәрг әдәбијјатына кәтирдији мүһүм јениликләрдәндир. Бир тәрәфдән, ајрыча лирик әсәрләр олуб Низаминин истәк вә арзуларындан хәбәр верән, дикәр тәрәфдән, әксәр һалларда әсәрдәки һадисәләрлә әлагәдар олан, сәсләшән, онлары тамамлајан, ајдынлашдыран, ејни заманда өзләри һәмин епик һадисәләр фонунда идеја вә бәдии чәһәтдән даһа тә'сирли вә гүввәтли олан бу мүғәннинамә вә сагинамәләр Низаминин ше'р дүһасынын бөјүк наилијјәтләриндән олуб даһа әтрафлы сурәтдә өјрәнилмәјә лајигдир.

НИЗАМИ ПОЕМАЛАРЫНДА ЛИРИК РИЧ'ӘТЛӘР

Низами «Хәмсә»синдә мүһүм јер тутан лирик үнсүрләрдән бири дә мүхтәлиф лирик рич'әтләрдир. Шаир поемаларында дәфәләрлә бу вә ја башга бир һадисәни данышаркән мүәјјән мүнасибәтлә мөвзудан ајрылыр, өз

22 Н и з а м и. «Игбалнамә», елми-тәнгиди мәтн, сәһ. 222.

дөврү, дөврүн адамлары һаггында данышыр, өзүнүн арзу вә истәкләрини нәғмәјә чевирир. Бу рич'әтләр, әлбәттә, биринчи нөвбәдә Низами ше'риндәки муасирлик руһундан ирәли кәлир. Чох вахт Низаминин епик вүс'әтлә тәрәннүм етдији мүхтәлиф һадисәләрин мәгсәд вә идејасы мәһз бу рич'әтләр васитәсилә ачылыр, мүәјјән олунур.

Низами лирик рич'әтә илк бөјүк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ндә даһа чох мүрачиәт етмишдир. Бу лирик рич'әтләри шаир әсасән һекајәләрин ахырында верир. Дүздүр, бә'зи һекајәләр бир вә ја ики бејтлик үмуми мүлаһизәләрлә тамамланыр ки, онлары лирик рич'әт адландырмаг олмаз. Бунлар даһа чох тәмсилләрдәки аталар сөзләринә охшар үмумиләшдирмәләри хатырладыр. Анчаг бир чох һекајәләрдән сонра үмуми мүчәррәд мүһакимәләр дејил, кәскин ичтимаи, әхлаги ше'р парчалары верилир ки, бунлар әсил лирик рич'әтләрдир. «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндән сонра верилән кичик парча буна мисал ола биләр. Шаир епик һиссәдә Султан Сәнчәрин гарыја, онун шикајәтләринә е'тина етмәдијини, өзүнүн түркләрин әлиндә һәлак олдуғуну јаздыгдан сонра лирик рич'әтә кечир вә өз дәврү, дөврүнүн шаһлары вә дарғалары һаггында јазыр:

داد درین دور بر انداخته است
در پر سیمرغ وطن ساخته است
شرم درین طارم ازرق نماند
آب درین خاک معلق نماند
خیز نظامی زحد افزون گری
بر دل خوناب شده خون گری[23]

Бу дөврдә әдаләт арадан галхмыш,
Симургун ганадында вәтән салмышдыр.
Бу мави көјләрдә һәја галмамышдыр,
Бу асылы торпагда су галмамышдыр.
Галх Низами, бачардыгча ағла,
Гана дөнмүш үрәкләрә ганлы јаш төк.

23 Н и з а м и. Мәхзәнул-әсрар, елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 114.

Бу, үмуми мүчәррәд мүһакимә дејил, мүстәгил бир әсәр тә'сири бағышлајан лирик рич'әтдир. Шаир бу кичик парча васитәсилә өз дөврүнә мүнасибәтини ифадә едир, «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндә көстәриләнләри мүасирләшдирир, бу чүр әдаләтсизликләрин өз дөврүндә дә баш вердијини көстәрир. Низами бу јолла мүасири олдуғу һөкмдарлара тә'сир етмәк, онлара ибрәт дәрси вермәк истәмишдир.

Јахуд «Һиндли мөбидин һекајәси»ни алаг. Әсәрин һекајә һиссәсиндә шаир көстәрир ки, куја һиндли бир мөбид бир күн бағчаја кедир, күлләрин, чичәкләрин чәлалына тамаша едир. Бир нечә ајдан сонра јенә һәмин бағчаја кәлән мөбид әввәлки күл-чичәкдән әсәр көрмүр. Мөбид бу ики мәнзәрәни мүгајисә едәрәк һәјатын сирләринә вагиф олур. Бурада шаир рич'әтә кечир, үзүнү өз дөврүнүн адамларына тутараг јазыр:

ای که مسلمانی و گبریت نیست
چشمهٔ و قطرهٔ ابریت نیست
کمتر از آن موبد هند و مباش
ترك جهان گوو جهان گومباش
چند چو گل خیره سری ساختن
سر بکلاه و کمر افراختن[24]

Еј ады мүсәлман, кәбрчә јохсан,
Чешмәсән, бир булуд дамчысы да јохундур!
О һиндли мөбиддән әскик олма!
Дүнјаны тәрк елә, «дүнја» дејән олма!
Нә гәдәр күл кими ағылсызлыг едәчәксән!?
Нә гәдәр өзүнү папаг вә кәмәрлә бәзәјәчәксән!?

Бу лирик рич'әтдә шаир биринчи нөвбәдә өз зәманәсинин дүнјапәрәст адамларыны ифша едир, адыны мүсәлман гојуб, дүнјадан дөрдәлли јапышан, бир овуч торпагдан, јахуд дашдан, дәмирдән өтрү ганлар төкән, евләр виран гојан, өлкәләр талајан, өз гијмәтли кејимләри илә фәхр едән зәманә адамларыны тәнгид едир, онлары хејирли ишләр архасынча кетмәјә чағырыр.

[24] Низами. Мәхзәнүл-әсрар, елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 168.

«Сирләр хәзинәси»ндәки башга рич'әтләрдә дә шаирин һуманист фикирләри әкс олунмушдур, шаир бу рич'әтләрдә өз дөврүндә әдаләт, инсанлыг олмадығындан шикајәтләнир, инсанлары һәјатын мә'насыны баша дүшмәјә, өмрү вар-дөвләт јығмаға, башгаларына зүлм етмәјә вә саирә бу кими ишләрә дејил, хејирхаһ әмәлләрә сәрф етмәјә, шад јашамаға чағырыр.

Низами о бири әсәрләриндә дә лирик рич'әтләрә мүәјјән јер вермишдир. Кениш епик лөвһәләр арасында арабыра шаирин өз дөврү һаггында ирәли сүрдүјү фикир вә дујғулар Низами поемаларына хүсуси бир көзәллик вә ичтимаи кәскинлик верир. Бөјүк шаир Хосровун өз атасы Һүрмүз тәрәфиндән чәзаландырылмасы һадисәсини данышыб гуртарандан сонра бирдән-бирә мөвзудан ајрылыр, сөзү өз дөврүндәки һаким гүввәләрин үзәринә кәтирир, Һүрмүз дөврүндәки әдаләт вә инсафдан өз зәманәсиндә әсәр олмадығыны јазыр:

سیاست بین که میکردند از این پیش
نه با بیگانه با در دانهٔ خویش
کجا آن عدل و آن انصاف سازی
که با فرزند از اینسان رفت بازی
کنون گر خون صد مسکین بریزد
زبند یك قراضه بر نه خیزد
جهان ز آتش پرستی شد چنان گرم
که بادا زین مسلمانی ترا شرم
مسلمانیم ما او گبر نام است
گر آن گبری مسلمانی کدام است[25]

Бундан габаг гыраға дејил,
Өз дүрданәсинә гаршы едилән сијасәтә бах!
Һаны о әдаләт, о инсафлылыг!?
Ки өвладын башына белә ојун кәлди!
Инди јүз јохсулун ганы төкүлсә дә,

[25] Низами. «Хосров вә Ширин», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 83.

Кимсə бир гара пулундан да кечмəз.
Дүнја атəшпəрəстликдəн елə исти олду,
(Jə'ни əдалəт вə инсафдан исинди)
Сəнə бу мүсəлманлыг ар олсун!
Биз мүсəлманыг, онун ады исə кəбрдир,
Əкəр о кəбрликдирсə, мүсəлманлыг нəдир?

Бу кичик ше'р парчасы илə шаир Һүрмүзүн Хосрову чəзаландырмасы һадисəсини мүасирлəшдирир, əсəриндə јаратдығы алəмлə өз мүһитини гаршылашдырыр. Əлбəттə, Һүрмүзүн Хосрову чəзаландырмасы тарихи һəгигəт дејил, шаирин идеалыдыр. Шаир өз дөврүндəки əдалəтсизлик, өзбашыналыг, инсафсызлыглара гаршы һəмин идеалы јаратмыш вə бу идеалдан истифадə едəрəк өз мүһитини кəскин гамчыламышдыр. Ислам алəминдə белə бир сəһв мүлаһизə вар ки, куја инсафлылыг, əдалəт, јыхылана көмəк етмəк, башгасыны инчитмəмəк анчаг мүсəлмана хас бир хүсусијјəтдир. Һəтта бу күн белə ишлəнəн «мүсəлман дејилсəнми, нијə јыхылана көмəк етмирсəн...» вə с. бу кими ифадəлəр һəмин мүлаһизəдəн кəлир. Низами məһз бу мүлаһизəни нəзəрдə тутараг «бу мүсəлманлығынла утан», «əкəр о кəбрликдирсə, мүсəлманлыг һансыдыр» дејир. Низами бу көзəл лирик парчаны давам етдирмир, «нəсиһəт верəн гушун сəси хоша кəлмəз» дејə бу лирик рич'əтдəн јенə мөвзу үстүнə гајыдыр.

Јахуд шаирин шаһлардан узаг олмаг һаггында јаздығы бир лирик рич'əтə нəзəр салаг. Бөјүк сəнəткар ме'мар Симнарын фачиəсини данышдыгдан сонра Низами истəр-истəмəз лирик рич'əтə кечир вə билавасите өз дөврүндə шаһ сарајларында јашајан сəнəткарларын, о чүмлəдəн шаирлəрин фачиəли һəјатыны нəзəрдə тутараг јазыр:

پادشه آتش است کز نورش
ایمن آن شد که بیند از دورش
و آتش آن گلبن است کو گه‌بار
در برابر گل است و در برخار
پادشه همچو تاك انگور است
در نپیچد در آن کزودور است

وانك پیچد دروبصد یاری
بیخ و بارش کند بصد خواری[26]

Падшаһ атəшдир, онун одундан,
Анчаг узагдан бахан тəһлүкəсиз олур,
Һəмин атəш о күл ағачдыр ки, онун бары
Узагда күл олур, јахында тикан,
Падшаһ ејнилə мејнə ағачына бəнзəјир,
Һəр кəс ки ондан узагдыр, она сармашмаз,
Јүз достлугла һəр нəјə сармашса,
Јүз əзабла онун көк вə мејвəсини məһв едəр.

Бу сəтирлəрдə орта əсрлəрдə сарајларда боғулан исте'дадларын фачиəси экс олунмушдур. Мəс'уд Сə'д Салманын, Əнвəринин, Фəлəки Ширванинин, Хагани вə башгаларынын сарајдакы фачиəли һəјаты Низамијə јахшы мə'лум иди. Она көрəдир ки, Низами бу фикри «Искəндəрнамə»дəки, «Лејли вə Мəчнун»дакы бир сыра башга рич'əтлəриндə тəкрар етмиш, һəтта «Лејли вə Мəчнун» əсəринин мүгəддимəсиндəки сагинамə бөлмəсиндə бу мəсəлəјə ајрыча бир лирик парча һəср етмишдир.

Низами поемаларында гəһрəманларын өлүмү мүнасибəтилə верилəн лирик рич'əтлəр дə диггəти чəлб едир. Шаир Мəһинбану, Фəрһад, Бəһрам Чубин, Хосров, Ширин, Лејли, Искəндəр вə башга гəһрəманларынын өлүмү мүнасибəтилə узун-узады лирик рич'əтлəр верир. Бə'зəн јүз бејтдəн артыг олан бу чүр рич'əтлəрдə шаир дүнјанын вəфасызлығындан шикајəтлəнир, дүнјада ачы илə ширинин, сојуг илə истинин, күл илə тиканын һəмишə бир јердə олмасындан, чəрхин бирини ағладыб, бирини күлдүрмəсиндəн, ахыр күндə һеч кəсə аман вермəмəсиндəн вə саирəдəн данышыр, дүнјаны гыврылыб јатмыш əф'ијə бəнзəдир, инсанлары бу əф'ијə бағланмамаға, хејирхаһ əмəллəр архасынча кетмəјə, дүнјанын гəмини чəкмəјиб шад јашамаға чағырыр.

Бə'зи һалларда Низаминин лирик рич'əтлəри һəчм е'тибарилə чох гысалыр, шаир бир сəһифəдə демəк мүмкүн олан бир фикри бир бејт вə ја бирчə мисра илə ифадə едир. Мəсəлəн, шаир «Лејли вə Мəчнун» əсəриндə гејд

[26] نظامی گنجهٔ، هفت‌پیکر، بسعیِ و اهتمام و تصحیح ه. ریتروژ. ریپکا، استانبول، ۱۹۳٤، ص: ٤٧.

едир ки, Лејлинин өлүмүнү ешидән гәлби сыныг Гејс ачы-ачы ағлады. Буну дејәркән шаир санки өзүнү сахлаја билмәјиб јазыр:

بی گریهٔ تلخ در جهان کیست؟![27]

Бу дүнјада ачы-ачы ағламајан кимдир?!

Бу бирҹә мисра илә дејилмиш фикрин бәдии күчүнү бир-ики ҹүмлә илә ифадә етмәк гејри-мүмкүндүр. Шаир гәмли бир әфсанә данышыр, онун гәһрәманлары көз јашлары ахыдыр, дәрддән, гәмдән арзусу көзүндә һәлак олур. Будур, оғлунун дәли олмасындан кечә-күндүз көз јашы төкүб кор олан, ахырда да өвлад дағы илә торпаглара көмүлән ата-ана! Будур, амансыз адәт-ән'әнәләрин мәнкәнәсиндә сыхылан, дәрдини демәјә бир адам тапмајан, далдада ачы көз јашлары төкүб үздә күлән, әринин өлүмүнү бәһанә едиб ачы талејинә ағлајан Лејли! Будур, сәһралары көз јашлары илә суваран Мәҹнун! Бүтүн бунлара бир мисра јекун вурур—кимдир бу дүнјада ачы көз јашлары төкмәјән?! Демәк, зәманә, мүһит—һамы көз јашы төкүр, демәк, лејлиләрин, мәҹнунларын, намурад ата-аналарын төкдүјү көз јашлары зәманәнин, мүһитин көз јашларыдыр. Бирҹә мисралыг риҹ'әтдән чыхан нәтиҹә будур. Шаир әсәрини белә јекунлашдырыр.

Низами «Једди көзәл» әсәриндә Бәһрамкурун ова кетмәси, чаван курлары овламајыб дағлајараг бурахмасындан данышаркән јенә дә узаг әфсанәләрдән ајрылараг јашадығы мүһитә гајыдыр вә јазыр:

در چنین گورخانه موری نیست
که برو داغ دست زوری نیست[28]

Бу мәзарда елә бир гарышга да јохдур ки,
Онун үзәриндә зоракылыг әлинин дағы олмасын.

Бу бирҹә бејтлә шаир өз зәманәсиндә зоракылығын, зүлмүн һаким олдуғуну чох көзәл ифадә етмишдир.

* * *

[27] Низами. «Лејли вә Мәҹнун», Теһран, 1317, сәһ. 254.
[28] Низами. «Һәфт пејкәр», Истамбул, 1934, сәһ. 54.

Низами «Хәмсә»синдәки лирик үнсүрләрдән бир гисми дә мүхтәлиф тәсвирләрдир. Бу тәсвирләр ичәрисиндә тәбиәт тәсвирләри хүсусилә диггәти ҹәлб едир. Бу тәсвирләрдә Азәрбајҹан торпағынын күлли-чичәкли чөлләри, јамјашыл дағлары, бәрәкәтли чөлләри тәрәннүм олунмушдур. «Хосров вә Ширин»дә Ширинин овлагларынын, «Лејли вә Мәҹнун»да баһар вә хәзанын, «Једди көзәл»дә баһарын, «Искәндәрнамә»дә бүтүн фәсилләрин тәсвирини верән һиссәләр буна мисал ола биләр. Өз биткинлији, бүтөвлүјү, форма вә мәзмун ҹәһәтдән тамлығы е'тибарилә мүстәгил лирик әсәрләр олан бу тәбиәт нәғмәләри ејни заманда поеманын үмуми пафосу илә бағлы олуб, онларын бәдии тә'сир күчүнү даһа да артырыр. Бу парчалар әсәрдәки һадисәләрлә билаваситә әлагәдар олмаса да, онлар шаирин әсәринә хүсуси көзәллик верән васитәләрдәндир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тәбиәт тәсвири Низамијә гәдәр дә Јахын Шәрг әдәбијјатында чох гүввәтли олмушдур, о ҹүмләдән фарс дилли ше'рдә тәбиәт тәсвири ән чох јајылмыш мөвзулардан иди. Мәсәлән, Рудәкинин, Дәгигинин, Қәсаинин, Үнсүринин, Фәррухинин вә хүсусилә Мәнучеһринин әсәрләриндә тәбиәтин көзәл лөвһәләри јарадылмыш, онун көзәлликләри бөјүк бир сәнәткарлыгла тәрәннүм олунмушдур. Азәрбајҹан шаирләриндән Гәтран Тәбризинин, Хаганинин, Фәләкинин, Мүҹирәддин вә башгаларынын да әсәрләриндә көзәл тәбиәт тәсвирләри вардыр. Лакин Низамијә гәдәрки ше'рдә тәбиәт тәсвири, јахуд тәбиәт тәрәннүмү әсасән мәдһијјәгәсидәләрин кириш һиссәләриндә верилдијиндән онларда сарајын зөвгү вә тәләби өзүнү көстәрирди, она көрә дә бу тәсвирләр чох вахт мүҹәррәд сәҹијјә дашыјыр, гуру ибарәләрдән ибарәт олурду. Низаминин тәбиәт тәсвирләри өзүндән әввәлки ән'әнәләри мүәјјән дәрәҹә давам етдирсә дә, бу тәсвирләр өзү дә Низамијә мәхсус бир сәҹијјә дашыјыр. Мәддаһ шаирләрдән фәргли олараг Низами тәбиәт тәсвириндән анҹаг лазым олдуғу јердә истифадә едир. Бу тәсвирләрдә һәмишә дујан вә дүшүнән инсан гәлбинин һәрарәти дујулур.

Низами поемаларындакы тәбиәт тәсвирләри әсәрдәки һадисәләрлә билаваситә әлагәдар олмаса да, баш верән

һадисәләрин бојаларыны ја даһа да түндләшдирир, ја да онунла тәзад тәшкил едәрәк үмумијјәтлә һәр ики һалда әсәрин бәдии тә'сир гүввәсини даһа артырыр, һәтта диггәтлә јанашдыгда көрмәк олур ки, ону јени шәкилдә мә'наландырыр. Будур, Хосровла Ширин көзәл Азәрбајчан дағларыны кәзмәјә чыхмышлар, баһар фәслидир, күлләр, чичәкләр көзәлликдә бәһсә киришмишләр, онлар пәрдә архасындан чыхмыш гызлар кими гөнчәдән кәнара чыхмыш, утандыгларындан јанаглары гызармышдыр. Бүлбүлүн, турачын нәғмәси үрәкләрә од салыр:

نوای بلبل و آوای دراج
شکیب عاشقان را داد تاراج
چنین فصلی بدین عاشق نوازی
خطا باشد خطابی عشقبازی[29]

Бүлбүлүн нәғмәси, турачын сәси,
Ашигләрин сәбрини тарач едирди.
Белә бир фәсилдә, белә бир ашигләри охшајан дәмдә
Ешглә мәшғул олмамаг хәтадыр, хәта!

Бундан сонра шаир ики севкилинин нә гәдәр сонсуз севинч вә фәрәһлә ов етмәләри, мәчлис гурмаларындан бәһс едир. Демәк, тәбиәт баһар фәсли олдуғундан севинир, күлүр, инсанларын руһуну охшајыр, ики севкили дә узун ајрылыгдан сонра инди бир-биринә говушмуш, тәбиәтин көзәл гојнунда бирликдә ова чыхмышлар. Тәбиәтин севинчи онларын севинчини даһа да артырыр. Бу ики севинч һисси бирләшәрәк охучуја да дәрин тә'сир едир, онун гәлбиндә севинчли дујғулар ојадыр. Бурада ајрыча лирик бир әсәр кими чилаланмыш тәбиәт тәсвири чох мәһарәтлә әсәрдәки һадисәләрлә бирләшмишдир. Јахуд хәзанын тәсвирини верән лирик лөвһәләр «Лејли вә Мәчнун»да Лејлинин, «Искәндәрнамә»дә исә Искәндәрин өлүмү илә нә гәдәр сәнәткарлыгла әлагәләндирилмишдир. Низами Лејлинин өлүмүнү нағыл етмәздән әввәл хәзан дөврүнүн һүзнлү бир мәнзәрәсини верир:

شرط است که وقت برگ ریزان
خونابه شود ز برگ ریزان

[29] Низами. «Хосров вә Ширин», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 229.

خونی که بود درون هر شاخ
بیرون چکد از مسام سوراخ
قارورهٔ آب سرد گردد
رخسارهٔ باغ زرد گردد
شاخ آبلهٔ هلاك یابد
زر جوید برك و خاک یابد
نرگس بجمازه بر نهد رخت
شمشاد در افتد از سر تخت
سیمای سمن شکست گیرد
گل نامهٔ غم بدست گیرد
سیب از زنخ بد ان نگونی
بر نار زنخ زنان که چونی[30]

Ғајдадыр јарпаглар төкүлән заман,
Торпаглардан ган төкүләр.
Будагларын ичиндәки ган
Чат-чат олмуш габыглардан бајыра сызар.
Су габлары сојујар,
Бағын чөһрәси саралар.
Будағы өлүм чичәји һәдәләјәр,
Гызыл ахтарыб, јухуја далар.
Нәркиз јүкүнү дәвәјә чатар,
Шүмшад тахт үстүндән дүшәр.
Јасәмәнин көркәми сынар
Күл гәм мәктубуну әлинә алар...
Алма о чөкәк бухағыны
Нарын бухағына сүртәр ки «нечәсән?»...

Мүәјјән дәрәчә ихтисарла верилмиш бу көзәл ше'р парчасы көрүндүјү кими, ајрылыгда өзү мүстәгил лирик бир әсәрдир. Бу чәһәтдән о Пушкинин мәшһур «Пајыз» ше'ри илә мүгајисә едилә биләр. Бурада хәзан чох һәјати чизкиләрлә, һәтта демәк олар ки, реалистчәсинә тәсвир олунмушдур. Будур, чанлы инсан кими бағларын чөһрәси саралмыш, сулар сојумуш, көзәл алмалар јанагларыны нара сүртәрәк «нечәсән?» дејирләр. Məһз белә

[30] Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317, сәһ. 248.

бир вахтда Лејли вәфат едир. Шаир хәзан дөврүнүн кәдәрли әһвал-руһијјәси илә накам мәһәббәтин гурбаны олан Лејлинин вәфатыны әлагәләндирәрәк јазыр:

در معرکهٔ چنین خزانی
شد زخم رسیده گلستانی
لیلی ز سریر سر بلندی
افتاده بچاه در مندی
شد چشم زده بهار باغش
زد باد طپانچه بر چراغش[31]

Белә бир хәзан чағында
Күлүстана јара вурулду.
Лејли башыучалыг тахтындан
Дәрдлилик гујусуна дүшдү.
Бағынын баһарына көз дәјди.
Күләк чырағына бир силлә вуруб сөндүрдү.

Беләликлә, накам бир инсанын өлүмү илә хәзан мәнзәрәси әлагәләндирилмиш вә бу ики кәдәрли мәнзәрә бирләшәрәк бојалары даһа да түндләшдирмиш, бу фачиәли өлүмүн тә'сирини даһа да артырмышдыр. Мараглыдыр ки, Низами Искәндәрин вәфатыны тәсвир едәндә дә хәзанын һүзнлү тәрәннүмүндән истифадә едир, инсан өмрүнүн хәзан дөврү илә тәбиәтин хәзан дөврүнү мүгајисә едәрәк буна фәлсәфи бир мә'на верир[32]. Лакин мә'лумдур ки, һәјатда тәбиәт һәмишә инсанын севинч вә кәдәри илә һәмаһәнк олмур. Бөјүк һәјат һәгигәтләринин ајнасы олан Низами әсәрләриндә дә беләдир. Шаир бә'зән тәбиәтлә өз гәһрәманынын әһвал-руһијјәсини тәбиәтин әһвалы илә тәзадда көтүрүр. Лејлинин баһар чағы өз гәбиләсинин гызлары илә кәзмәјә чыхдығыны тәсвир едән һиссә буна мисал ола биләр. Шаир әввәлчә баһар фәслини, онун күл-чичәкләрини, турач вә кәкликләрини тәрәннүм едир. Сонра белә бир вахтда Лејлинин кәзмәјә чыхдығыны, рәфигәләриндән ајрылараг бир тәрәфдә ағладығыны көстәрир. Бүтүн аләм севиндији һалда, шаи-

[31] Низами. «Лејли вә Мәчнун», Теһран, 1317, сәһ. 249.
[32] Низами. «Игбалнамә», елми-тәнгиди мәти, Бакы, 1947, сәһ. 190—191.

рин гәһрәманы ағлајыр. Тәбиәтлә гәһрәман арасындакы бу тәзад јенә данышылан һадисәләрин тә'сир гүввәсини артырыр. Тәбиәтин баһар чағы белә шән, севинчли мәнзәрәси фонунда өмрүнүн баһар чағында олан Лејлинин кәдәри, онун көз јашлары төкмәси даһа габарыг һисс олунур вә охучуја даһа артыг тә'сир едир. Лејли билдијимиз кими, әсасән бүтүн әсәр боју ағлајыр, кәдәрләнир, лакин күлән, севинән тәбиәтин гојнунда бир кушәјә чәкилиб ағлајан Лејлинин кәдәри даһа тә'сирлидир. Демәк, ајрыча бир лирик нәғмә олан бу тәбиәт тәрәннүмү бураја Лејлинин кәдәрини даһа габарыг нәзәрә чатдырмаг үчүн дахил едилмишдир.

Низами тәбиәт тәсвириндән бә'зән данышдығы һадисәләрин тә'сирини артырмаг үчүн дејил, өзүнүн бу вә ја башга бир фикрини ифадә етмәк үчүн истифадә едир. Јухарыда һаггында данышылан «Бәрдәнин тәсвири» вә «Сирләр хәзинәси»ндәки «Һиндли мөбидин һекајәси»ндә верилән тәсвир буна мисал ола биләр. Шаир тәсвир едир ки, бир күн һиндли бир мөбид бағчаны сејр едир. Баһар олдуғундан мүхтәлиф күлләр, чичәкләр бағчаны рәнкбәрәнк етмишләр. Шаир хәсис чүмләләрлә баһар чағы бағчанын көзәл вә тамамилә јени бир тәсвирини верир. Һиндли мөбид бир нечә ајдан сонра һәмин бағчаја кәлир, күлләрдән, чичәкләрдән әсәр көрмүр. Инди бүлбүлүн јерини гарғалар, күлләрин јерини тиканлар тутмушдур. Бу ики мәнзәрәни мүгајисә едән һиндли мөбид белә фәлсәфи бир нәтичәјә кәлир ки, торпагдан вә судан баш галдыран һәр шеј мәһв олмаға мәһкумдур[33]. Беләликлә, шаир тәбиәт тәсвири васитәсилә инсанлара ибрәт дәрси верир, онлары дүнјапәрәстликдән узаглашмаға, хејирли ишләрлә мәшғул олмаға чағырыр.

Үмумијјәтлә, Низами әсәрләриндә тәсвирләр аздыр, бу аз тәсвирләрин өзү дә әсәрә садәчә тәсвир хатиринә дахил едилмәјиб, һәр һансы бир фикрин даһа габарыг ифадәси, јахуд билавасито һәр һансы бир идејанын даһа образлы шәкилдә ифадәси үчүн дахил едилмишдир. Низаминин тәбиәт тәсвирләри реалист олмагла бәрабәр әла-

[33] Низами. Мәхзәнүл-әсрар, елми-тәнгиди мәти, Бакы, 1960, сәһ. 166—168.

гәдар олдуғу һадисә вә ја фикрә ујғун шәкилдә верилир. Низаминин тәсвирләриндә тәбиәтлә инсан һәмишә әлагәдар көстәрилир.

* * *

Низами «Хәмсә»синдәки лирик үнсүрләр вә лирик рич'әтләр анчаг бунлардан ибарәт дејилдир. Шаирин поемаларыны охудугча бир сыра јени-јени лирик үнсүрләрә, ајрыча лирик әсәрләрә бәрабәр чохлу парчалара раст кәлирик. Мәсәлән, поемалардакы сурәтләрин диалог вә монологлары буна парлаг мисал ола биләр. Бу диалог вә монологлар өз лирик сәчијјәси е'тибарилә шаирин өз лирик рич'әтләриндән вә башга лирик парчалардан әсла кери галмыр. Шаир чох вахт өз һисс вә арзуларыны гәһрәманларынын дили илә дедији лирик парчаларда ифадә едир. Низами өз гәһрәманларыны чох вахт мүтәрәгги арзу вә идеалларын рупоруна чевирир.

Будур, Бәһрам Чубинин өлүмүнү ешидән Хосров һәјат, өлүм, инсанлыг һаггында дүшүнүр, онун бу дүшүнчәләри 60 бејтдән артыгдыр, лакин Хосровун дили илә верилән бу дүшүнчәләр, үмумијјәтлә, инсанлығын арзулары шаирин дә дүшүнчәләридир. Хосровун дили илә һуманист шаир билдирир ки, бир Бәһрамкур кетдисә, кәл бу торпагда јүзләрлә бәһрамларын гәбринә тамаша ет. Һеч кәсә зүлм етмә, һеч кәсин чөрәјинә көз тикмә, өз ишинә көрә өјүн, мәғрурлуг етмә, көһнә адәт-ән'әнәләри тапдалама! Инсанларда ејиб ахтарма, ајна дејилсән ки, ејиб ахтарырсан. Сән гарғанын көзүнә бах, товузун ајағына јох. Хүсусилә шаир шаһлары ситәмдән әл чәкмәјә, әдаләтли олмаға чағырараг јазыр:

ستم در مذهب دولت روا نیست
که دولت با ستمکار آشنا نیست
هر آن کو کشت تخمی کشته بر داد
نه من گفتم که دانه زو خبر داد[34]

[34] «Хосров вә Ширин», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 325—326.

Дөвләт мәзһәбиндә ситәм рәва дејил,
Ситәмкарла дөвләт ашина олмаз.
Ким нә әксә, ону бичәр,
Мән демирәм, тохум өзү буну хәбәр верир.

Ширинин Шапур васитәсилә Хосрова көндәрдији 162 бејтлик сифариш (пејғам), Ширинлә Хосровун мүхтәлиф вәзијјәтләрдәки узун-узады сөһбәтләри өз сәчијјәләри е'тибарилә ашиганә, ичтимаи-фәлсәфи лирика нүмунәләри олуб, даһа чох шаирин арзу вә истәкләрини ифадә едир. «Једди көзәл» әсәриндә Бәһрамын өз әмирләрини мәзәммәт етмәси, әмирләрин она чавабы исә сарај әдәбијјаты руһунда олуб, јенә дә лирик сәчијјә дашыјыр. Јахуд зәнчиләр үзәриндә гәләбәдән сонра Искәндәрин дүшүнчәләри јенә дә шаирин төкүлән наһаг ганлара гаршы е'тиразы, ичтимаи дүшүнчәләридир... Поемалардакы сурәтләрин дили илә ифадә едилмиш бу чүр лирик парчалар «Хәмсә»дә онларча вә јүзләрчәдир.

Ајры-ајры поемаларда мүәјјән һадисәләрә кечмәздән әввәл бир сыра кичик парчалар верилир. «Искәндәрнамә»дә бу чүр парчалары сагинамә вә мүғәннинамәләр әвәз едирсә, «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл» әсәрләриндә бунлар ахшамын дүшмәсини, сәһәрин ачылмасыны, күнәшин чыхмасыны тәсвир едән мүхтәлиф мөвзулара һәср олунмуш кичик парчалардан ибарәтдир. Мәсәлән, «Хосровун Мәһинбануја Ширинин һалындан хәбәр вермәси» фәсли белә башлајыр:

خوشا ملکا که ملك زندگانی است
بهار وزاکه آن روز جوانی است
نه هست از زندگی خوشتر شماری
نه از روز جوانی روزگاری[35]

Һәјат мүлкү нә көзәл мүлкдүр!
Чаванлыг күнләри нә көзәл күнләрдир!
Нә һәјатдан көзәл бир шеј вар,
Нә дә чаванлыг күнләриндән көзәл бир девран!

Бурадакы илк дөрд мисра көзәл лирик бир ше'р тә'сири бағышлајыр. Азәрбајчан бајатыларыны, еләчә дә

[35] Низами. «Хосров вә Ширин», елми-тәнгиди мәтн, Бакы, 1960, сәһ. 186.

рүбаиләри хатырладан бу миниатүр—ше'р әсас һадисәләрә кечмәк үчүн бир «кириш» ролуну ојнајыр. Лакин бу чүр лирик парчалар шаирин илк дөрд әсәриндә һәлә систем шәклиндә дејилдир. Мәһз «Искәндәрнамә»дәки сагинамә вә мүгәннинамәләри бу лирик үнсүрләрин системләшмәси кими гәбул етмәк лазымдыр.

Үмумијјәтлә, бу дејиләнләрә әсасән ајдын олур ки, Низами тәкчә әлдә олан лирик әсәрләринә көрә дејил, ејни заманда «Хәмсә»дәки лирик үнсүрләр вә лирик рич'әтләринә көрә дә классик Азәрбајчан, еләчә дә Шәрг вә дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк лирикләри илә бир сырада дурур.

IV фәсил

НИЗАМИ ЛИРИКАСЫНЫН ӨЗҮНДӘН СОНРАКЫ ЈАХЫН ШӘРГ ӘДӘБИЈЈАТЫНА ТӘ'СИРИ ЈАХУД НИЗАМИНИН ЛИРИК ШЕ'РЛӘРИНӘ ЈАЗЫЛМЫШ ЧАВАБЛАР

Низаминин лирик әсәрләри «Хәмсә» гәдәр јајылмамыш, онун гәдәр истигамәтверичи рол ојнамамышдыр. Буна һеч бир сөз ола билмәз. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Низаминин лирик әсәрләри форма вә ја мәзмун чәһәтдән «Хәмсә»јә нисбәтән зәиф олмушдур. Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олду ки, Низами лирикасы һаггында белә бир һөкм вермәк гәтијјән доғру дејилдир, онун лирик әсәрләри дә Јахын Шәрг ше'ринин ән көзәл нүмунәләридир. Низами өз лирик јарадычылығы илә IX—X әсрләрдә һәлә рүшејм һалында олан, XI—XII әсрләрдә Насир Хосров, Сәнаи, Әнвәри, Хагани әсәрләриндә вә хүсусилә Хәјјам рүбаиләриндә өзүнүн ән парлаг ифадәсини тапан һуманист лириканы даһа да инкишаф етдирмиш вә бүллурлашдырмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Низамидән сонра јазыб јарадан бир чох көркәмли һуманист сәнәткарлар «Хәмсә» илә јанашы, Низами лирикасындан да өјрәнмиш, онун ајры-ајры лирик ше'рләриндән илһам алмыш, она чаваблар јазмышлар. Әлбәттә, бурада ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Низами лирикасынын өзүндән сонракы Азәрбајчан, Јахын Шәрг ше'ринә тә'сириндән данышаркән ајры-ајры сәнәткарларын әсәрләри илә Низами ше'рләри арасындакы идеја, мәзмун вә сәнәткарлыг сәсләшмәләринә әсасланмаг доғру дејилдир. Әввәлән, она көрә ки, мүх-

тәлиф сәсләшмәләр һәтта бир-бирини танымаjан, лакин тәхминән еjни ичтимаи шәраитдә јашаjан, еjни ән'әнәләр әсасында тәрбиjәләнән сәнәткарлар арасында һәмишә ола биләр. Икинчиси, мүәјјән әлагә олдуғуну билдирән сәсләшмәләр варса, бунлар «Хәмсә»нин тә'сири илә дә ола биләр, чүнки Низами лирикасында ирәли сүрүлән әсас идеја вә фикирләр «Хәмсә»дә дә вардыр. Буна көрә дә Низами лирикасынын өзүндән сонракы поезијаја тә'сириндән данышаркән биринчи нөвбәдә конкрет фактлара, даһа доғрусу ајры-ајры шаирләрин Низаминин лирик әсәрләринә јаздыглары мүхтәлиф чавабларa әсасланмаг лазым кәлир.

«Хәмсә» илә јанашы Низаминин лирик ше'рләр диванын да севә-севә охујан, онун ајры-ајры нүмунәләринә чаваблар јазан шаирләрдән бири суфи поезијасынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән һесаб олунан Чәлаләддин Румидир (1207-1273). Әслән түрк олан бу шаир мәшһур «Мәнсәви»дән әлавә, бир дә «Шәмс Тәбризи диваны» ады илә танынан бөјүк бир гәзәлләр мәчмуәсинин мүәллифидир. Һәмин мәчмуәдәки бир сыра ше'рләр көстәрир ки, Мөвләви Низами диванын севә-севә охујан шаирләрдән олмушдур. Мөвләви диванында Низами ше'рләринә чаваб олараг јазылмыш бир сыра гәзәлләр вардыр. Мәсәлән, о:

چه گوهری که کس را بکف بهای تو نیست
جهان چه دارد در کف که آن عطای تو نیست[1]

Нә көвһәрсән ки, һеч кәсин әлиндә сәнин гијмәтин јохдур,
Дүнјанын әлиндә нә вар ки, о сәнин бәхшишин олмасын.

мәтлә'ли гәзәлини бу сөзләрлә гуртарыр:

نظیر آن که نظامی بنظم میگوید:
جفا مکن که مرا طاقت جفای تو نیست[2]

[1] جلال الدین رومی، کلیات شمس یا دیوان کبیر.. در هشت جزو، با تصحیحات و هواشی بدیع الزمان فروزنفر، تهران، ۱۳۳۶-۱۳۴۰.

[2] Чәлаләддин Руми. Күллијате-Шәмс..., I һиссә, Теһран,1336, сәһ. 279-280.

Бу Низаминин о ше'ринә нәзирәдир ки, дејир:
«Чәфа етмә, мәним сәнин чәфана тагәтим јохдур».

Бу гәзәлдә Мөвләви тәрәфиндән илк мисрасы тәзмин олунан Низами ше'ри һәләлик мә'лум олмадығына көрә Низами ше'ри илә Мөвләви гәзәли арасында мүгајисә апармаг мүмкүн дејилдир.

Бурада мараглы бир факты да гејд етмәк лазымдыр. Јухарыда Мөвләвинин Низами адына јаздығы мисра ејнилә XI әсрин әввәлләриндә јазыб јаратмыш Фәррухи Систанинин (1037-чи илдә вәфат етмишдир) бир гәзәлиндә дә вардыр. Фәррухинин гәзәли дә һәмин вәзн, гафијә вә рәдифлә јазылмышдыр. Һәмин гәзәл бүтүнлүклә беләдир:

بحق آنکه مرا هیچ کس بجای تو نیست
جفا مکن که مرا طاقت جفای تو نیست
جفا چه باید کردن بر آن که در تن او
روان شیرین شیرین تر از هوای تو نیست
بنفشه مویا یك موی نیست بر تن من
که همچو برده دل من هوا نمای تو نیست
بجان تو و بمهر تو و بصحبت تو
که دیده بر کنم ار دیده در رضای تو نیست
ترا خوش است و ترا هر کسی بجای منست
مرا بتر که مرا هیچ کس بجای تو نیست[3]

Анд олсун! Һеч кәс мәним үчүн сәни әвәз едә билмәз,
Чәфа етмә, мәним сәнин чәфана тагәтим јохдур;
Бәдәниндәки ширин чаны сәнин ешгиндән ширин олмајан
Бир адама чәфа етмәк нә лазымдыр?!
Еј бәнөвшә сачлы! Бәдәнимдә бир түкүм белә јохдур ки,
Әлдән кетмиш үрәјим кими сәнин ешгинлә чырпынмасын.
Сәнин чанына, сәнин меһринә, сәнин сөһбәтинә анд олсун!
Әкәр сәнин истәјинлә олмаса, бәбәкләрими дә чыхарыб атарам.

[3] فرخی سیستانی، دیوان، بکوشش محمد دبیرسیاقی، تهران ۱۳۳۵ ص: ۴۳۳

Сәнин ишин јахшыдыр, сәнин үчүн һәр кәс мәни әвәз едә биләр,
Мәним һалым писдир ки, мәним үчүн һеч кәс сәни әвәз едә билмәз.

Бу мәсәләни нечә анламалы? Һазырда Низами диваны бүтүнлүклә әлдә олмадығындан бу һадисәни гәти шәкилдә ајдынлашдырмаг чәтиндир. Лакин јенә дә мүәјјән еһтималлар ирәли сүрмәк олар. Әввәлән, гејд етмәк лазымдыр ки, Низаминин беләбир ше'ри олдуғу шүбһәсиздир, бу ше'р Низами диванында да олмуш, Мөвләви дә она чаваб јазмышдыр. Икинчиси, чох күман ки, Низами өзү дә Мөвләвинин диггәтини чәлб едән һәмин намә'лум гәзәли Фәррухијә чаваб олараг јазмышдыр. Ола билсин ки, Низами мүстәгил олараг Фәррухи ше'риндән асылы олмадан, ејни рәдиф, вәзн, гафијә илә бир ше'р јаратмыш, орада көстәрилән мисраны ишләтмишдир. Нәһајәт, Фәррухи адына јазылан бу ше'рин Низамијә мәхсус олдуғуну да демәк олар.

Низаминин һәмин мисрасы илә әлагәдар бир мәсәләни дә гејд едәк. Белә ки, Мөвләвинин Низамијә чаваб олараг јаздығы гәзәлә дә XVII әср Азәрбајчан шаири Саиб Тәбризи чаваб јазмышдыр[4].

Мөвләвинин Низамијә чаваб олараг јаздығы ше'рләриндән бири дә онун:

عطارد مشتری باید متاع اسمانی را
مهی مریخ چشم ارزد چراغ آن جهانی را[5]

О асмани мәтаын мүштәриси кәрәк үтарид олсун!
О дүнјанын чырағы Мәррих көзлү бир аја дәјәр—

мәт'ләли гәзәлидир. Бу гәзәли Мөвләви Низаминин

جوانی بر سر کوچ است دریاب این جوانی را

мисрасы илә башлајан гәзәлинә чаваб олараг јазмышдыр. Буна шаир өзү мәгтә'дә ишарә едәрәк јазыр:

---

4 صائب تبریزی، کلیات، بکوشش امیر فیروز کوهی، چاپ دوم تهران ۱۳۳۶ ص: ۲۶۵.

5 Чәлаләддин Руми. Күллијјате-Шәмс..., I һиссә, сәһ. 41-42.

جواب آنکه میگوید: بزر نخریدهٔ جان را
که هند و قدر نشناسد متاع را یگانی را[6]

О кәсин чавабыдыр ки, дејир:

«Чанлы гызыл вериб алмамысан,
Оғру мүфтә малын гәдрини билмәз!»

Мөвләвинин тәзмин етдији бејт бүтүнлүклә беләдир.

بزر نخریدهٔ جان را از آن قدرش نمی دانی
که هند و قدر نشناسد متاع را یگانی را[7]

Чаны гызыл вериб алмамысан, она көрә гәдрини билмирсән,
Оғру мүфтә малын гәдрини билмиз.

Беләликлә, тәкчә јухарыдакы ики чаваб ше'рини нәзәрә алараг демәк олар ки, Мөвләви јарадычылығынын бүллурлашмасында Низами лирикасы мүһүм рол ојнамышдыр. Мөвләви Низаминин лирик ше'рләр диваныны дөнә-дөнә охумуш, онун форма вә мәзмун көзәлликләриндән өјрәнмишдир.

Низами лирикасынын тә'сири Азәрбајчан шаири Марағалы Әвһәдинин јарадычылығында да өзүнү ајдын көстәрир. Онун гәзәлләриндән Низами ше'рләринин әтри кәлир. Мәсәлән, Әвһәдинин:

گر برین صورت که هستی صرف خواهد شد جوانی
بی سخن برباد خواهی داد نقد زندگانی[8]

Әкәр бу вәзијјәтдә галсан, чаванлыг сәрф олуб кедәчәк,
Һәјатын нәгдини сөзсүз-сөһбәтсиз јелә верәчәксән.

бејти илә башлајан гәзәли өз идејасы, руһу, мүәјјән дәрәчәдә гафијәләри е'тибарилә Низаминин جوانی بر سر کوچ است دریاب این جوانی را[9] мисрасы илә баш-

---

6 Чәлаләддин Руми. Күллијјате-Шәмс..., I һиссә, сәһ. 41—42.

7 Низами. Дивани-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 263.

8 اوحدی مراغه‌یی، دیوان، باهتمام حمید سعادت، تهران ۱۳٤۰ ص: ۳۷۰-۳۷۲.

9 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 263.

лајан ше'рини хатырладыр. Һәр ики әсәр көнчлијин мә'насыны, гәдрини билмәјә чағырыр. Инсанлара өтәри һисслəрлә јашамагдан узаглашмағы мәсләһәт көрүр.

Әвһәди Низамини тәкрар етмәдән, онун фикирләрини јени шәкилдә ифадә едир, лакин онун өз бөјүк сәләфиндән тә'сирләндији дә ајдындыр. Онун бу ше'риндәки бир сыра ифадә вә фикирләр билавасите Низами ше'риндән кәлир.

چو نام او همی گوئی بنام خود قلم در کش
ورش دانسته زنهار خامش باش و دم در کش[10]

Инди ки, онун адыны дејирсән, өз адына гәләм чәк!
Ону танығандан сонра сус, хәјала дал —

мәт'ләли гәзәли дә ејни шәкилдә Низаминин

جهان تیره است و ره مشکل جنیبت را عنان در کش[11]

мисрасы илә башлајан гәзәлинин тә'сири илә јазылмышдыр. Әвһәдинин ше'риндә дә әсас мәсәлә дини догмаларын тәнгиди, фикир азадлығынын тәрәннүмүдүр.

Әвһәдинин ше'рләри ичәрисиндә билавасите Низами ше'рләринин тә'сири алтында јазылан, онун гафијә вә образларыны тәкрар едән ше'рләрдән бири дә онун:

آخر ای ماه پری پیکر که چون جانی مرا
در فراق خویشتن چندین چه رنجانی مرا[12]

Ахыр, еј пәри чамаллы ај, сән ки, мәним чанымсан!
Өз ајрылығынла мәни бу гәдәр нијә инчидирсән —

мәт'ләли гәзәлдир. Бу гәзәл истәр-истәмәз Низаминин از تو نتواند بریدن کس باسانی مرا мисрасы илә башлајан гәзәлини хатырладыр.

Әвһәдинин:

خسروم بالب شیرین بشکار آمده بود
از پی کشتن فرهاد بغار آمده بود[13]

---

10 Әвһәди. Диван, Теһран, 1340, сәһ. 181.
11 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 294—295.
12 Әвһәди. Диван, Теһран, 1340, сәһ. 9.
13 Јенә орада, сәһ. 92.

Хосровум ширин ләби илә ова чыхмышды!
Фәрһады өлдүрмәк үчүн мағараја кәлмишди —

мәтлә'ли гәзәли дә јенә Низаминин

دوش مه روی من از مشك نقاب آمده بود[14]

мисрасы илә башлајан гәзәлинин тә'сири илә јазылмышдыр. Һәр ики әсәр өз сүжет гурулушу вә идеја мәзмуну е'тибарилә бир-биринә јахын олмагла бәрабәр, ејни рәдиф вә вәзнлә јазылмышдыр. Анчаг Әвһәдинин Низами тә'сири илә јаздығы ше'рләр садәчә чаваб, нәзирә олмајыб бәдии чәһәтдән гүввәтли оријинал әсәрләрдир. Бу әсәрләр Әвһәдинин өз гәлбинин ифадәси, өз исте'дадынын мәһсулудур. Лакин о, өз бөјүк сәләфиндән бир устад, мүәллим кими өјрәнмишдир. Онун ше'рләрини чох охумағ, үрәкдән севмәк нәтичәсиндә өз гәлбинин дөјүнтүләрини онун кими, онун бә'зи сөз вә ифадәләрини ишләтмәклә ифадә етмишдир.

Низами лирикасындан тә'сирләнән шаирләрдән бири дә мәшһур Иран шаири Һафиз Ширазидир.

Һафиз Низами ше'ринин, о чүмләдән Низами лирикасынын ән гүввәтли пәрәстишкарларындан биридир. О, өз «Сагинамә»синдә бөјүк сәләфи һаггында белә јазыр:

زنظم نظامی که چرخ کهن
ندارد چو او هیچ زیبا سخن[15]

Гоча дүнја Низами ше'риндән
Көзәл һеч бир сөз танымыр.

Һафизин бу сөзләри Низами ше'ри һаггында дејилмиш фикирләрдән биридир. Дүздүр, бә'зи алимләр һәмин бејтин Һафизә аид олмасыны шүбһәли һесаб едирләр[16]. Лакин бу һеч дә Һафизин һәмин гәнаәтдә олдуғуну шүбһә алтына алмыр, чүнки Һафиз өзүнүн һәмин фикрини башга бир ше'рдә тәхминән ејнилә тәкрар едәрәк јазыр:

---

14 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 286.
15 حافظ شیرازی، دیوان بکوشش ح، پژمان، تهران ۱۳۱۸، ص: ۳۹۳
16 Һафиз. Диван, Теһран, 1318, сәһ. 390—393.

چو سلك در خوشاب است نظم کلك تو حافظ
که گاه لطف سبق میبرد ز نظم نظامی[17]

Һафиз, сәнин гәләминдән чыхан ше'рләр елә надир инчиләрдир ки,
Ләтафәтдә Низами ше'рини дә өтүр.

Бу бејтдә Һафизин фикри будур ки, Низами ше'ри ән јүксәк сәнәт нүмунәсидир, ләтафәтдә онун мисли-бәрабәри јохдур. Онун ше'рләринә бәрабәр әсәр јаратмаг һәр кәсә мүјәссәр дејил. Амма Һафиз һәрдәнбир ләтафәтдә ону өтмәси илә фәхр едир. Демәк, Һафиз Низами ше'рини өз әсәрләриндән үстүн һесаб едир, она бәрабәр бир сәнәткар танымыр, анчаг өзүнүн һәрдәнбир ону өтмәси илә фәхр едир. Бу, өз устады илә һәрдәнбир ајаглаша билән бир шакирдин фәхридир. Анчаг бу да шүбһәсизки, Һафиз Низами ше'ри ады алтында онун бүтүн әсәрләрини, хүсусилә «Хәмсә»ни нәзәрдә тутур.

Тәсадүфи дејилдир ки, Һафиз өзүнүн бир сыра гәзәлләриндә Низами «Хәмсә»синдән ајры-ајры мисралары тәзмин етмишдир. Лакин Һафизин гәзәлләриндән көрүнүр ки, о, Низаминин лирик әсәрләринә дә биканә галмамыш, онун әсәрләриндән өјрәнмиш, онун фикирләрини өз руһуна, дүнјакөрүшүнә ујғун шәкилдә давам етдирмишдир. Бә'зи гәзәлләрини Низами ше'рләринин тә'сири илә, она чаваб олараг јазмышдыр. О чүмләдән онун:

آن یار کزو خانهٔ ما جای پری بود
سر تا قدمش چون پری از عیب بری بود[18]

О јарын сајәсиндә евим пәриләр мәскәни олмушду.
О пәри кими башдан-ајаға ејибдән узаг иди—

мәтлә'ли гәзәли Низаминин[19]

عمری ز جهان قسمت من بی جگری بود[19]

мисрасы илә башлајан гәзәлини хатырладыр. Һәр ики ше'р рәдиф, гафијә, вәзн чәһәтдән ејни олмагдан әлавә, мәзмун, руһ чәһәтдән дә бир-биринә чох јахындыр.

[17] Һафиз. Диван, сәһ. 294.
[18] Бах: јенә орада сәһ. 142—143.
[19] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 287.

Һафизин Низамијә чаваб олараг јаздығы әсәрләр ичәрисиндә онун бир мүләммәси даһа чох диггәти чәлб едир. Бу,

از خون دل نوشتم نزد یك یار نامه
انی رایت دهرا من هجرك القیامه[20]

Үрәјимин ганы илә јара бир мәктуб јаздым,
Сәнин ајрылығындан дүнјада гијамәт көрмүшәм—

бејти илә башлајан мүләммә-гәзәлдир.

Һафиз диванынын нашири Һ. Пежманын фикринчә, бу мүләммә Сәнаијә чаваб олараг јазылмыш вә онун фикринчә, «Һәр кәс ки сынанмышы сынады, пешманлыгдан башга шеј көрмәди» мисрасыны Һафиз Сәнаидән көтүрмүшдүр[21]. Мәсәлә бурасындадыр ки, Һафизин чаваб јаздығы мүләммә һәм Сәнаинин адына јазылыр, һәм дә Низаминин. Сәнаи диванынын һәм көһнә, һәм дә јени нәшрләриндә бу ше'р вардыр[22], лакин онун нечәнчи әсрдә јазылмыш әлјазмасындан көтүрүлдүјү мә'лум дејилдир. Һалбуки һаггында данышылан мүләммә 1328-чи илдә јазылмыш бир чүнкдә Низами адына гејд олунур[23]. Һәмин чүнкдә верилән ше'рләрин В. Дәсткирди нәшри илә мүгајисәси дә көстәрир ки, орада верилән бүтүн ше'рләр, о чүмләдән дә һаггында бәһс едилән мүләммә Низаминин олуб, Низами диванынын ән гәдим вә мө'тәбәр әлјазмаларынын бириндән көтүрүлмүшдүр. Она көрә дә Һафизин дә бу ше'ри Низами диванындан охудуғуну вә Низамијә чаваб јаздығыны демәк лазым кәлир. Һәмин мүләммә бүтүнлүклә беләдир:

دی از بر نگارم ناگه رسید نامه
قالت: رای فوادی من هجرك القیامه
گفتم که عشق دل را باشد علامتی هم
قالت: دموع عینی لم تکف با لعلامه

[20] Һафиз. Диван, Теһран, 1318, сәһ. 269—270.
[21] Јенә орада, сәһ. 473.
[22] Сәнаи. Күллијјат, Бомбеј, 1328, сәһ. 109; Јенә дә онун. Диван, Теһран, 1336,сәһ. 534.
[23] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 326.

گفتا کجا خرامی؟ گفتم که مر سفر را
قالت: سفر صحیحا بالخیر و السلامه
گفتم وفامداری؟ گفتا که آزمودم
من جرب المجرب حلت به الندامه
گفتم و داع‌ناری؟ اندربرم نگیری
قالت: ترید وصلی سراً ولا کرامه
گفتا بگیر زلفم. گفتم ملامت آید
قالت: الست تدری عشقا ولا ملامه[24]

Дүнән бир мәктуб кәлди мәнә накаһ јардан
Деди: Гијамәт гопуб гәлбимдә интизардан.
Дедим: Үрәк ешгинин әламәти олурму?
Деди: Көз јашы верир хәбәр фыртыналардан.
Деди: Һара кедирсән? Сөјләдим: Сәфәрим вар.
Деди: Уғурлу олсун кен олсун хәталардан.
Дедим: Вәфалысанмы? Деди: Сынамышам мән.
Сынанмышы сынајан тез дүшәр е'тибардан.
Дедим: Видалашмырсан? Мәнлә гучаглашмырсан?
Деди: Сәнин Вүсалын хошдур бу видалардан.
Деди: Тут сачларымдан! Дедим: Тә'нә едәрләр.
Деди: Ешгин јолунда тә'нә нәдир кәнардан.

Низаминин мүләммәси суал-чаваб әсасында јазылмыш көзәл бир лөвһәдир. Бурада ифадәләр, сөзләр өз шухлуғу, поетиклији илә инсаны чәзб едир. Һафиз дә бу ше'рдәки көзәлликдән тә'сирләнәрәк она лајиг чаваб јазмышдыр. Һафиз өз сәләфинин ше'риндәки мәзмуну, бир сыра ифадәләри, һәтта бир мисраны, гафијә вә вәзни сахламагла бәрабәр көзәл бир инчи јаратмышдыр. Бурадакы сон бејтләр она һафизанә бир руһ вермишдир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, Һафиз Низами «Хәмсә»си илә јанашы, шаирин лирик ше'рләринә дә јахшы бәләд олмуш вә Низами ше'ри һаггында јүксәк фикир сөјләјәркән онун лирикасыны да нәзәрдә тутмушдур.

Низами лирикасындан өјрәнән гүдрәтли шаирләрдән бири дә Чамидир.

Дүздүр, Низами илә Чами арасындакы әдәби әлагәләрдән индијә гәдәр чох бәһс едилмишдир. Даһа доғрусу, Чаминин Низами ше'ри һаггында мүлаһизәләри, онун Низамидән тә'сирләнмәси, өз мәснәвиләрини онун тә'сири илә вә она чаваб олараг јазмасы вә с. бир сыра совет вә харичи өлкә алимләринин әсәрләриндән јахшы мә'лумдур. Лакин Чаминин Низами лирикасы илә әлагәси индијә гәдәр әдәбијјат тәдгигатчыларынын диггәтини чәлб етмәмиш вә бу саһәдә һеч бир иш көрүлмәмишдир.

Мә'лумдур ки, Чами өзүнүн «Нәфәһатүл-үнс» тәзкирәсиндә Низами лирикасы илә әлагәдар һеч бир сөз демир[25]. «Баһарыстан»да исә «Хәмсә»дән бәһс едир вә шаирин лирикасы һаггында М. Өвфинин сөзләрини тәкрар едәрәк јазыр ازو شعر کم روایت کرده‌اند сонра исә М. Өвфидә верилмиш бир гәзәли нүмунә көстәрир[26]. Лирик ше'рләр диванындакы бир гит'әдә исә Чами мүәјјән мүнасибәтлә Низаминин «Једди көзәл» поемасынын адыны чәкир[27].

Һәр бејтдә һәфт сөзүнү тәкрар етмәк кими бир гајда әсасында јазылан һәмин гит'әдә Чами өзүнүн једди бејтлик ше'рә, јә'ни гәзәлә даһа чох мејл етдијини билдирир вә өз гәзәлләрини мәзмун зәнкинлијинә көрә Низаминин «Једди көзәл» әсәринә бәнзәдир, даһа доғрусу, шаир өз ше'рләринин мәзмун чәһәтдән Низами ше'рләринә охшадығыны, она јахын олдуғуну демәк истәјир. Чами Низамијә чаваб олараг јаздығы поемаларда да анчаг шаирин епик әсәрләриндән бәһс едәрәк, онун шакирди олмагла фәхр етдијини билдирир. Бу фактлардан belə нәтичә чыхыр ки, Чами Низаминин лирик ше'рләр диванына көрмәмишдир.

Лакин Чаминин лирик ше'рләр диванынын нәзәрдән кечирилмәси чох мараглы нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Бурадакы бир сыра ше'рләрдән ајдын олур ки, Чами Низами диванына көрмүш, охумуш вә бир чох әсәрләрини онун тә'сири илә, даһа доғрусу, она чаваб олараг јазмышдыр. Мәсәлән, ашағыдакы бејтләрә нәзәр салаг:

---

24 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 326.

25 Әбдүррәһман Чами. Нәфәһатүл-үнс, Қалкүттә, 1259, сәһ. 708—710.

26 Әбдүррәһман Чами. Баһарыстан, Истамбул, 1311, сәһ. 85—86.

27 Бах: جامی کلیات، کانپور، ۱۹۰۰، ص: ۸۹۱

مرا پرسی که چونی چونم ای دوست
جگر پر درد و دل پر خونم ای دوست[28]

Мәни сорушурсан ки, нечәјәм, белөјәм, еј дост!
Чијәрим дәрдли, үрәјим долу гандыр, еј дост.

چگویم کز فراقت چونم ای دوست
جگر پر درد و دل پر خونم ای دوست[29]

Нә дејим ки, ајрылығындан нечәјәм, еј дост!
Чијәрим дәрдли, үрәјим долу гандыр, еј дост.

Көрүндүјү кими, бу бејтләр арасында чох кичик бир фәрг вардыр ки, ону нүсхә фәрги дә һесаб етмәк оларды. Лакин бу бејтләр ајры-ајры гәзәлләрин мәтләјидир. Һәм дә онлардан биринчисини Низами, икинчисини исә Чами јазмышдыр. Бурада тә'сир јахуд истифадә инкаредилмәздир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу гәзәлләр арасындакы јахынлыг сонракы бејтләрдә зәифләјир, бу илк бејтдән сонра һәр шаир өзүнә мәхсус бир тәрздә һалыны јара әрз едир. Бунун үчүн еjни гафијәли ашағыдакы бејтләри нәзәрдән кечирәк.

Низами јазыр:

بفریادم ز تو هر روز فریاد
از این فریاد روز افزونم ای دوست[30]

Фәрјад едирәм сәнин әлиндән һәр күн, фәрјад,
Бу һәр күн артан фәрјадымдан фәрјад, еј дост!

Чами јазыр:

کمم در حشمت و جاه از سگانست
ولیکن در وفا افزونم ای دوست[31]

Һәшәмәт вә дөвләтдә итләриндән әскијәм,
Анчаг вәфада артығам, еј дост!

Низами—ашиг һәр күн јарынын һәсрәти илә фәрјад едир, онун күнү бу фәрјадла кечир. Бу тәбии һиссдир. Чами—ашиг исә өзүнү јарын гапысындакы итләрлә мү-

28 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 271.
29 Чами. Күллијјат, сәһ. 108.
30 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 271.
31 Чами. Күллијјат, сәһ. 108.

гајисә едир, дөвләтдә онлардан әскик, вәфада исә артыг олдуғуну көстәрир. Ит вәфа рәмзидир, лакин ашиг—Чами өзүнү вәфада даһа артыг һесаб едир. Демәк, Чами гәзәлинин сонракы бејтләри тамамилә орижиналдыр. Бурада Низами ше'риндән анчаг рәдиф, гафијә вә вәзн галмышдыр. Бәс онда Чами Низами гәзәлинин мәтләјини нә үчүн тәкрар етмишдир? Зәннимизчә, Чами Низами гәзәлиндән тә'сирләнмиш, онун илк бејтиндәки ифадә хүсусијјәтләриндән, рәдиф, вәзн вә гафијәсиндән истифадә едәрәк она чаваб јазмышдыр.

Чаминин Низамијә чаваб олараг јаздығы әсәрләр ичәрисиндә «Гочалыг» ше'ри хүсусилә диггәти чәлб едир[32]. Чаминин бу гәсидәси тәкчә вәзн, гафијә вә образлар чәһәтдән дејил, еjни заманда әсас идејасы вә руһу чәһәтдән дә Низами гәсидәсинин гүввәтли тә'сири алтындадыр. Әлбәттә, бу Чами гәсидәсинин орижинал бир әсәр олараг әдәби гијмәтини һеч дә азалтмыр. Бурада Низамидән кәлән образлар, ифадәләр, фикирләр чохдур. Лакин јенә һәмин гәсидә Чамијә мәхсусдур. Бурада Низамидән кәлән чизкиләр өзү дә чамијанә бир рәнк алмышдыр.

Һәр ики әсәр ичтимаи һагсызлыглара, һүнәри, сәнәти гијмәтләндирмәјән зәманәјә гаршы ағыр бир иттиһамнамәдир. Чами гәсидәси илә Низами ше'ри арасындакы јахынлығы көстәрмәк үчүн ашағыдакы бејтләрә нәзәр салмаг кифајәтдир.

Низами гәсидәси бу бејтлә башлајыр:

در این چمن که ز پیری خمیده شد کمرم
ز شاخهای بقا بعد از این چه بهره برم[33]

Бу чәмәндә гочалыгдан белим әјилмишдир,
Әбәдијјәт будағындан даһа нә бәһрә көтүрәчәјәм?!

32 Чаминин «Гочалыг» гәсидәсини Низамијә чаваб олараг јаздығыны илк дәфә Иран алими З. Мө'тәмән вә проф. Һ. Араслы гејд етмишләр. Лакин һәмин мүәллифләр бу гәсидәләр арасындакы әлагәдән әтрафлы бәһс етмәмишләр. Бах: З. Мө'тәмән. Ше'ро әдәбе-фарси, Теһран, 1332, сәһ. 164; Һ. Араслы. Чами вә Азәрбајчан әдәбијјаты, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 12 декабр 1964.

33 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 239.

Чами гәсидәсинин мәтләји исә беләдир:

سفید شد چو در خت شکوفه وار سرم
وزین در خت همین میوه غم است برم[34]

Чичәк ачан ағач кими башым ағармышдыр,
Бу ағачдан мәним барым исә анчаг гәмдир.

Һәр ики бејт арасындакы јахынлыг көз габағындадыр. Һәр ики шаирин нәзәрә чатдырмаг истәдији јахуд бејниндә долашан илк фикир будур: гочалмышам. Лакин бу фикри нәзәрә чатдырмаг үчүн илк дәфә Низами гәддинин әјилмәсинә, Чами сачларынын ағармасына ишарә едир. Низами дејир ки, гочаландан сонра һәјатдан даһа нә бәһрә көрәчәјәм. Чами исә санки бу суала чаваб верир ки, гочалығын вердији бар анчаг гәмдир. Бу да онлар арасындакы јахынлыға зәррә гәдәр хәләл кәтирмир.

Бундан сонракы бејтләрдә дә Чами Низаминин һәр фикринә, даһа доғрусу, һәр бејтинә чаваб јазмаға чалышыр. Бөјүк шаир бир тәрәфдән өз сәләфинин бир чох фикирләрини сахламаға, ону јени шәкилдә ифадә етмәјә чалышыр, дикәр тәрәфдән дә ону олдуғу кими тәкрар етмәк истәмир, бир сыра фикирләри өз јарадычылығынын характеринә ујғун олараг дәјишдирир, башгалары илә әвәз едир. Бу ики истәјин тә'сири алтында о Низами шe'риндән каһ узаглашыр, каһ да она һәддиндән артыг јахынлашараг онун тәкрарына чеврилир. Мәсәлән, Низами јазыр:

دو رشته پر ز گهر بود در دهن مارا
جفای چرخ گسست و بریخت آن گهرم[35]

Мәним ағзымда ики чәркә көвһәр вар иди,
Чәрхин зүлмү о көвһәрләри гырыб төкдү.

Чами јазыр:

گهر فشانم امروز مشکل است و اه
جفای چرخ بتاراج حقهٔ گهرم[36]

---

34 Чами. Күллијјат, сәһ. 45.
35 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 239.
36 Чами. Күллијјат, сәһ. 45.

Көвһәр сачмағым бу күн чәтиндир аһ,
Чәрхин зүлмү көвһәр һоггәми тарач етмишдир.

Көрдүјүмүз кими, бурада Низаминин архасынча Чами дә дишләринин төкүлмәсини «чәрхин зүлмү» илә изаһ едир. Башга бир бејтдә Низами јазыр:

چو سایه گر نکنم اعتماد بر دیوار
چه احتمال که بر خاستن بود ظفرم

Әкәр көлкә кими дивара дајанмасам,
Галха биләчәјимә нечә күманым кәләр?!

Чами һәмин фикри тәкрар едәрәк нисбәтән садә вә ајдын шәкилдә јазыр:

اگر نه دست شود یار پای ممکن نیست
که بر نشستن و بر خاستن بود ظفرم

Әкәр әлләрим ајағымын көмәјинә кәлмәсә,
Отуруб галха билмәјим мүмкүн дејилдир!

Низами бејтиндә образ бир гәдәр мүрәккәбдир. Әкәр көлкә кими дивара архајын олмасам, галха билмәрәм. Мә'лумдур ки, көлкә дүз јердә јерә узанмыш шәкилдә олур. Һәмин көлкә дик дајанан һәр һансы бир шејә, о чүмләдән дивара дүшмәдикчә јердә узанмыш шәкилдә галыр. Бунунла, шаир демәк истәјир ки, дивардан тутмасам, галха билмәрәм. Бурада ифадә олунан фикирлә онун ифадәси арасында јахынлыг аздыр. Амма Чами һәмин фикри сахламагла бәрабәр, ону даһа садә вә ајдын ифадә едир. Әлләрим ајагларымын көмәјинә кәлмәсә, галха билмәрәм. Бурада изаһа еһтијачы олан, чәтин анлашылан һеч бир шеј јохдур.

Низами јазыр:

برنك و بوی چو طفل فریب خورده ز دست
ربود نقد جوانی سپهر عشوه گرم[37]

Рәнк вә әтирә алданмыш ушаг кими
Ишвәли көјләр чаванлыг нәгдими әлдән алды.

---

37 Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 240.

Чами һәмин бејтә чаваб оларак јазыр:

بر فت گوهر بینش ز چشم و طفل صفت
دهد فریب بشیشه سپهر عشوه گرم[38]

Көрмәк чөвһәри көздән кетди, шишәјлә
Ишвәли көјләр көзүмү ушаг кими алдадыр.

Көрдүјүмүз кими, Чаминин бејтиндәки ишвәли көјләрин инсаны ушаг кими алдатмасы образы Низамидәки образын тәкрарыдыр. Лакин ејни образ һәр шаирдә башга чүр сәсләнир. Низами бу образла даһа кениш мә'на ифадә етмишдир. Онун бу бирчә бејтиндә «мин китаб» мә'на вардыр. Онда һәјата гаршы, этир вә рәнклә инсаны алдадыб өмрүнү әлиндән алан, әвәзиндә пешиманчылыгдан башга һеч бир шеј вермәјән һәјата, зәманәјә гаршы е'тираз вардыр. Анчаг Чамидә образ садәләшир, садәчә оларак шаир гочалдығындан һәр шеји јахшы көрә билмир, мүхтәлиф әшјалары көзү дүзкүн сечмир, ону алдадыр.

Әлбәттә, бу бејтдә ичтимаи мәзмун олмамасы һеч дә о демәк дејилдир ки, үмумијјәтлә Чами гәсидәсиндә ичтимаи мотив јохдур. Чами гәсидәсиндә дә, мүәјјән дәрәчә мистик пәрдәјә бүрүнмүш шәкилдә олса да, ичтимаи мотивләр вардыр. Чами дә гочалмасынын сәбәбини биринчи нөвбәдә зәманәдә көрүр. О, дүнјаны «сеһрбаз, әфсунчу, күпәкирән бир гарыја» бәнзәдир, онун вар-дөвләтиндә көзү олмадығыны билдирәрәк јазыр: «Мән варлы олмаг үчүн гызыл хәзинәсини нејләрәм. Мәним гызыл хәзинәм гәлбимин варыдыр. Гызыл күнәшдән парылты алмыш дашдыр. Әкәр даша үз чевирсәм, дашпәрәстәм». Бу фикир Низаминин «Гочалыг» ше'риндә јохдур, анчаг шаирин башга гәсидәләриндә вә поемаларында дәфәләрлә бу мөвзудан сөһбәт ачылмышдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Чаминин чаваб гәсидәсиндә олан кичик «фәхријјә» һиссәси дә јенидир. Лакин бу парчада да Низаминин мәшһур фәхријјәсинин тә'сири дујулмагдадыр. Бунун үчүн ашағыдакы бејтләри мүгајисә едәк. Низами өз фәхријјәсинин ахырында јазыр:

[38] Чами. Күллијјат, сәһ. 45.

پس ازین همه مناقب خجلم خجل پشیمان
که ثنای خویش گفتن بود از تهی میانی[39]

Бүтүн бу тә'рифләрдән сонра хәчиләм, хәчил вә пешиманам.
Чүнки өзүнү тә'рифләмәк ичи бошлугдандыр.

Чами исә Низаминин «Гочалыг» ше'ринә јаздығы чавабдакы фәхријјә парчасынын сонунда дејир:

چو نیست لاف هنر جز دلیل بی هنری
چرا دلیل اقامت کنم که بی هنرم[40]

Индики һүнәрдән дәм вурмаг һүнәрсизлији
сүбут етмәкдир.
Нә үчүн сүбут етмәлијәм ки, һүнәрсизәм.

Чами гәсидәсинин ајры-ајры һиссәләринин Низаминин башга әсәрләри илә белә сәсләшмәси һеч дә ону Низаминин «Гочалығы»ндан узаглашдырмыр. Бу чүр башга әсәрләрлә олан сәсләшмәләрә бахмајараг, Чами гәсидәси јенә дә Низаминин «Гочалыг» ше'ринә чаваб оларак јазылмышдыр. Она көрә дә әсас руһу, идејасы, образ вә ифадәләри чәһәтдән һәмин әсәрлә бирләшир. Чами гәсидәси Низами идејаларынын XV әсрдә јени экс-сәдасыдыр. Һәмин фикирләри Чами өзүнә мәхсус бир тәрздә јенидән чанландырыр.

Низами вә Чами гәсидәләрини бир-бириндән ајыран бә'зи хүсусијјәтләр дә вардыр. Һәр шејдән әввәл Низами ше'риндәки јүксәк поетика, образлылыг Чамидә јохдур. Низами гәсидәсиндәки һүсни-тә'лил, мүхтәлиф бәнзәтмәләр јолу илә јарадылмыш әлван нахышлардан Чами истифадә етмир. Бурада Низами гәсидәсиндәки сөзләри сон дәрәчә чилалајыб сәтиралты мә'на ифадә етмәк хүсусијјәти јохдур.

Дикәр тәрәфдән, Чами гәсидәсиндә суфизмә мејлләр дә вардыр ки, бу, Низами дүнјакөрүшүнә, һәтта Чаминин чаваб гәсидәсиндә ифадә олунан әсас фикрә дә зиддир. Чаминин гәсидәсинин әсас идејасы гочалыгдан шикајәтдир, шаир өтән күнләрә тәәссүфләнир. Бу, һәјат ешгидир.

[39] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 290.
[40] Чами. Күллијјат, сәһ. 47.

Дикәр тәрәфдән, Чами бу фикирләрә суфи рәнк верәрәк јазыр:

شد از حقایق عرفان دلم خزینه راز
گزاف فلسفیان کی به نیم فلس خرم[41]

Үрфан һәгигәтләри илә үрәјим сирләр хәзинәси олмушдур,
Философларын бошбоғазлығыны нечә јарым филсә аларам,

Бурадакы үрфан сөзү суфизм мә'насында ишләнмишдир. Чүнки һәмин сөз фәлсәфәјә гаршы гојулур. Марагла чәһәт бурасыдыр ки, бу бејтин дә Низами ше'риндә гаршылығы вардыр:

مراکه هست دل از نور معرفت روشن
بقد حلقه نمود ار هاله قمرم[42]

Мәним үрәјим мә'рифәт нуру илә ишыгланмышдыр,
Чеврә гәддим илә ај чеврәсини тәмсил едирәм.

Бу бејтдәки мә'рифәт сөзү елм, билик, әхлаг мә'насында ишләнмишдир. Низами јалныз бурада дејил, башга әсәрләриндә дә өзүнүн елми мә'луматы, јүксәк әхлагы илә фәхр етмишдир. Низаминин гәлбини елм, билик нуру ишыгландырмыш, о, Шәрг ислам дүнјакөрүшүнә бәләд олдуғу кими, фәлсәфи фикрә, о чүмләдән һинд, јунан фәлсәфи көрүшләринә дә јүксәк гијмәт вермиш, ондан истифадә етмишдир. Чами исә бу бејтин илк мисрасындакы ифадә үсулундан истифадә етмиш, икинчи мисрадакы образы исә өз јарадычылығына јад бир хүсусијјәт кими атмыш, әвәзиндә фәлсәфи фикрә мәнфи мүнасибәтини билдирмишдир.

Чаминин диванында Низаминин ајры-ајры лирик ше'рләрини хатырладан, һәм форма, һәм дә мәзмунча онлара јахын олан башга әсәрләр дә вардыр. Лакин Чаминин билаваситә Низаминин лирик ше'рләринә јаздығы чаваблар көстәрир ки, о, бөјүк шаирин лирик јарадычылығына кифајәт гәдәр бәләд имиш. Дикәр тәрәфдән, Чаминин Низами Кәнчәвинин «Гочалыг» гәсидәсинә чаваб јазмасы вә бунунла да һәмин әсәри Јахын Шәрг әдәбијјатында ән көзәл лирик әсәрләрдән бири кими тәгдир етмәси диггәтәлајиг бир һадисәдир.

[41] Чами. Күллијјат, сәһ. 47.
[42] Низами. Диване-гәсаедо гәзәлијјат, сәһ. 240.

Низаминин лирик ше'рләриндән тә'сирләнән, она чаваблар јазан сәнәткарлардан бири дә XVI әср шаири Нәзири Нишабуридир. Әкбәр шаһын (1542—1605) сарајына јахын олан вә мүәјјән дәрәчә суфизмә мејл көстәрән бу шаирин һәјат вә јарадычылығы һәләлик өјрәнилмәмиш, әсәрләри нәшр олунмамышдыр. Онун Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылан диванындан[43] көрүнүр ки, о, XVI әсрдә јашамыш исте'дадлы шаирләрдән олмушдур. Нәзиридән бәһс едән Лүтфәли бәј Азәр[44], Рзагулухан Һидајәт[45] вә башгалары онун јарадычылығына јүксәк гијмәт вермиш, тәхәллүсүнә ишарә едәрәк «доғрудан да нәзирсиз шаир» олдуғуну јазмышлар. Нәзиринин јарадычылығы бир тәрәфдән сарај әдәбијјаты, дикәр тәрәфдән суфизм идејалары илә бағлы олса да, онун әсәрләриндә ичтимаи мотивләр дә чох гүввәтлидир. Бу чәһәтдән Нәзири өзүндән әввәлки поезијанын мүтәрәгги мејлләри, о чүмләдән Низами ше'ринин һуманист ән'әнәләри илә бирләшир. Нәзиринин диванында Низаминин ады чәкилмәсә дә, онун ше'рләриндә Низаминин тә'сири дујулмагдадыр, о чүмләдән шаир бир сыра әсәрләрини дә билаваситә Низамијә чаваб олараг јазмышдыр. Мәсәлән, Нәзиринин

سبزه عیش زبوم و بر هجران مطلب
نیشکر حاصل مصر است ز کنعان مطلب[46]

Һичран чөлү вә сәһрасындан шадлыг көјәртиси истәмә!
Нејшәкәр Мисирә мәхсусдур, ону Кән'андан истәмә!—

мәтлә'ли гәзәли Низаминин ејни рәдифли ше'ринә чаваб олараг јазылмышдыр. Нәзиринин бу гәзәли рәдиф, гафијә, вәзн чәһәтдән бөјүк шаирин әсәрини тәкрар етсә дә, ону садәчә олараг тәглиди әсәр һесаб етмәк доғру олмазды. Дүздүр, бу әсәр идеја, фикир чәһәтдән дә Низами-

[43] نظیری نیشابوری، دیوان Азәрб. ССР ЕА РӘФ, инв. № М-43 : 3288.
[44] Лүтфәлибәј Азәр. Атәшкәдә, Бомбеј, 1277, сәһ. 131.
[45] Рзагулухан Һидајәт. Ријазүл-арифејн, Теһран, 1305, сәһ. 236.
[46] Нәзири Нишабури. Диван, вәрәг 16 «б».

нин әсәринә чох јахындыр. Низами «зәманәнин күлшәниндән шадлыг гөнчәси истәмә» дејирсә, Нәзири зәманәдән мәһәббәт көзләмәмәјә, һичран сәһрасындан шадлыг көјәртиси истәмәмәјә чағырыр. Нәзири көстәрир ки, бу худпәсәндләр, заһирпәрәстләр аләминдән јахшылыг, меһрү-мәһәббәт көзләмә!

مهر کین نیست که هر جا طلبی یافت شود
آنچه هر گز نسپردند بدوران مطلب[47]

Мәһәббәт кин дејил ки, һарада истәсән тапыла,
О шеји ки, әсла зәманәјә вермәјибләр, истәмә!

Лакин бу ики ше'р арасында мүәјјән јахынлыг олмасына, биринин дикәринә чаваб олараг јазылмасына бахмајараг, Нәзиринин гәзәлиндә дә бир тәзәлик, орижиналлыг дујулур. Нәзиринин ше'рини охујаркән о садәчә чаваб, нәзирә хатиринә јазылмыш бир әсәр тә'сири бағышламыр, әксинә, һәјатын зиддијјәтләрини көрән, дујан бир сәнәткарын сәмими дујғуларынын ифадәси кими сәсләнир. Бунунла бәрабәр Нәзири өз үрәк сөзләрини демәк үчүн Низами ше'риндән дә тә'сирләнмәмиш дејилдир.

Нәзиринин Низамијә чаваб олараг јаздығы әсәрләрдән бири дә онун ز هنر بخود نگنجم چو بخم ی مغانی (Муғлар шәрабы хүмә сығмадығы кими, мән дә өзүмә сығмырам) мисрасы илә башлајан гәсидәсидир. Илк мисрасындан да көрүндүјү кими, бу ше'р Низаминин мәшһур фәхријјәсинә чаваб олараг јазылмышдыр. Нәзири өз гәсидәсиндә биринчи нөвбәдә бөјүк шаирә һөрмәт әламәти олараг Низами ше'ринин вәзниндән, гафијәләриндән, ајры-ајры образ вә ифадәләриндән истифадә етмиш вә диггәтәлајиг бир әсәр јаратмышдыр. Нәзиринин чаваб гәсидәси фәхријјә олмагдан чох мәдһијјәдир, бурада фәхријјә һиссәси әсәрин анчаг кичик бир һиссәсини тәшкил едир. Бу ше'рин әсас һиссәсини Кә'бәнин тәсвири вә Әкбәр шаһын сипәһсалары Мирзә Әбдүррәһим хан бен-Бајрамханын мәдһи тәшкил едир. Гәсидәнин әввәлиндә шаир инчә ифадәләрлә өзүнү тә'рифләјир, аллаһдан көмәк истәјир, сонра Кә'бәнин тәсвирини верир, нәһајәт,

[47] Нәзири Нишабури. Диван, вәрәг 16 «б».

мәдһә кечәрәк әсәрини итһаф етдији сипәһсалары тә'рифләјир, өзүнүн әвәзсиз бир шаир олдуғуну, нечә ил она гуллуг етдијини, һазырда исә Кә'бәјә кетмәк арзусунда олдуғуну билдирир вә бу мүнасибәтлә Мирзә Әбдүррәһим хандан мадди көмәк истәјир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Нәзиринин гәсидәси даһа чох Низаминин мәдһијјәсини хатырладыр. Лакин ше'р билаваситә Низаминин фәхријјәсинә чаваб олараг јазылмышдыр.

Нәзири бу гәсидәсинин һәр бејтиндә Низами фәхријјәсиндән кәлән бир вә ја бир нечә ифадә вә образы сахламагла өз идеја-мәзмуну е'тибарилә ондан фәргли бир әсәр јаратмышдыр. Низами фәхријјәси бир нөв дөврүн һаким гүввәләринә гаршы е'тиразын ифадәсидирсә, Нәзиринин ше'ри һәмин һаким гүввәләрдән биринин мәдһиндән ибарәтдир.

Нәзиринин Низами гәсидәсиндән, онун образ вә ифадәләриндән нечә фајдаландығыны көстәрмәк үчүн бә'зи мүгајисәләр вермәк зәруридир. Низами өз ше'ри вә сәнәти һаггында јазыр:

ببزم هزار دل را ببدیحه و معما
بخرم هزار جان را بغلوطهٔ نهانی[48]

Бәдиһә вә мүәммаларымла мин үрәк апарарам,
Кизли јанылтмачларымла мин чан аларам.

Нәзири бу бејтдәки ифадә тәрзиндән истифадә едәрәк Кә'бә, «һәчәрүл-әсвәд» һаггында јазыр:

بته لباس مشکین چو بجلوه اندر آید
ببرد هزار دل را بکرشمهٔ نهانی[49]

Мүшкин либасы илә титрәјиб чилвәләндикчә,
Кизли гәмзәләрилә мин үрәк алар.

Көрүндүјү кими, Нәзиридән кәтирдијимиз мисалын икинчи мисрасы «киришмә» сөзүнү чыхмаг шәртилә ејнилә Низамидә олдуғу кимидир. Лакин Нәзиринин усталығы ондадыр ки, о, Низаминин бә'зи ифадә вә образларыны сахламагла, тамамилә башга бир һисс вә фикир ифадә едә билмишдир.

[48] Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 176.
[49] Нәзири Нишабури. Диван, вәрәг 14 «а».

Низами јазыр:

اگر این نشاطگه را نغمات من نه‌باشد
که زند ره مغنی که خورد می مغانی[50]

Әкәр бу севинчханада мәним нәғмәләрим олмаса,
Ким мүғәннијә гулаг асар, ким муғ шәрабы ичәр.

Нәзири јенә дә Низаминин бу бејтиндән истифадә едәрәк Кә'бә һаггында јазыр:

چو وزد نسیم کویش که رود پی مسیحا
چو رسد حریر پایش که زند دم از اغانی[51]

Әкәр кујунун нәсими әсәрсә, ким Исанын архасынча кедәр,
Әкәр ајағынын ипәјинә әли чатарса, ким мусигидән дәм вурар.

Бу бејтдә Нәзири Низами бејтинин үмуми ифадә тәрзиндән истифадә етмәклә бәрабәр, ондакы «ким мүғәннијә гулаг асар» фикрини дә азча дәјишдирилмиш шәкилдә олса да сахламышдыр.

Низами Кәнчәви өз ше'рләрини бәласан јағына бәнзәдәрәк јазыр:

بلسان مصر خواهی بلسان من نظر کن
چه عجب حدیث شیرین ز چنین رطب لسانی[52]

Мисир бәласаны истәјирсәнсә, мәним дилимә нәзәр сал!
Белә бир хурмадиллидән белә ширин сөзләр о гәдәр дә
тәәччүблү дејил.

Низаминин бу бејтдә ишләтдији бир сыра бәдии васитәләрдән, сөз вә ифадәләрдән истифадә едәрәк Нәзири јазыр:

چو الم کشد ز اعضا بلسان بدری او
بلسان مصر نالد بلسان بی لسانی[53]

Онун бәдрләнмиш бәләсаны бүтүн бәдәнилә гәмә батанда,
Мисир бәләсаны дилсиз бир дилլә налә едәр.

Нәзири бу бејтдә јенә Кә'бәни, «һәчәрүл-әсвәд»и вә онун өртүјүнү нәзәрдә тутур. Көрүндүјү кими, Нәзири

---

50 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 178.
51 Нәзири Нишабури. Диван, вәрәг 14 «а».
52 Кәнчинеји-Кәнчәви, сәһ. 177.
53 Нәзири Нишабури. Диван, вәрәг 14 «б».

Низами бејтиндәки «бәләсан јағы» образындан, бәләсан вә «лисан» (дил) сөзләри илә јаранан тәчнис вә тәкрирдән чох мәһарәтлә истифадә етмишдир.

Бу чүр паралелләрин сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Лакин көстәрилән мүгајисәләр дә Нәзиринин Низамијә јаздығы чаваб гәсидәсинин сәчијјәсини анламаг үчүн кифајәтдир. Нәзиринин гәсидәси демәк олар ки, башдан-ајаға гәдәр бу гајда илә јазылмышдыр. Онун һәр бејтиндә Низами гәсидәсинин бу вә ја башга бир образы, ифадәси сахланылмышдыр. Анчаг буну Нәзиринин зәифлији, өзүнүн јени, Низамидән фәргли образ вә ифадәләр тапмагда чәтинлик чәкмәси һесаб етмәк олмаз. Нәзири өзү шүурлу сурәтдә һәр бејтдә Низамидән бир из сахламаға чалышыр, онун ифадә вә образларындан һәр бејтдә бирини өз әсәринә дахил едир. Ејни заманда һәмин образ вә ифадәни тамамилә ајры мәгсәдлә ишләдир, онунла јени фикир вә һиссләр ифадә едир. Бу, орта әсрләр әдәбијјатында чаваб олараг јазылмыш әсәрләрдән тәләб олунан әсас шәртләрдән иди. Нәзири дә бу шәртә әмәл етмиш, Низамијә һөрмәт, еһтирам әламәти олараг онун фәхријјәсинә өзүнә мәхсус бир чаваб јазмыш, ејни заманда бунунла өзүнүн бачарыглы бир шаир олдуғуну көстәрә билмишдир.

Нәзири Нишабуринин Низаминин бә'зи ше'рләринә, хүсусилә фәхријјәсинә чаваб јазмасы көстәрир ки, бөјүк шаирин лирик әсәрләринин һамысы олмаса да, бә'зиләри, о чүмләдән онун фәхријјә гәсидәси XVI әсрдә чох мәшһур имиш.

Низами лирикасы илә әлагәдар олан, онун бир вә ја ики әсәринә чаваб јазан бөјүк сәнәткарларын бу натамам сијаһысына мүасир Чәнуби Азәрбајчан шаири Мәһәммәд Һүсејн Шәһријарын адыны да дахил етмәк лазымдыр. Низами сәнәтини дәриндән севән, анлајан вә она јүксәк гијмәт верән Шәһријар јери кәлдикчә Низами лирикасына да мүрачиәт етмишдир. Онун диванларында Низами лирикасындан илһам алараг јазылмыш бир сыра ше'рләр вардыр. Әлбәттә, Шәһријар Низаминин лирик ше'рләринин һамысыны дејил, анчаг В. Дәсткирдинин чап етдији аз бир һиссәни охумушдур. Јазылдығы күндән 800 ил вахт кечмиш һәмин ше'рләр Шәһријарын гәлбини дилләндирмиш, јени әкс-сәдалар ојатмышдыр. Мәсәлән, Ни-

заминин «Чаванлыг көч үстүндәдир...» ше'ри һамыја јахшы мә'лумдур. Бу ше'рдә шаир инсанлары кәнчлијин гәдрини билмәјә, һәјатын мә'насыны анламаға, ајыг олмаға, кәнч икән әбәди һәјат газанмаға чағырыр. Бу ше'р јүз илләр кечмәсинә бахмајараг Шәһријара дәрин тә'сир етмиш, ону өз һәјат јолуна јенидән бир нәзәр салмаға, инсанларын талеји һаггында дүшүнчәләрә далмаға мәчбур етмишдир. Һәмин дүшүнчәләрини шаир «Һәјат јолу» адлы ше'риндә ифадә етмишдир. Шәһријар үзүнү Низамијә тутуб өз һәјат јолуну, мүасир инсанларын талејини нәзәрә алараг јазыр:

جوانی شمع ره کردم که جویم زندگانی را
نجستم زندگانی را و گم کردم جوانی را
کنون بابار پیری آرزومندم که بر گردم
بدنبال جوانی کوره راه زندگانی را
بیاد یار دیرین کاروان گم کرده را مانم
که شب در خواب بیند همرهان کاروانی را
بهاری بود و ما را هم شبابی و شکر خوابی
چه غفلت داشتیم ای گل شبیخون خزانی را
چه بیداری تلخی بود از خواب خوش مستی
که در کامم بزهر آلود شهد شادمانی را ..[54]

Кәнчлијими јолда шам етдим ки, һәјат әлдә едим,
Һәјат әлдә едә билмәдим, кәнчлијими дә итирдим.
Инди гочалыг јүкү илә арзу едирәм ки, кәнчлијин
Архасынча һәјат чығырыны кери гајыдым.
Гәдим бир јарын хәјалилә карваны итирмиш адамлар кими,
Карван јолдашларымы кечәләр јухуда көрүрәм.
Кәнчлик бизим баһарымыз, ширин рө'јалар чағымыз иди.
Еј күл, хәзан күләкләриндән нечә хәбәрсиз идик!
Хумар јухудан ајылмағымыз нечә ачы олду!
Шадлыг балыны ағзымызда зәһәрә гарышдырды.

Шәһријарын ән јахшы әсәрләриндән олан бу көзәл ше'рин бир чох образлары Низами ше'риндән алынмыш-

[54] شهریار، غزلیات و قطعات و رباعیات، جلد اول تهران ۱۳۳۵ ص: ۱۳۴-۱۳۵

дыр. Низами көстәрир ки, кәнчлик көч үстүндәдир, онун гәдрини бил, әбәди һәјат газан. Шәһријар санки бу фикрә чаваб верәрәк јазыр ки, кәнчлијими шам кими јандырдым ки, һәјат әлдә едим, анчаг әлдә едә билмәдим, кәнчлијим дә әлимдән кетди. Низами өмрүн кәнчлик чағыны һәр һансы бир шәһәрдән кечән гәриб бир карвана бәнзәдир вә гејд едир ки, бу карванын биһудә кәлиб кечмәсинә јол вермә, бир дә ону көрмәјәчәксән. Шәһријар исә көстәрир ки, о, артыг һәмин карваны итирмишдир, о дөврүн хәјалы илә јашајыр, карван јолдашларыны јухуда көрүр, даһа доғрусу, кәнчлик чағларыны, кәнчлик јолдашларыны хатырлајыр, јухуда көрүр. Низами көстәрир ки, гочалар чаванлыг чағларыны торпагларда ахтардыгларындан белләрини әјмишләр, јә'ни кәнчлијин һәсрәтини чәкирләр, бир дә чаван олмаг истәјирләр. Шәһријар да кәнчлик тонгалының гырағына гајытмағы арзулајыр. Низами нәсиһәт едәрәк јазыр ки, бир күн кедәчәјини билдијин үчүн даһа ајыг ол, һәјаты мәст адамлар кими гәфләтдә кечирмәк олмаз. Шәһријар исә гејд едир ки, о, өмрүнүн баһар чағыны ширин-ширин јатмыш, хәзан күләкләринин һүчумундан хәбәрсиз олмушдур. Инди кәнчлик әлдән кетдији бир вахтда ајылмыш, балы зәһәрә гарышмышдыр вә и. а.

Бу мүгајисәләр көстәрир ки, Шәһријар өз ше'рини Низами гәзәлиндән тә'сирләнәрәк јазмышдыр. Тамамилә орижинал бир әсәр јарадан Шәһријар бу гәзәллә классик ирсдән истифадә етмәјин көзәл нүмунәсини вермишдир. Шәһријарын ше'рләри арасында Низами әсәрләринә чаваб олараг јазылмыш башга ше'рләр дә вардыр, лакин бунларын һамысындан ајрыча данышмаға еһтијач јохдур.

Мүхтәлиф заманларда Низаминин ајры-ајры лирик ше'рләринә јазылмыш бу чаваблар көстәрир ки, бөјүк шаирин лирик әсәрләри дә өзүндән сонракы дөврләрин поезијасына гүввәтли тә'сир көстәрмиш, Јахын Шәрг әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләринин диггәтини чәлб етмиш, онлар тәрәфиндән тәгдир олунмушдур. Низаминин лирик ше'рләри мәһз өз мәзмун вә форма көзәллији нәтичәсиндә Чәлаләддин Руми, Әвһәди, Һафиз, Чами, Нәзири, Шәһријар кими сәнәткарларын диггәтини чәлб етмиш, онлары јени әсәрләр јазмаға руһландыр-

мышдыр. Низами ше'рләринә јазылмыш бу чаваблар көстәрир ки, шаирин лирик әсәрләри «Хәмсә» гәдәр јајылмаса да, онун гәдәр сајсыз-һесабсыз чаваб әсәрләринин јазылмасына сәбәб олмаса да, онлар да ән јүксәк сәнәт инчиләри кими һәмишә тәгдир олунмушлар. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шаирин лирик әсәрләри бүтүнлүклә әлдә олмадығындан Низами лирикасынын Јахын Шәрг әдәбијјатына тә'сирини кениш сурәтдә ишыгландырмаг чәтиндир.

Низами лирикасынын өзүндән сонракы поезијаја тә'сири, еләчә дә шаирин лирик јарадычылығы илә әлагәдар бүтүн башга мәсәләләр шаирин диваны әлдә едилдикдән, орта әср поезијасы нүмунәләринин нәшри вә тәдгиги саһәсиндә бир сыра ишләр көрүлдүкдән сонра даһа әтрафлы вә дәриндән өјрәнилә вә ишыгландырыла биләр. Лакин бунунла бәрабәр, јухарыда дејиләнләр дә көстәрир ки, һазырда шаирин хырда һәчмли әсәрләриндән әлдә олан нүмунәләр онун лирика саһәсиндәки фәалијјәтини сәчијјәләндирмәјә, шаирин лирик әсәрләринин үмуми идеја истигамәти, онларын әсас мотивләри, бәдии кејфијјәти һаггында данышмаға, мүәјјән нәтичәләрә кәлмәјә кифајәт гәдәр имкан верир. Бу нүмунәләрә әсасланараг Низами лирикасынын шаирин өз јарадычылығында, еләчә дә Азәрбајчан вә Јахын Шәрг әдәбијјатында јерини мүәјјәнләшдирмәк тамамилә мүмкүндүр. Низами «Хәмсә»дә олдуғу кими, лирик әсәрләриндә дә инсанларын талејини дүшүнмүш, мүтәрәгги идеаллар тәрәннүмчүсү, Шәргин бөјүк һуманисти олдуғуну көстәрмиш, хејрин, хејир гүввә вә чәһәтләрин бир күн галиб кәләчәјинә, сәадәт гапыларынын инсанларын үзүнә бир күн ачылачағына инанмышдыр.

Низами Кәнчәви епик ше'р саһәсиндә мисилсиз олдуғу кими, лирик бир шаир кими дә бөјүкдүр.

МҮНДӘРИЧАТ

Илк сөз 3

I фәсил. Низами лирикасынын әсас мәнбәләри, топланылмасы, нәшри вә тәдгиги тарихиндән 16

II фәсил. Низами лирикасынын идеја-бәдии хүсусијјәтләри 74

Низаминин гәсидәләри 75

Низаминин гәзәлләри 120

Низаминин рүбаиләри 172

Низами лирикасынын бәдии хүсусијјәтләри . . 191

III фәсил. Низами «Хәмсә»синдәки лирик үнсүрләр вә рич'әтләр һаггында 208

Низами поемаларында «гәзәлләр» 213

Низами поемаларында сагинамә вә мүғәннинамәләр 225

Низами поемаларында лирик рич'әтләр . . . 232

Низами «Хәмсә»синдә тәсвирләр 239

IV фәсил. Низами лирикасынын өзүндән сонракы Јахын Шәрг әдәбијјатына тә'сири јахуд онун лирик ше'рләринә јазылмыш бә'зи чаваблар 247

ЮСИФОВ ХАЛИЛ ГАМИД ОГЛУ

Лирика Низами

(на азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору *Әдилә Гасым гызы*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *Т. Исмајылов*

Јығылмаға верилмиш 28/XI 1967-чи ил. Чапа имзаланмыш 3/VI 1968-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз вәрәги 4,32. Чап вәрәги 14,15. Һес.-нәшријјат вәрәги 14,05. ФГ 08294. Сифариш 1060. Тиражы 5200. Гијмәти 1 ман. 20 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Мәтбуат Комитәсинин «Елм» мәтбәәси. Бакы, Фәһлә проспекти, 96.

8A3
J. 93